

PALAESTRA CALASANCTIANA
A PIARISTÁK DOKTORI ÉRTEKEZÉSEI AZ 1932. ÉVTŐL

12. szám

A FEJÉRVÁRI ŐRKANONOKSÁG
(CUSTODIATUS) BIRTOKÁNAK
TÖRTÉNETE A XVII. SZÁZAD
VÉGÉTŐL 1833-IG

GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉS

ÍRTA:

BOJT LAJOS

PIARISTA

BUDAPEST, 1935.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT

A FEJÉRVÁRI ÓRKANONOKSÁG
(CUSTODIATUS) BIRTOKÁNAK
TÖRTÉNETE A XVII. SZÁZAD
VÉGÉTŐL 1833-IG

GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉS

IRTA:

BOJT LAJOS

PIARISTA.

BUDAPEST, 1935.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.

Levelem amint mindig
szívesen
1905. nov. 21. Fajsi

11.564

BEVEZETÉS.

A Somogy-, Zala-, Tolna- és Baranyamegyék területén fekvő székesfejérvári örkanonokság birtokának (Custodiatus) a 17. század végétől 1833-ig terjedő történetét foglaljuk itt össze főleg gazdaságtörténeti szempontból. Ez a birtok a 19. század eleje óta királyi adományozás folytán a Magyar Kegyes-Tanítórend tulajdona.

Első tekintetre szakembernek talán az a kérdés fog fölmerülni, hogy hogyan lehetséges egy 25.000 hold nagyságú uradalom 150 évi gazdálkodásának ilyen rövid keretben való feldolgozása, hisz e hosszú idő hatalmas fejlődést hozott a mezőgazdaság történetében, és éppen a törökkor utáni Magyarországon. Ennek magyarázata az, hogy sajnos, e nagy terjedelmű dunántúli birtok 18. századi történetére nagyon gyér adatok állanak rendelkezésünkre, minek oka abban van, hogy a birtok bérlők kezén volt és ezek gazdálkodási feljegyzései nem maradtak fenn. Az uradalom egyik tekintélyes 18. századi bérlője Hiemer Ignác volt. De a Hiemer-családnak az Országos Levéltárban lévő családi levéltára sem tartalmaz adatot a Custodiatusra vonatkozólag. — Igazi, rendszeres gazdaságtörténeti ismeretünk csak a 19. századi gazdálkodásra van. Ekkor már betekintést nyerhetünk az uradalom belső életébe is.

A 18. századi anyag feldolgozása főleg az Országos Levéltárban lévő adatok segítségével történt, melyek közül leglényegesebb gazdaságtörténeti szempontból a nagyon részletes 1768-as összeírás, mely az úrbérrendezés körüli állapotot tünteti fel, melyet éppen emiatt, meg a többi ismeret hiánya miatt szinte döntőnek és a 18. századi állapotra legjellemzőbbnek kell tartani. — A 19. századi anyag az uradalom központjában, Mernyén lévő akták feldolgozása.

A feldolgozásban nagy segítségemre voltak a *Dr. Domonovszky Sándor* szerkesztésében megjelenő „*Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*“ című sorozatának a 18. századra vonatkozó alapos tanulmányai.

B. L.

I. A BIRTOK TÖRTÉNETE.

Az árpádházi királyok alatt a magyar szent koronának, a királyi trónnak, az ország ékszereinek, úgyszintén a fejevári egyház kincseinek, kiváltságainak őrzése és védelme a bold. Szűzről elnevezett fejevári egyház. illetve a veszprémi egyházmegyében lévő, kiváltságos, semmiféle püspöki hatóság alatt nem álló, Szent István király által az 1006-ik év körül alapított fejevári társaskáptalan prépostjának a kötelessége volt; aki azonban ezt a tiszteletet, hogy egyéb kötelességeinek is megfelelhessen, a káptalan egyik, az úgynevezett **őrségi** méltóságot viselő tagjára, vagyis az **őrkanonokra** ruházta. A fejevári prépost és az őrkanonok (**custos Albensis**) voltak a szent koronának első törvényes őrei, hivatalos őrzői, mindaddig, míg az 1498. évi 25. t.-c. a koronaári méltóságot két országos zászlósra nem bízta.¹ Az őrkanonok magas méltósága tekintélyes birtokkal volt kapcsolatos. A fejevári őrkanonoknak ezt a birtokát nevezik **Custodiatusnak**, mely az őrkanonoki méltóság megszűnése után I. Ferenc király adományából 1807-től a Magyar Kegyes-Tanítórend javadalma.

A birtok története szoros kapcsolatban van az őrkanonokság történetével. Az őrkanonokság létezésére már 1198-ban van írott emlékünk,² 1248-tól pedig már az őrkanonokokat is pontosan ismerjük, akik közül csak a 18. századiakat soroljuk itt fel. Ezek csak a birtok névleges földesurai voltak. Az utolsó custos 1804-ben halt meg és ettől kezdve a piarista kézbe került birtoknak inkább csak gazdaságtörténetéről lehet szó.

¹ Melhárd Gyula: A székesfejevári őrkanonokság története. Veszprém, 1906. 3—4. l.

² Melhárd i. m. 4. l.: *Pray: Annales Regum Hungariae*. I. 183. l.

Az őrkanonokokat többen felsorolták.³ Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a 16. században Oláh Miklós őrkanonok zágrábi püspökké történt kinevezése és Székesfehérvár török kézre való jutása óta (1543) a prépostság is megszűnt.⁴ Ferdinánd senkit sem nevezett ki őrkanonokká, de a cím továbbra is megmaradt, melyet néha a királyok külföldieknek is adományoztak.⁵ A prépostságot csak 1777-ben a székesfehérvári püspökség felállításával állították vissza.

A 18. században a Custodiatu földesurai a következők voltak:

Matusek Endre (1685—1710⁶) scopiai, később tinini püspök, győri kanonok-nagyprépost. Életéből feljegyzik, hogy ő bízta meg elsőnek a töröktől visszafoglalt Székesfehérváron a plébánia vezetésével Lajos Márton világi papot. Mint érdekességet említik meg róla, hogy 1695-ben Széchenyi György esztergomi érsek felett magyarnyelvű, nyomtatásban is megjelent gyászbeszédet mondott. — Matusek a török pusztítás után a Custodiatu birtokai közül Attalát népesítette be.⁷ Szerette volna a javadalom Baranya megyében lévő birtokait is megtartani.⁸ Alatta még a török uralom nyomait is megtaláljuk. 1700-ban ugyanis írott feljegyzéseink vannak, melyekből megtudjuk, hogy az egyes birtokrészek mennyivel adóztak Matuseknek, mint custosnak és mennyivel a Fehérváron tartózkodó török földesúrnak.⁹

Matusek utóda fogarasi **gróf Nádasdy László** (1710—1729). Régi családból származott. Pálos szerzetesből lett csanádi püspökké. Később ugyanezen megye főispánja lett.¹⁰

³ Az őrkanonokok névsorát először állította össze *Rupp J.*: Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870. I. K. 222. és a kk 1.; részben kiegészítette *Károly J.*: Fejérmegye története, I—V., k., I. k. 1896, II. k. 1898. Székesfehérvár; közli *Szvorényi M. József*; *Dissertatio historica de Albensi Custodiatu*, Veszprém. 1809; közli még Melhárd i. m. 7. l.

⁴ *Sörös Pongrácz*: A székesfehérvári őrkanonokság története 1543-ig. Századok. 1916. 566. l.

⁵ *Csete Antal*: Az attalái plébánia. Magyar Sion. 1865. 194. l.

⁶ Károly szerint csak 1699-ig, i. m. II. k. 142. l.

⁷ Melhárd i. m. 56. l.

⁸ Országos Levéltár (ezentúl O. L.) Urbaria et Conscriptioes (ezentúl U. C.) fasc. 25. nr. 28. (ezentúl így: 23:28.).

⁹ O. L. Conscriptio 1700. 6:42.

¹⁰ Pauer i. m. 175. l.; O. L. Conc. Exp. 1713. ápr. 13.

Nádasdy a pálosrendben különféle hivatalokat viselt. Nagyszombaton, Pápán és Újhelyen prior volt, majd rendi titkár (secretarius ordinis) lett és később generális vicarius. I. József császár és király 1710-ben ékesítette fel a csanádi püspökséggel, ugyanekkor lett fehérvári custos is. A katolikus hit terjesztése körül a Custodiatuson sokat tett. Nádasdy térítette vissza Gölle népét a kat. vallásra, az első atallai és a jelenlegi mernyei templomot ő építtette. A török hódoltság után Nádasdy rendezte e vidéken a vallási viszonyokat. Az uradalomra is volt gondja. Mernyét 1714-ben, Fonót 1716-ban, mint a török járom alatt teljesen elpusztított községeket a régi helyükről a mai helyükre telepítette át és tisztán katolikus jobbággyokkal népesítette be.¹¹ — Nádasdy 1729 nov. 25-én halt meg.

Nádasdy után a Custodiatust javait **Dalberg Gellért Vilmos** (1730—1769) kapta meg, aki nem is volt magyar honos az adományozáskor.¹² Dalberg híres lovagi családból származott, a bécsújhelyi székesegyház kanonokja volt. A birtoknak csak jövedelmét élvezte, a gazdálkodást teljesen a bérlők intézték, akiknek neveit is tudjuk ettől kezdve. Már 1727-től *Keresztes János* göllei plébános volt a birtok bérlője. 1735-ben évi 1500 forint bérért bizonyos *Vincenti Domonkos*, fejevári kereskedő szerezte meg a javadalom bérletét. Vincenti volt Homok és Várong községek benépesítője, a várongi szőlőt az ország legjelesebb hegyeiről hozott vesszőkkel ültette be, 1738-ban Vincenti építtette fel romjából a tászári templomot. Vincenti 9 évig kormányozta becsülettel a Custodiatust. 1744-ben *Rhabóczky János* uradalmi ügyvéd lett a bérlő, 2000 forintért szerezve meg magának a bérletet. Halála után (1757) három pályázó közül mostoha fia, *Hiemer Ignác* nyerte el az uradalom bérletét 2500 forintért.¹³ Hiemer nagyon jól kihasználta a javadalom bérletét. 13 évi bérlet alatt 200 ezer forintot harácsolt össze. Nagy összegnek látszik ugyan ez, de nem fogjuk soknak tartani, ha tekintetbe vesszük, hogy a Custodiatust évi jövedelmét 17

¹¹ Melhárd i. m. 37. l.

¹² Az adományozás levelét l. O. L. Conc. Exp. 1730. aug. 18.; a honosítási levelet u. o. 1732. jan. 28.

¹³ Melhárd i. m. 40. l.

ezer forintra becsülte a kamara 1768-ban.¹⁴ Hiemer ezt a nagy jövedelmet erőszakoskodásaival, visszaélésekkel szerelte. Alatta tudunk az uradalomban legtöbb panaszcól.¹⁵ A bérlet végén ellene indított vizsgálat következményeképp 100 ezer forintra ítélték.¹⁶ Hiemer még Dalberg custos halála után is megszerezte a javadalom bérletét Grassalkovich Antal kincstári elnök révén. — 1732-ben a külföldön tartózkodó Dalberg az uradalomban teljhatalmú helyettesévé *Javonot Mihályt* nevezte ki.¹⁷

Dalberg custos halála után a fehérvári káptalan restaurációjára szeretnék megszerezni a javadalmat. Ebbe azonban Mária Terézia addig nem akar beleegyezni, míg a prépostságban is nem áll be hasonló üresedés¹⁸ és addig úgy rendelkezik, hogy a birtokot a fiscus kezelje, mert ez így jövedelmezőbb lesz¹⁹, adják bérbe és jövedelmét a káptalan felújítására és az egyház céljaira fordítsák. — 1770-ben a Custodiatus jövedelmét javítóintézet építésére és katonák élelmezésére használták fel,²⁰ később pedig a szempci javítóintézetre fordították.²¹ 1774-ig állt a Custodiatus kamarai kezelés alatt. — Hiemer után bizonyos *Sixti Ferenc* mérnök, mint kormányzó, mérnöki munkálatokkal szerzett magának nevet a Custodiatus történetében.²²

1774-ben Mária Terézia **Edling Rudolf József** (1774—1805) görzi érseknek adományozta a Custodiatust. A javadalmat ismét idegen kapta meg. A kancellária tiltakozik az ellen, hogy az uralkodó magyar egyházi javadalmat idegennek adományozzon. Ugyanis sok országos törvény tiltja, hogy egyházi javakat idegennek adjanak, mert ez az ország-

¹⁴ O. L. 1768-as összeírás. Helyt. tanácsi osztály. Fund. Lad. A. Fasc. 25.

¹⁵ Querimoniae incolarum Cust. Albensis. O. L. Kanc 1775. 2810, sz.; 1774. 2564. sz.

¹⁶ Az ítélet végrehajtására és a 100 ezer forintra közelebbi utalást a Levéltárban nem találtunk és így teljesen Melhárd állítására szorítkozunk. i. m. 40. l.

¹⁷ O. L. Conc. Exp. 1752. jan. 24.

¹⁸ O. L. Conc. Exp. 1767. dec. 28,

¹⁹ U. o. 1768. márc. 26.

²⁰ O. L. Benignae Resolutiones. 1771. máj. 11.

²¹ O. L. Kanc. 1771. okt. 15.

²² Melhárd i. m. 41. l.

tól és annak polgáraitól bizonyos elidegenítést jelent.²³ Azonkívül a kancellária szerint az 1764. 10. t.-c.-nek is érvényt kell szerezni. Ez a törvény intézkedik a prépost és a custos halála után a fehérvári káptalan restaurációjáról. — Gazdasági okokból se helyes az idegennek való adományozás. Így ugyanis évenként nagy összeg kerül külföldre, a birtokosok meg távol vannak s így a Custodiatus javaival, a jobbágyok segítségével és a jobb gazdálkodással keveset törődhetnek. Akadály az egyházi javak alapítóinak szándéka is, akik ilyen alapítványokat Magyarországon a katolikus hit, kultúra és a vallás terjesztésére tettek. — Ilyen nehézségek és ellenvetések után a kancellária azt ajánlja a Királynőnek, hogy a Custodiatust csak a görzi érseknek és ne a görzi érsekségnek adományozza. Így is kapta meg Edling a Custodiatust 1774-ben összes javaival együtt, melynek a görzi érsekséggel semmi kapcsolata sincs és ezért nem engedi a Kamara 1783-ban a Custodiatust Edlingtől elvételni.²⁴ Edling a javadalmat Mária Teréziától, mint valami segítséget kapta, mert a görzi érsekség csekély jövedelemmel rendelkezik, terhei pedig súlyosak.²⁵ Edlinget a Custodiatus birtoklásában II. József is megerősítette. Edling ekkor lemondott görzi érsekségéről és Lauda-Pompéiában (Lodi) élt a világtól visszavonultan az oratorianusok zárdájában. — Edling 1795-ben Fehérváron 24 öreg és 24 árva részére intézetet alapított, mely célra 2080 forint alapítványt tett.²⁶ A 4 custodiatusi plébánia árvái részére pedig évenként 365 forintot juttatott, melyet halála után fivére, Fülöp is fenntartott és így jött létre a „gr. Edling Fülöp-féle árvaalapítvány”.²⁷ Edling Rudolf örökösül a fehérvári árvaházat jelölte meg.²⁸ Edling haláláig (1803. dec. 8²⁹) birta a javadalmat, vele záródott le a névleges custosok sora.

²³ quae Incorporatio aliquam quasi alienationem a Regno et Regni civibus saperet. O. L. Kanc. 1774. 4325. sz.

²⁴ O. L. Kanc. 1783. 11810. sz.

²⁵ U. o. 1776. 579. sz.

²⁶ Pauer i. m. 175. l.

²⁷ Melhárd i. m. 42. l.; l. erre még a birtok központján, Mernyén a LXI. fasciculust.

²⁸ O. L. Kanc. 1805. 12595. sz.

²⁹ U. o.

Edling Rudolf custos alatt a birtok bérletét fivére *Fülöp* bírta évi 12 ezer forintért.³⁰ A gazdálkodást azonban nem ő, hanem *szentgyörgyi Horváth Zsigmond* és *Gludovácz József* vezetik, akik évi 4 részletben 16 ezer forintot fizetnek Edling Fülöpnek.³¹ Gludovácz halálával (1801) Horváth Zsigmond egyedül kezeli a Custodiatust. — Edling Fülöp testvére haláláig 27 éven át szép eredménnyel kezeltette a birtokot. Az a törekvése, hogy testvére halála után is megszerezze magának a birtokot, többszöri kérés után is eredménytelen maradt.³² — Az utolsó custos halála után a javadalom a kincstár kezére került vissza. A birtok kezelését további 4 éven át Horváth Zsigmond bérlő intézte, aki ekkor már évi 30 ezer forintot fizetett a kincstárnak.³³

*

* *

A 19. század elején nagyon szomorú a piaristák anyagi helyzete Magyarországon. A napoleoni háborúk, a pénz értékének fokozatos csökkenése súlyos nehézségek elé állították az akkori rendfőnököket. Az államkincstártól kapott évi 32 ezer forint ebben a korban bizony nem elég a közel 400 szerzetes fenntartására. A rendházak adóssággal küzdöttek, a szükséges dolgokban is nagy a hiány. Egyes házakban éheznek és ily viszonyok között a rendtagok kevésbé alkalmasak kötelességeik végzésére. Ez időben a grammatikai osztályt a gimnáziumhoz csatolták, ez pedig a tanárok számának felemelését tette szükségessé. Olyan nehéz a rend helyzete, hogy noviciusokat se vehettek fel, sőt a fogadalommal még nem kötött szerzetesek elbocsájtására is gondoltak. Valóban, ha királyi kegy nem segíti meg a piaristákat ebben a korban, a piarista rend hivatását: az ifjúság nevelését és tanítását nem teljesítette volna, ami pedig a rend megszűnését eredményezte volna. — A rend megsegítésére a régi segélyek fenntartása mellett kb. 80 ezer forintra lenne szükség.

³⁰ Melhárd i. m. 44. l.

³¹ A szerződést és a bérbeadást l. a mernyei Levéltárban (ezentúl M. Lt.) Fasc. LVII. a. 1.

³² O. L. Kanc. 1802. 1666. sz.; 1804. 285. sz.; 1805. 10415. sz.; 1806. 7372. sz.

³³ Melhárd i. m. 41. l.

A tanulmányi alapból segítség nem remélhető, mert ez ekkor teljesen kimerült. Csak valamilyen állandó jövedelmet jelentő javadalom képes a renden igazán segíteni.³⁴ Ép ebben az időben állt készen királyi adományozásra a fehérvári Custodiatus. Hogy a rend ezt a javadalmat megkapta, az leginkább *medgyesi Somogyi János* államtanácsosnak köszönhető, akinek előterjesztésére adományozta *I. Ferenc 1807. júl. 10-én* a Custodiatust a Magyar Kegyes-Tanítórendnek.

De nemcsak a magyar piaristák, hanem más egyházi férfiak is igényt tartottak a mindig többet érő egyházi javadalomra. Milassin fehérvári püspök a kisszeminárium és az öreg papok fenntartására szerette volna megszerezni³⁵ és jövedelmét ebből akarta növelni. A fehérvári káptalan a Custodiatust, mint régebben hozzátartozott birtokot igényelte.³⁶ 1807-ben a kalocsai érsekség is kért valamilyen birtokot anyagi helyzetének javítása céljára³⁷ és a Custodiatusra gondoltak.³⁸ Kollonitz László kalocsai érsek kanonokjai felsegítésére a Custodiatus egyik részét kérte, másik részét meg Kőszöghy László csanádi püspök szerette volna saját kollégiumának megszerezni.³⁹

³⁴ A rend nehéz helyzetéről, akkori anyagi viszonyairól, az adományozás részletes történetéről nagyon pontos és teljes képet kapunk a rend budapesti archivumában lévő *Historia provinciae Hungariae Scholarum Piarum* (ezenkívül *Hist. prov.*) 5 kötetből álló kéziratos feljegyzésekből, mely a piarista rend történetének egyik legbecsesebb forrása. Ennek értékét az adja, hogy a naplószerű feljegyzéseket a consistorium tagjai vezették. A 5 kötet 1802—1866. közötti időkből tartalmaz feljegyzéseket. A Custodiatus adományozására l. 1 k. (1802—1816.) 248—285. l. kat. — Somogyi János személyére l. *Patonay József*: *Medgyesi Somogyi János államtanácsos és a magyar kegyes-tanítórend. I. rész. Tatai kegyesrendi gimnázium értesítője. 1935—54.* 35—81. l. A Custodiatus adományozására pedig l. ugyanitt a 43. l.-t. — Somogyi Jánosnak, mint államtanácsosnak jellemzését l. *Hóman—Szekfű*: *Magyar Történet. VII. k. 34. l.*

³⁵ O. L. Kanc. 1805. 4126. sz. Milassin a tanulmányi alapból kap a kért célra kiegészítést, l. Kanc. 1804. 3556. sz. és Károly i. m. I. 122. l.

³⁶ O. L. 1804. 1567. sz. Nesselrod fehérvári prépost már 1770-ben szerette volna megszerezni a Custodiatust, de a helytartótanács nem adja beleegyezését.

³⁷ O. L. Kanc. 1807. 6128. sz.

³⁸ U. o. 1807. 6021. sz.

³⁹ *Hist. prov. I. 280. l.*

Ilyen előzmények után kapta meg az örkanonoksági javakat a Magyar Kegyes-Tanítórend. Az adománylevél⁴⁰ hangsúlyozza Ófelségének gondoskodását az ifjúság neveléséről és ezért „ordini Scholarum Piarum Provinciae Hungariae ut gravi et Salutari vocationi Suae, quoad Institutionem, ac educationem Juventutis Eo magis respondere possit, clementer Subvenire cupientes, Custodiatum Ecclesiae Albensis... simul cum universis illius Bonis et Juribus temporalibus, Castris, nimirum Castellis, oppidis, Possessionibus, villis ac Praediis, ubivis sub Sacra praedicti Regni Nri Hungariae Corona habitis, et reperibilibus ad dictum, Custodiatum Albensis de jure et ab antiquo Spectantibus et pertinere debentibus, Eorumque Proventibus, obventionibus et emolumentis... a rend fenntartására adományozza. A király úgy akarja, hogy a Custodiatus a rend közös javadalmát képezze, a kormányzást pedig a rendfőnök a káptalan által választott három tag igénybevételével vezesse. Ennek a rend meg is felel a pesti exactoratus⁴¹ megalkotásával, mely a Custodiatus gazdálkodására felügyel, számadásait ellenőrzi stb. — A rend szegénységére nagyon jellemző, hogy Egerváry Ignác akkori rendfőnök a birtokadományozásnál a kincstárnak fizetendő szokásos taxa elengedését kéri a királytól. A király a kérésnek készségesen tesz eleget, ami 7811 rhénes forint és 39 kr. elengedését jelentette,⁴² ami a birtok első évi jövedelme ¼-ed részének felelt meg.

A rend 1807. aug. 29-én kapta meg a királyi adománylevelet. A kamara a birtokba való bevezetést szept. 3-ára tűzte ki. Ekkor *P. Aigl Glicerius* pesti vicerektort az egész magyar provincia nevében a szokásos módon a birtokba bevezették. Ettől kezdve birtokosa a szerzet a Custodiatushoz való jognak.⁴³ — A földesúri jog átvétele 1807. nov. 4-én

⁴⁰ Az adománylevelet l. O. L. Kanc. 1807. 6852. sz. (másolat); kiadta latinul Szvorényi i. m. p. 55.; Pauer i. m. p. 175.; Károly i. m. II. 651. l.; magyarul közli Melhárd i. m. 45. l.

⁴¹ Az exactoratust a 19. század elején a rendfőnök, ennek titkára és az uradalmat tényleg vezető plenipotentarius alkotják. Az exactoratus tagjait az uradalom officialisai nem ismerik. Hist. prov. II. 54. l.

⁴² Hist. prov. I. 286. l.; O. L. Kanc. 1807. 8046. sz.

⁴³ U. o. I. 227. l.; qui (P. Aigl Glicerius) mox ritu consueto nomine totius Provinciae Hungariae Scholarum Piarum in Bona introductus est, et ex Eo Die Jus in Custodiatum Albensem Institutum obtinuit.

történt meg Somogy vármegye generális congregatióján. *Egerváry Ignác* rendfőnök *Bolla Márton* váci rectorral együtt negyedfélnapi utazás után érkezett Kaposvárra. A gyűlés harmadik napján mentek ki Mernyére. A rendfőnököt a megye részéről Záborszky alispán, Bogyay szolgabíró és esküdtje kísérték Mernyére, ahol ekkor már minden birtokrészből együtt voltak a birtokrészek képviselői. Nov. 7-én reggel 7 órakor az alispán és a szolgabíró a rendfőnököt kezénél fogva a ház udvarára vezették és kijelentették, hogy Ófelsége a Kegyes iskolák szerzetének adományozta a fejtérvári Custodiatust, melynek tulajdonjogát a szerzet ez idő szerinti feje most átveszi.⁴⁴ Így lett a szerzet a birtok teljes jogú birtokosa.⁴⁵ — A szerzetet a Custodiatus birtokjogába éppen úgy vezették be, mint ahogy az a világiaknál szokás.

Amidőn a rend a Custodiatust megkapta, a bérlet Horváth Zsigmond kezén volt, aki erről nem egykönnyen akart lemondani, mert ennek a birtoknak fekvése volt a legkedvezőbb többi bérletben tartott birtokai között. Somogyi János államtanácsos, Aczél referendarius és mások azt tanácsolják a rendfőnöknek, hogy sokkal hasznosabb lesz, ha még néhány éven át azok kezére bízzák a birtok kezelését, akik eddig birták. Ugyanis a rend még nem ismeri a javadalmat, a föld tulajdonságát és az adminisztráció módját. A rendnek még nincsenek olyan emberei, akik a birtok kezeléséhez értenének. Néhány év múlva ilyen férfiakkal a házi kezelésbevitel sokkal könnyebb és hasznosabb lesz. Ezek után a rend nem is zárkózott el a bérlet további fenntartásától. A consistorium is hozzájárult ahhoz, hogy Horváth Zsigmond haláláig (ekkor 72 éves volt) bírja a Custodiatus bérletét, most azonban már 40 ezer forintért.⁴⁶

Az előbb említett kaposvári megyegyűlésen a rendfőnök kérte, hogy a rend részéről kijelölt *Bolla Antal* Somogy vármegyei ügyvédet, *Bolla Márton* váci rector és későbbi rendfőnök édestestvérét, mint a Custodiatus plenipotentiarusát a karoknak és rendeknek kihirdetéséért és neki erről a szokásos írást (Diploma) kiállítsák.⁴⁷ Ez meg is történt. *Bolla An-*

⁴⁴ Az introductio leírását l. Hist. prov. I. 275—76. l.

⁴⁵ ...et hac ratione Jus in Bona capessitum et stabilitum, u. o.

⁴⁶ Hist. prov. I. 272—75. l.; a bérlet összegére l. Melhárd i. m. 47. l.

⁴⁷ Hist. prov. I. 275—76. l.

tal 1807—1827-ig — haláláig — volt a Custodiatuſ pleni-potentiaruſa. Utána már nem világi, hanem piarista lett a Custodiatuſ vezetője — *Ugróczy Ferenc* —, aki a lévői collegium éléről került a birtok élére, már nem mint plenipotentiaruſ, hanem mint *adminiſtrátor*. Hivatalába 1827. okt. 24-én vezette be a rendfőnök. Egy hónap mulva vette át hivatalát és ettől kezdve állandóan a javak központi helyén *Mernyén* lakik a javadalom vezetője. Ugróczyt erre a hivatalra már előbb kizemelték, amikor a tartományi káptalan elhatározta, hogy Bolla Antal halála után az adománylevélnek megfelelőleg, piaristát fognak a birtok élére állítani.⁴⁸ Ugróczy mint assistens és adminiſtrátor halt meg 1836. jan. 25-én.⁴⁹

Miután a Kegyes-Tanítórend a Custodiatuſt megkapta, ezzel a Custodiatuſ külön története meg is ſzünt és története a rendtörténet egyik jelentős része lett.

A rend a javadalmat Horváth Zsigmond halála után 1809. jan. 1-én vette át házi kezelésbe.⁵⁰ Ekkor, hogy a funduſ instructuſ értékét kifizethessék, 68 ezer forintot vettek fel kölcsön,⁵¹ melynek utolsó részletét csak 1825-ben tudták kifizetni.⁵²

⁴⁸ Hist. prov. II. 41. l.

⁴⁹ U. o. II. 1836. 163—64. l.

⁵⁰ Melhárd i. m. 47. l.

⁵¹ Hist. prov. I. 329. l.

⁵² U. o. II. 34.—35. l.

II. A CUSTODIATUS LEIRÁSA.

A Custodiatuſ birtokrészei nem egy területen vannak. Legnagyobb részük Somogy vármegyében fekszik. Nagy terület tartozik a Custodiatuſhoz Zala megyének a Balaton felé eső részéből, Tolna megyében csak egy község (Várong) custodiatuſi birtokrész. A 18. század első feléig még Baranya megyében és még régebben Fehér megyében is találunk custodiatuſi birtokrészeket. — Már 1229-ből¹ tudjuk néhány helyről, hogy azok örkanonoksági javak voltak; 1349-ből² már van egy összeírás, 1612-ből³ meg már részletes felsorolást találunk. Ekkor a custodiatuſi possessiók a következők: Zala megyében: Akaly-dergyese, Boldog-asszon Dergyese, Saágh-dergyese, Szentpéter Dergyese és Kékkúth; Somogy vármegyében: Varangs, Vade, Bunnya(?), Szent-Miklós, Bodoghaszon Merenye, Gellye, Atala, Cseke, Inám, Kisfalu, Fonó, Egyházastazár, Homogh-Custostazár, utraque Dobza, Telegd és Petend.

1653-ban Szvorényi szerint⁴ Zala megyében a Custodiatuſ birtokai: Boldogasszony-Dörgicse és Szent-Péter-Dörgicse; Ság-Dörgicse és Kisfalud-Dörgicse, mely utóbbiak ekkor elpusztult falvak; ide tartozik még Kisfalud-puszta és Lovas, ez utóbbin csak 3 jobbágy tartozik a custos úrnak évi 3 forinttal. — Somogy vm.-ben: Ószöd, Szt. Miklós, Gelle, Mernye, Várong, Fonó, Csökel, Inám, Rác-Inám, Kisfalud, Tasszár és Teleki pusztá (Teleki pusztá lakói Szent-Balázson laktak). Somogy m.-ben van még Vadi pusztá, ennek területét a gamásiak és mocsoládiak használják.

¹ Melhárd i. m. 18. l.

² U. o. 25. l.

³ O. L. *Neo-Registrata-Acta*, Fasc 1165. Nr. 58.

⁴ I. m. 19. l.; Melhárd i. m. 32. l.; O. L. *Acta Ecclesiastica* fasc. 39., nr. 46.

Gorup custos levele⁵ Karachich Mátyás tihanyi kapitányhoz, akire a custodiatusi javak kormányzását bízta, már több helyet sorol fel. Így Somogy m.-ben: Eöszed, Sz. Miklós, Mernye, Magyar-gelle, Várong, Chökel, Fonó, Taszár, Rátz-Atala, Magyar-Atala, Inám, Magyar Inám, Kisfalud, Teleki-Pusztá, (mint adózókat említi a Sz. Balázsiakat, Kereszturiakat, Köbli-Rátzokat, Hetényi-Rátzokat), azonkívül — Sz. Ágota (a Saár mellett), Nagy Dobsa, Kis-Dobsa, Petend, Maros és Vámház puszták, Töröki-pusztá, Jodi-pusztá; Duna mellett Gegyen és Fád,⁶ majd még — Hetmen, Sz. Katalin, Ökörvölgye, Szatina, Almás, Aszód, Eördöglik, Hertelend, Bisztricza, Rakócza, Bakos, Sz. Lélek, Korpád, Bükesd, meg Vadéi-pusztá, Gorup leveleiben találjuk meg Nostánt, Chemént, Szojtjagot, Györcöt, Fölket, Komoniczát, Fejéregyházat, Szakályt, Abrámot, Kondát, Magvésőt, Aszikszót, Kónyát, Kistanát, Nagytanát, (ezekről kiemeli, hogy egyházi jószágok). — Gorupnak a Balaton mellett a következő jószágai vannak: Lovasi, Szent-Péteri-Dörgicse, Boldog-Asszony-Dörgicse, Ság-Dörgicse (ez pusztá), Akal-Dörgicse, Kisfaludi-Dörgicse és Kékkúti falu. — Az 1701-es összeírás⁷ a következő helyeket említi: Eöszed, Taszár, Gillye, Homock, Vadé, Szentmiklós, Ecsei, Csekei, Kistaszár, Magyarinám, Váranka, ide tartozik még Kisfalu és Attala.

Az 1728-as összeírás⁸ a következő helyeket sorolja fel: Lovas, Pusztaság, Kékkúth, Felső-Alsódörgicse, Akali, — Őszöd, Nagy-Kisdobsza, Fonó, Attala, Homock, Pettend, Taszár, Gölle, Mernye. — Az 1758-as összeírás⁹ csak a somogy-megyei helyeket említi. — Az úrbérrendezés alkalmával készült 1768-as összeírás a legteljesebb, mely szerint a Custodiatus birtokai a következők: Somogy megyében: Nagy Dobsza, Kis Dobsza, Petend; Gelle, Várong, Attala; Homok, Taszár, Fonó; Mernye és Őszöd; Zala megyében: Alsó Dörgicse, Felső Dörgicse, Akali, Kékkúth. — Az 1804-es összeírás,¹⁰ mely Mer-

⁵ Szvorényi i. m. 28—29. l.; Melhárd i. m. 33—35. l.; O. L. Act. Eccl. 40:20,

⁶ Continuatio Szvorényi p. 35.

⁷ O. L. U. et C. 29:45.

⁸ U. o. 89—79.

⁹ U. o. 89:80.

¹⁰ N. R. A. 1814:227.

nyét már főhelynek nevezi, a Custodiatushoz jelenleg is tartozó helyeket tartalmazza: Mernye (máskép Boldog-Asszony-Nagy Mernye), Gölle, Attala, Taszár, Fonó, Homok, Nagy-, Kis-Dobsza, Pettend, Ószöd possessio, Vadé és Hetény praedium Somogy m.-ben; Zala m.-ben pedig egész birtok Alsó-, Felső Dörgicse; portiók Lovas és Kékkúth és praedium integrum Saágh.¹¹ Ez az összeírás Edling halálával a kamarához visszakerült custodiatusi birtokokat tartalmazza.

A Custodiatusnak gazdasági kerületekre való felosztása régebbi eredetű. Nyomait már az 1768-as összeírás is mutatja; az első, kerületre való teljes beosztást 1804-ből ismerjük és az egyes possessiókat ezen beosztás sorrendjében fogjuk végig tekinteni.

Somogy vm.-ben 4 kerület van: *mernyei, göllei, taszári és dobszai* (a Tolna m.-i Várong község a göllei kerülethez tartozik); Zala m.-ben 1 kerület van: *a dörgicsei*.

A mernyei kerület.

Mernye. (1573-ban Vásáros-Merne, 1577-ben Merne, 1580-ban Boldog-Asszony-Merke). Már 1229-ből megállapítható, hogy custodiatusi birtok (ekkor Merena néven említik) és azóta az összeírásokban mindig, mint ilyen birtok szerepel. 1573-ban 2 részből áll: Vásáros Merne és Boldog Asszon (Merné)-ből 4, illetve 20 házzal. 1577-ben Mernén 12, 1580-

¹¹ Ma a Custodiatushoz tartozik *Orci* is, mely vétel után került a birtokhoz, viszont *Lovas* és *Kékkút* meg már nem custodiatusi birtok. Kékkutat a rend 1915-ban eladta. — Custodiatusi birtok volt még *Kisbér* possessio és *Nagybér* praedium Fejérmegyében, amint ezt a győri káptalan előtt Vragovich János özvegye vallja. O. L. Act. Eccl. 1641 40:10. („alias ad Cust. Albensem pertinentia“). Kisbér helységet Nagybér pusztával együtt néhai Herovits örkanonok (1613—1621. között volt örkanonok) Sey Jánosnak adta el. Ezek visszafoglalását 1654-ben Lippay György veszprémi püspök Zichy Pálra, a győri vár alkapitányára bízta. Ez a birtok 1702-ben Matusek Endre custos, egyszersmind választott püspök és győri nagyprépost birtokába került és maradt is élete végéig. Lib. reg. Eccl. III. 455. l.; Act. Jesuit. Jaurin. 2. cs. (csomag) 13. sz., O. L. Act. Eccl. 40:10; Rupp i. m. 224. l. — *Perkút, Tápé* possessio és *Sz. Ágotha* praedium is a Custodiatus birtoka volt, amint Octavius Saluncejus 1675-beni custos vallja. O. L. Ben. Res. 1769. ápr. 19. (ezek a birtokok „de Jure et ab antiquo ad Cust. Albensem pertinent“).

¹² Melhárd i. m. 18—19. l.

ban Boldog-Asszon Merkén 21 házat találunk.¹³ — A törökkor alatt teljesen elpusztul. Nádasdy 1714-ben a teljesen elpusztult helységet régi helyéről a mai helyére telepítette át és tisztán katolikus jobbágyokkal népesítette be.¹⁴ — Mernyét 1786-ban¹⁵ illir falunak tartják, mely Kaposvártól 2½ mér-földnyire fekszik. Mernye 1818-ig falu (pagus) volt, ekkor királyi privilégiummal mezőváros lesz és évi 4 vásár tartására nyer jogot. 1819-ben az új vásár már eléggé látogatott.¹⁶ 1836-ban már magyar mezőváros a kaposi járásban. Határa I. osztálybeli; legelője, erdeje, szőlőhegye elég van. Ekkor 986 kat., 2 ref. és 5 zsidó lakja.¹⁷ — Mernye területe 1805-ben 6705 magyar (1200 □ öles) hold.

Őszöd. 1229-ben Eusced¹⁸ név alatt olyan birtok, melyet mindig a custodiatusi birtokok között sorolnak fel. 1577-ben 7 háza van.¹⁹ Az 1660. évi dézsmaváltság szerint is custodiatusi birtok. A török kori elpusztulását jelzi az a körülmény is, hogy 1715-ben csak 4 háztartást írnak benne össze. Későbbi telepítésre nincs adatunk. — Őszöd a Balatontól 1 km-re fekszik.²⁰ Az 1701-i összeírás 5 egész telket említ; a telkek összes száma 6 $\frac{5}{8}$ — a törökkor előtt 9 telke volt). Területe 1805-ben 1246 $\frac{5}{8}$ magyar hold. Őszödon a területnek csak $\frac{2}{3}$ -ad része a Custodiatusé ($\frac{1}{3}$ -ad része a vászoniaké).²¹ Lakói 1786-ban már magyarok.²²

¹³ Az 1565. (I. 177. l.); az 1575. (II. 477. l.); az 1577. (II. 495. l.) és az 1580. (I. 176—177. l.-kon) évekből találunk adatokat a Custodiatus Somogy m.-i helyeire *Velics-Kammerer*: Magyarországi török kincstári defterek I. II. Bp. 1890. című műben.

¹⁴ Melhárd i. m. 57. l. Kalló A. feljegyzése után.

¹⁵ Johann Matthias *Korabinsky*: Geographisch-Historisches und Produkten Lexicon. Pressburg. 1786. 409. l.

¹⁶ Hist. Prov. II. 25. l. A Custodiatus birtokain vásártartásra alkalmas nagy város nincs. Legnagyobb helysége ebből a szempontból Mernye. Termékeit a veszprémi, kanizsai piacon szokta értékesíteni. Ez a körülmény természetesen a gazdálkodásban is érezteti befolyását. — A kaposvári piacról az általunk tárgyalt korban még nincs említés.

¹⁷ *Fényes Elek*: Magyarország mostani állapota. Pest. 1856. 219. l.

¹⁸ Melhárd i. m. 19. l.

¹⁹ *Magyarország városai és vármegyéi*, (szerk. Csánki Dezső): Somogyvármegye. 126. l.

²⁰ U. o. 24. l.

²¹ Mernyei Lt. LII. 2.

²² Korabinsky i. m. 475. l.

Mernye és Ószöd községeken kívül a kerülethez tartozik Vadé és Szent-Miklós puszta is.

Vadé — puszta Gamás mellett délkeletre;²³ már 1229-ben mint custodiatusi birtokot említik²⁴ és azóta állandóan ehhez tartozik. 1577-ben 6, 1580-ban is ugyanennyi háza van. 1701-ben szántóföldből és erdőből 100, rétből pedig 200 holdat említ az összeírás.²⁵ 1786-ban Vadét mint magyar falut ismerjük a kaposi járásban.²⁶ Területe 1805-ben 1528 1,8 magyar hold.

Szentmiklós (Mernye-Szent-Miklós), 1549-től kezdve állandóan custodiatusi birtok. Az 1573—74-i török kincstári adólajstromban Felső és Alsó Miklós néven fordul elő. 1565 körül 10—14 ház hűbérdefteréről tudunk. 1701-ben csak 2 ½ telket találunk ott, hol régebben 27 volt, ami jól mutatja, mily nagy pusztítást jelentett a török uralom Somogy megyében. Szentmiklós Mernyéhez közel fekszik. 1768- és 1804-ben már Mernyéhez van kebeleztve.

A göllei kerület.

Gölle. (Bölle,²⁷ Gelle,²⁸ Göllve,²⁹ Gillye,³⁰ Magyar Gölylye, vagy Gölyyi³¹) Somogy m.-ben fekszik 3 mérföldre Igalltól.³² A Custodiatus legnagyobb területű és igen régi (1549-től biztosan) birtokrésze. — Törökkorból nincs adatunk adózására. De hogy mily virágzó élet folyt itt régebben, mutatja az 1701-es összeírás, mely 9 telekről szól, de megjegyzi, hogy régebben 20 volt. 500 hold jó, 400 hold rossz szántóföldről, 200 hold erdőről és 80 hold rétről tudósít minket ez az összeírás. — Göllén 1715-ben 16 háztartást találunk. A 18. században nagy fejlődésnek indul. Nagy területéhez mérten a Custodiatus legnagyobb birtoka is. 1768-ban már a szabad

²³ Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza. II. 654. l.

²⁴ Melhárd i. m. 18—19. l.

²⁵ O. L.: U. et C. 29:45.

²⁶ Korabinsky i. m. 802. l.; Melhárd Rupp után i. m. 25. l.

²⁷ O. l. Kanc. 1775. 2782. sz.

²⁸ U. o. 1777. 5960. sz.

²⁹ Az 1768-as összeírásban.

³⁰ O. L. U. et C. 1701. 29:49.

³¹ O. L. Act. Eccl. 59:46.

³² Korabinsky i. m. 205. l.

telepesek (hospes) száma 112, a házat nem bíró zselléreké 11; már ekkor 47 egész, 20 fél, 7 negyed telkes jobbágya (colonus) van, míg 1701-ben 9 telken csak 4 egésztelkest találunk. — Gölle 1786-ban már magyar falu. 1836-ban 1106 kat. és 9 zsidó lakja. Földje I. osztályú. Területe 1805-ben 7245 2/8 magyar hold.

Attala. 1598-ban Nagy Ata, Nagy Atala néven találjuk, 1758-ban pedig Atallya néven. 1612-től már állandóan emlegetik az összeírások, mint custodiatusi birtokot. A jelenlegi helységet Matusek telepítette. 1715-ben Attalán 6 háztartást találnak, mely a török uralom alatt teljesen elpusztult. A helységbe később rácokat telepítettek, akik azután részint elköltöztek, részint megmagyarosodtak.³³ — 1768-ban 84 hospes találnak itt, azonkívül 43 egésztelkes, 3 fél és 16 negyedelkes jobbágyot, a házzal nem bíró zsellérek száma 6. 1836-ban már mint — a Kapos mellett fekvő — magyar falut említik Attalát, hol 775 kat. és 12 zsidó lakik.³⁴ — Határa I. o.-u; a Kapos posványáiban sok a nád.³⁵ Területe Hetény pusztával együtt 1805-ben 6733 3/8 magyar hold.

Hetény puszta. 1596-ban Hosszú-Etén vagy Kis-Hetén.³⁶ 1774-ben az attalailak veszik bérbe ezer forintért összes földesúri jogaival (kilenced-, tized-, italméréssel) együtt.³⁷ 1836-ban Alsó-Felső Hetényt említenek, hol 44 katolikus lakik.³⁸ Itt említjük meg a hetényi kőbányát, melyet 1815-ben a *Süllett várnak* nevezett helyen fedeztek fel. Innen nagy épületek kövek bőségben és könnyű munkával kivehetőek. Ezeknek nagy az értékük, hisz egész Somogy megyében ilyen kövek nincsenek.^{38a}

Várong a göllei kerülethez tartozik. Ez a Custodiatusnak Tolna megyében fekvő egyedüli helysége. — 1549-ben mint pusztát említi az összeírás.³⁹ Várong ettől kezdve biztosan örkanonoki birtokrész, mert állandóan szerepel. 1563-

³³ Csete Antal: Az attalailak plébánia. 194. l.

³⁴ Fényes E. i. m. 226. l.

³⁵ U. o. 227. l.

³⁶ Velics—Kammerer i. m. I. 393. l.

³⁷ O. L. Kanc. 1774. 6263. sz.

³⁸ Fényes E. i. m. 229. l.

^{38a} Hist. Prov. I. 390. l.

³⁹ Melhárd Rupp után i. m. 26. l.

ban 15 háza van; későbbi telepítésre nincs adatunk. Az 1701-es összeírás *Váranka* néven említi, hol 60 hold szántóföld, 40 hold erdő és 15 hold rét van. A birtok Matuseké, de az igaliak használják. 1768-ban 40 hospesről, 10 kétnegyedes és 2 háromnegyedtelkes jobbágyról, 2 házatlan zsellérről tudunk. 6786-ban már magyar falu Várong Tolna m.-ben, a simontornyai kerületben.⁴⁰

A taszári kerület.

Taszár. Kaposvártól keletre fekszik. 1549-ben már custodiatusi javadalom.⁴¹ Az 1536-iki adólajstromban Egyházas Thazár néven szerepel.⁴² 1565-ban Vámos-Taszár és Kis-Taszár, 1580-ban Nagy- és Kis-Taszár, 1701-ben Taszár és Kis-Taszár néven találjuk. Taszáron 1565-ban 8, 1580 körül 19; Kis-Taszáron 1563-ban 8, 1580-ban pedig 14 ház van. Betelepítéséről nem tudunk. — 1701-ben 2 1/2 telke van, noha régebben 12 volt. Ekkor 300 hold jó, 250 hold rossz szántóföld, 80 hold rét, 200 hold erdő, Kis Taszáron pedig 70 hold szántóföld, 40 hold erdő, és 16 hold rét tartozik Matusekhez.⁴³ 1768-ban 41 hospes, 6 egész-, 10 fél-, 14 negyedtelkes jobbágy, 2 házatlan zsellére van. Korabinsky 1786-ban az igali kerülethez tartozó „szlovák“ falunak tartja,⁴⁴ míg Fényes Elek 1836-ban már mint magyar falut említi, hol 476 kat., 2 ref. és 6 zsidó lakik, Taszáron „sikeres búza, bor, fa, legelő“ van elég.⁴⁵ — Területe 1805-ben 3564 5/8 magyar hold. — Taszáron az egyik határrészt püspökkertnek nevezik, minden bizonnyal gr. Nádasdy László csanádi püspök és custos után.⁴⁶

Homok. Kaposvártól keletre fekszik.⁴⁶ 1612-től kezdve már biztosan a Custodiatushoz tartozik. Régebbi történetére nincs adatunk. A török uralom alatt egészen elpusztult. Mai helyére 1716-ban Nádasdy László telepítette, tisztán kato-

⁴⁰ Korabinsky i. m. 809. l.

⁴¹ Melhárd Rupp után i. m. 25. l.

⁴² Csánki i. m. II. 650. l.

⁴³ Az 1701. évre O. L. U. et C. 29:43.

⁴⁴ Korabinsky i. m. 802. l.

⁴⁵ Fényes E. i. m. 222. l.

⁴⁶ Csánki i. m. II. 613. l.

likus jobbággyokkal népesítvén be.⁴⁷ — 1768-ban 24 hospes, 19 féltelkes jobbágy, 2 házzal bíró, 1 házatlan zsellére van. — Területe 1805-ben 2663 magyar hold. Az úrbérjegyzékek jobbágyneveinek áttanulmányozásakor a Custodiatus birtokai közül csak Homokon találoztunk német hangzású jobbágynevekkel, a jobbággyok származásáról azonban nincsenek adataink. Homokot 1836-ban Fényes E. magyar falunak tartja. Itt ekkor 308 kat. és 5 zsidó lakik.

Fonó (Fonyó⁴⁸). 1349-től kezdve biztosan örkanonoki birtokrész, hol 1363-ban 6, 1580 körül 13 ház van. A török uralom egészen elpusztította. Az 1715-ös országos összeírás szerint egészen új település, mely birtokot később Nádasdy népesítette be.⁴⁹ 32 hospes, 10 egész, 12 fél, 2 negyedtelkes jobbágy, 2 házat bíró, 1 házatlan (nem bíró) zsellér lakta 1768-ban. Területe 1805-ben 2464 2/8 magyar hold.

A dobszai kerület.

Nagy Dobsza. Az 1536. évi adólajstromban Kis Dobszával együtt „utraque Dobza” néven találjuk. Az 1660. évi pannonhalmi főapátsági tizedjegyzék szerint a Custodiatus birtoka, de már 1349-től kezdve biztosan tudjuk, hogy custodiatusi javadalom.⁵⁰ Törökkori történetére nincs adatunk. 17 háztartást említ az országos összeírás Nagy Dobszán 1715-ben. Népeisége fokozatosan növekedik a 18. sz.-ban. 1768-ban már 67 hospes, 10 egész, 6 fél, 30 negyedtelkes jobbágy, 4 házas, 7 házatlan zsellér van itt. 1786-ban 2 magyar falu Somogy m.-ben Kis és Nagy Dobsza,⁵¹ ugyanígy 1836-ban is, hol 24 katolikuson kívül, 470 református lakik. Kis Dobszán ekkor 61 kat.-t, 582 reformátust és 5 zsidót találunk.⁵² Területe 3114 és 1/8-ad magyar hold 1805-ben.

Kis Dobsza. Nagy Dobszával együtt custodiatusi birtokrész Szigetvár mellett. Kis Dobszán 1715-ben 11 háztartás, 1768-ban pedig 45 hospes, 2 fél, 34 negyedtelkes jobbágy van. Területe 1996 és 4/8 magyar hold 1805-ben.

⁴⁷ Kalló A. felj. után Melhárd i. m. 57. l.

⁴⁸ O. L. Kanc. 1775. 2732. sz.

⁴⁹ Melhárd i. m. 57. l.

⁵⁰ Rupp után Melhárd i. m. 25. l.

⁵¹ Korabinsky i. m. 125. l.

⁵² Fényes E. i. m. 252. l.

Pettend. Szigetvártól délnyugatra fekszik, már 1549-től biztosan örkanonoki birtok, hol 1768-ban 30 hospes, 19 negyedtelkes jobbágy, 2 házas zsellér van. Pettendet 1786-ban horvát falunak tartják,⁵³ melynek területe 1805-ben 803 és 6/8-ad magyar hold.

A dörgicsei kerület. (Zala megyében.)

Alsó-Dörgicse. 1549-ben Dörgicsét és Akalit említik Zala megyében a Custodiatuſ birtokai között. Alsó-Dörgicsén 1700-ban 5 egész telek van.⁵⁴ További korra nincsenek adataink. Az összeírás 1758-ban⁵⁵ 3 zsellért, 11 egész, 13 fél, 3 negyedes jobbágyról és 32 gazdáról, 1768-ban 30 hospesről, 11 egész, 15 fél és 1 negyedtelkes jobbágyról tesz említést. 1786-ban Alsó-, Felső- és Kis-Dörgicse 3 magyar falu 1 mérföldre Füredtől.⁵⁶ A Tapolcától 2 és ½ mérföldre fekvő Alsó és Felső-Dörgicsén 1836-ban 88 kat., 524 evangélikus és 12 zsidó lakik. Ekkor már mindkét község magyar lakosságú. A helységek határai szűkek, többnyire erdőkkel és szőlőkkel borítottak.⁵⁷

Felső-Dörgicse. 4 egész, 1 pusztta és 1 nemes telekről tudunk itt 1700-ban. 1758-ban már 27 hospes, 3 egész-, 22 féltelkes jobbágyot említenek Felső Dörgicsén. — Felső és Alsó Dörgicsén az összeírás szerint 1700-ban 100 hold szántóföld, 30 munkanapi rét, 100 munkanapi szőlő és kb. 40 hold nagyságú erdő van, melynek a fája azonban rossz. A két itt említett községterülete 1813-ban így oszlik meg: szántóföld 1145, rét és rétföldek 167, erdő 1367, legelő és kövecses rész pedig 208, összesen tehát 2887 magyar hold.⁵⁸

Akali. Akalin 1700-ban 25 hold szántóföldet, 9 munkanapi rétet, 80 munkanapi szőlőt és egy kb. 10 hold nagyságú rossz erdőt találunk, telek szempontjából pedig 3 lakott és 3 pusztta telek van itt ekkor. 6 egésztelkes, 12 féltelkes jobbágy, 2 zsellér és 20 gazda van itt 1758-ban, míg tíz évvel ké-

⁵³ Korabinsky i. m. 535. l.

⁵⁴ O. L. U. et C. 6:42.

⁵⁵ O. L. U. et C. 89:79.

⁵⁶ Korabinsky i. m. 129. l.

⁵⁷ Fényes E. 349. l.

⁵⁸ Korabinsky i. m. 6. l.

sőbb 24 hospes, 6 egész, 12 féltelkes jobbágyot és 2 házat nem bíró zsellért találunk itt. Akali 1786-ban magyar falu, mely a Balatontól 1 és $\frac{1}{2}$ mérföldre fekszik.⁵⁹ 1836-ban is magyar falu 125 kat. és 231 evangélikus lakossal, melynek földje kevés, felette köves, de jó termő. A sok kő miatt talán az egész országban itt van legelőször aratás. Halászata igen jövedelmező rév is van itt.⁶⁰ Területe 1813-ban: szántóföld 697, rét és rétföld 90, erdő 877, legelő és kövecses rész 292, összesen tehát 1957 magyar hold.⁶⁰

Kékkút. 1549-ben már custodiatusi javadalom, melyet a piarista rend 1913-ban eladott. Régebbi történetére alig van adatunk. 1758-ban az összeírás 23 gazdáról tesz említést, míg a hospesek száma 1768-ban 24. Kékkút 1786-ban magyar falu,⁶¹ hol 1836-ban már 277 katolikust és 6 zsidót találunk. Gabonatermő földje jó, különösen sok a szénája. Erdő is van itt.⁶²

Lovas. Veszprémtől délkeletre a Balaton mellett fekszik.⁶³ 1549-ben már szerepel az összeírásban. 1661-ben Gorup is említi a „lovászi portió“-t, ugyanis itt csak néhány jobbágy tartozik a Custodiatushoz, így 1690-ben csak 3 telek adózik a custosnak,⁶⁴ az 1768-i összeírás szerint Lovas községből csak 9 zsellér tartozik a Custodiatushoz. Lovas még 1804-ben az örkanonoksági javadalomhoz tartozik, mely 1836-ban magyar falu 57 kat., 120 ref. és 3 zsidó lakossal, kik bortermelésből élnek. Lovason ekkor 5 vizimalmot is találunk, hol 1836-ban a földesuraság: a veszprémi káptalan.⁶⁵

Ságh. Ságh a dörgicsei kerülethez tartozó pusztá. 1549-ben a Zala-megyei Ságh faluban csak birtokrész tartozott a Custodiatushoz. Az 1661-es összeírás Ságh-Dörgicse pusztáról, az 1728-as Pusztaságh-ról tesz említést. Területét 1768 előtt a dörgicseiek használták, akik ekkor úgy vallják, hogy ezt a területet kb. 16 év óta az uradalom magánhasználatra

⁵⁹ Fényes E. i. m. 487. l.

⁶⁰ Mernyei Lt. XLVIII. 3.

⁶¹ Korabinsky 245. l.

⁶² Fényes E. 491. l.

⁶³ Csánki i. m. III. 241.

⁶⁴ O. L. Act. Eccl. 39:48.

⁶⁵ Fényes E. i. m. 412. l.

foglalta le.⁶⁶ — Ság 1836-ban népes pusztát a Balaton mellett Zánkához $\frac{1}{2}$ óra távolságra, hol 32 kat. lakik.⁶⁷

A Zala m.-i birtokrészek az 1612-es összeírásban a következő nevek alatt szerepelnek: Akaly-dergyese, Saágh-dergyese, Boldogasszony-dergyese, Szenthpéter-dergyese és Kék-kúth, melyek ettől kezdve biztosan custodiatusi javadalmak. Az 1700-as összeírás szerint Akali Dörgicse, Felső- és Alsó-Dörgicse „fundationaliter“ a fejevári Custodiatushoz tartoznak.

Az eddig tárgyalt birtokrészek alkotják a gazdasági kerületeket 1804-ben, ezekről fogunk bővebben szólni a következőkben. De még meg kell említenünk a dörgicsei kerülethez tartozó *Kisfalud pusztát*, mely 1655-ban⁶⁸ és 1690-ben⁶⁹ Ság-Dörgicsevel együtt elhagyott falu. Lakosairól 1690-ben nem tudunk semmit.⁷⁰ Kisfalud pusztát, az 1701-es összeírás csak megemlíti, a későbbi összeírásokban azonban már említést sem találunk róla.

⁶⁶ Az 1768-as összeírásban.

⁶⁷ Fényes E. i. m. 409, l.

⁶⁸ O. L. Act. Eccl. 39:46.

⁶⁹ U. o. 39:48.

⁷⁰ U. o. „Kisfalud praedium inquirendum est, quis colit terras, illius et quis, quomodo, quo iure accipit utilitates?“

III. CUSTODIATUS RÉGI BIRTOKAI¹

A 18. század elejéig sokkal nagyobb volt a Custodiatuus és számosabb birtok tartozott hozzá, mint ma. Az összeírások és urbariumok kb. 60 helységet sorolnak fel Baranya vm.-ben, melyek egykor a Cust.-hoz tartoztak. A Levéltárban található csekély számú adat segítségével próbálunk a következőkben ezekről a birtokokról áttekintő képet adni.

Baranya m.-ben a következő helységek tartoztak régebben a Custodiatuushoz: 6 nagy község: **Bakócza**, **Bisztrice**, **Szatina**, **Szent Katalin**, **Hajmás** és **Mindszent**, melyek még ma is ilyen néven szerepelnek Baranya m.-nek hegyháti járásában, (Fényes Elek mecsekháti járást említ²). Custodiatusi birtokok voltak a következő kisközségek: Kétdy, **Ökörvölgye**³, Radkocza, (**Ráckozár**), Szent Lélek, Hetmely, (Hetmén), Bikesd, (Bükesd, **Bükkösd**), Almás, Apáthy, Ördöghlik, Hetfehel, (HETFÖHEL, **Hetfehely**), Karacsorfa, (**Karácsodfa**), Hosszútolt, **Tekeres**, Abaligeth, (**Abaliget**), Nyaras, (Nyáros), Szapuder, Kann, (**Kán**), **Korpád**, Kövesd, (Kiskövesd, **Alsó**-, **Felső-Kövesd**), Lak, Szent Márton, Hertelendy, (**Magyarhertelend**), Ökördy, Ersik, Kéthel, (**Kéthely**), Azdi, Vitoragh, Gobicz, (**Godisa**), Goricsa, (**Gorica**), Erdel, Platina, Bogány, (Pogány), Csete, (Csette),

¹ A feldolgozás a következő urbariumok és conscriptiók vagy aestimatiók segítségével történik: 1701. U. et C. 29:45; 1714. 50:55; 1716. 25:28; 1717. 7:5; 1718. 94:10; 1719. 58:78; 1722. 50:57; Act. Eccl. 1653. 59:46; az O. L.-ban. A következőkben legfeljebb az évszámot jelezzük. Ezekről a birtokokról tudomásunk szerint semmiféle feldolgozás eddig nincs, összeállításunkban itt tisztán csak a levéltári adatokra támaszkodunk.

² Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben Pest. 1886. 59—63. l.

³ A vastag betűvel szedett helyek a ma is meglévő helyeket mutatják a mai elnevezéssel. (L. a térkép mellékletet.)

Szalas, Töllye, (Tüllye), Gyorofa, (Gyoroffi, **Gyűrűfű**), Lapsi, Csiben, (Cseben, **Csebény**), Szagy, (**Szágy**), Szarandek, Szanyó, (Szaigo), Lossomicza, Tereche, (Terecze), Bikalý, (**Bikal**), Köbly, (**Köblény**), Liki, **Ibafa**, (Iborfa), Vetschgý, Poprán, (Boprán), Megyetfa, (**Megyefa**), Végh, (Agy, Hegy), Ugaros, Szent Damian.⁴ Ezek a kisebb helyek az összeírásokban a következő megjegyzéssel szerepelnek: „omnino Loca sunt obscura et densissimis Sylvis, arboribus glandiferis et aliis mixtis obsita, praeterea montosa et vallosa; proventusque annualis fixe nesciri non potest.”⁵ Egy részüket az összeírások olyan praediumoknak nevezik, melyek a Cust.-hoz tartoznak és melyekből a custos a szokott censust venni szokta,⁶ más részük viszont a pécsi klérus adományai között is megtalálható.⁷ Nádasdy custos a Cust.-hoz tartozókra igényt is tart, mely birtokokat az ő idejében a fiscus kezelte s a jövedelem is a királyi kincstárhoz tartozott. A Baranya m.-ben lévő örkanonoki javakat 1661-ben Gorup custos is felsorolja, melyekért Nádasdy később erős küzdelmet folytat.

Nádasdy 1717-ben kéri a Baranya m.-ben lévő custodia-tusi régi javakat.⁸ Lipót császár ugyanis 1701. ápr. 9.-én a neo-acquisticai bizottság elé került összes egyházi birtokokat a magyar papságnak visszaadta. A Custodiatust is visszaadta a magyar kamara. Nádasdynak installációja alkalmából felsorolják birtokait, de nem adják vissza azokat, melyek Baranya m.-ben vannak, mivel ezek a fegyverváltás⁹ alapján nem járnak Nádasdy-nak és így a Custodiatust

⁴ Ezek és a többiek Baranya vm. északi részén vannak. — *Várady F.*: Baranya multja és jelene. Pécs, 1896. I. II. k. c. művében ezekről nem szól. Hasonlóképp nem tesz említést ezekről Bóday Ferentz: Baranya vármegyének Topográfiai és Históriai Leírása. Tud. Gyűjt. 1820. XII. k. 51—69. l.

⁵ Conscriptio. 1722.

⁶ Pl. az 1717-es összeírásban.

⁷ praedia ad Cust. Albensem spectantia, quae etiam in Domatinalibus Venerabilis Cleri 5. Ecclesiensis reperiuntur. l. Conser. 1722.

⁸ O. L. Ben. Res. 1717. ápr. 17.

⁹ A jus armorum vagy jus Turcicum a töröktől visszafoglalt terület pénzen való megváltása, mivel a császár a jószágokat fegyveres erővel, nagy költségekkel szerezte vissza, váltás járta érte a fegyverjog (ius armorum) elismerése gyanánt. l. *Marczali H.*: Magyar bir-

nak sem. Ez után az itt lévő birtokok az ingyenmunkát megtagadták és a kilencedet sem hajlandók megadni Nádasdynak. Nádasdy nem tudja megérteni, hogy miért akadályozza a kamara a Custodiatust teljes bírását, hiszen elődje a bécsi neoacquistica bizottság előtt a Custodiatust birtokát bejelentette, és ezért birtokában meg is hagyták. Azonkívül a papság is megfizette a visszaszerzett birtokokért a fegyverváltságot, melyet azonban Lipót császár a papságnak engedett; egyébként ezeket a javakat senkinek se adományozták. Zala, Somogy, Veszprém, Fehér m.-ben a kincstár engedélyezi a javak birtoklását, miért nem Baranya megyében is, hisz a magyar kamara tudta, hogy a custodiatusi javakat a bécsi neo-acquistica bizottság 1702-ben visszaadta, sőt a pécsi provisortól is kapott információt, hogy a kérdéses javak „indubitate” a Custodiatushoz tartoznak, melyeket Nádasdy ekkor tényleg birtokolt is.¹⁰ Miért nem adják tehát vissza ezeket a javakat Baranya m.-ben, hol pedig a pécsi püspök és a pécsváradi apátság is teljes birtoklást élvez?¹¹ — A kamara Nádasdytól követeli a birtoklás bizonyítását, mert a kb. 600 forintot hozó jövedelemről nem egykönnyen akar lemondani.¹² (A custosnak csak 30 forint járt ezen birtokok után). — Az ügy végéről nincs tudomásunk, de ezekről a birtokokról 1730. után a Cust.-sal kapcsolatban többet nem tudunk. A visszaszerzési kísérlet, úgy látszik, eredménytelen maradt.

Az összeírások kétségtelen bizonyítékokkal szolgálnak arra vonatkozólag, hogy ezek a birtokok tényleg a Cust.-hoz tartoztak. Így az 1714-es összeírásból tudjuk, hogy Hajmás, Szatina, Mindszent és Bakócza községek régen Matusék püspökhöz tartoztak és most Nádasdy-hoz tartoznak a „magyar jog” (jus Hungaricum) alapján.¹³ Szatina lakói még 1772-ben is vallják, hogy a magyar jogot egykor a fehérvári Custodiatusnál teljesítették,¹⁴ ugyanígy vall ekkor Szent-

tokviszonyok 1711—1740. Budapesti Szemle. 1897. 1. l.-on. — A ius armorum, ius Turcicum-ra l. Hóman—Szekfű: VI. k. 25. l.

¹⁰ O. L. Ben. Res. 1718. okt. 25.

¹¹ U. o. 1720. dec. 16.

¹² U. o. 1723. ápr. 2.

¹³ „respectu Juris Hungarici sui dicti” (Az 1714-es összeírásból).

¹⁴ „jus Hungaricum olim ad Custodiatum Albensem praestiterunt”. (Az 1722-es összeírásból.)

Katalin és Lapsi is. Az összeírás szerint még 1718-ban is az összes javak után Nádasdy veszi a jus Hungaricumot. — Ezeket a javakat a pécsi püspökség adomány címén (titulo collationis) követeli és 1714-ben a Cust. részéről a jövedelem felvételét is akadályozza. — A birtokokat már 1653-ban is a kamara kezelte, a jövedelem felvétele a kamara „rationaria“ hivatalához tartozik,¹⁵ az 1716-os összeírás a jövedelem felvételénél már a pécsi provisoratust említi. — Általában a kisebb helyek vitás és homályos puszták.¹⁶

Néhány régi birtokot Somogy m.-ben is találunk. Ezek a következők: *Ercsi, Csekei és Magyar-Inám*, melyek Matusekhez tartoztak és mely birtokokat évi bér ellenében a göllei parasztok, csomaiak és igaliak használták.¹⁷

*

* *

A Custodiatus régi birtokai közül mind területileg, mind pedig gazdasági szempontból Hajmás, Szent Katalin, Mindszent, Bisztrice és Bakócza emelkedik ki. Területük szélességben $\frac{1}{8}$, hosszúságban $\frac{1}{4}$ mérföldnél alig nagyobb, Szatina nagysága pedig csak egy „puskalövésnyi“. Legtöbbnyire elhagyott, elpusztult birtokok ezek 1—3 telekkel, még a legnagyobb Bakócza 4—6 telekkel, mely birtok a mellette fekvő Farkasfalvával már 25 év óta együtt él. Bisztricét 1578-ban mint „várost“ említik, hol 3 házat találunk. — Az itt lévő földek jó-minőségűek, melyeket 1722-ben az I. osztályú földek közé soroznak. — Lakosság szempontjából is nagyon gyér népességű helyek ezek. Az összeírás 1653-ban alig 3 lakost említi az egyes falvakban, melyek később még jobban elpusztulnak, elhagyott helyek lesznek. A kisebb helyeken pedig az összeírások egyáltalában nem is említenek lakosságot. — 1714-ben Bakócza csekély-számú népessége magyar és katolikus.¹⁸

A csekély számú lakosság miatt a gazdálkodásról, szolgáltatásokról alig lehet beszélni. A nagyobb helyek 4 kocsis

¹⁵ Conscriptio 1717.

¹⁶ „praedia litigiosa et obscura“ (Az összes összeírások megjegyzése ez.)

¹⁷ O. L. U. et C. 1701. 29:43.

¹⁸ O. L. U. et C. 1714.

robotot állítanak ki 4 tehénnel, melyek a kamarának évente 6 napig dolgoznak. — Kilencedet méhből és kecskéből, később bor-, búza-, zab-, árpa-, káposzta-, len-, kender- és malacból adnak. Az összeírások ezek mennyiségét killákban¹⁹ közlik és pénzbeli értékét is föltüntetik. — A lakosok fizetnek malombért és árendát, mely utóbbi címén 1714-ben 124, 1718-ban pedig összesen 96 forintot fizettek. 1690-ben a béren kívül még négy pár csizmával, négy kötőfékkel és négy tarisznyával is tartoznak. — A somogy megyei régi birtokok fejében a göllei és csomai parasztok 1701-ben 150 dénárt fizettek.²⁰

Gazdálkodási szempontból csak néhány eléggé jellemző adatot emlíünk meg a nélkül, hogy ezekből valami eredményt tudnánk végérvényesen megállapítani.

A nagyobb helyeken termelnek *búzát*. Bakóczán 1714-ben 51 holdat vetnek be búzával, más helyeken 1—4—12 holdat. Szép volt ekkor Bakócza termése: 365 és $\frac{3}{8}$ killa. Törökbúzát, rozsot, kölest, hajdinát, zabot kisebb mennyiségben és területen termelnek. Bakóczán 1714-ben 48 killa termett. Már ezekből is láthatjuk, hogy gazdaságilag legjobb terület Bakócza volt.

Malmot Szatinán és Mindszenten találunk 1714-ben, hol az egykereű malom után 1 forint bért fizetnek. Bakóczán a malom helye elhagyatott ugyan, de figyelemreméltó az összeírásban említett 4 forint malombér, ami az előbbieket szerint 4 malomra enged következtetni.

A gazdaságilag művelt terület nagysága Bakóczán 64, Mindszenten 22, a többi helyeken pedig 5 és $\frac{1}{2}$, 9, 13 hold. Nagykiterjedésű a kaszálórét Mindszenten és Bakóczán (18—33 hold), míg a többi helyen 6 hold.

Állattartás terén főleg ökor-, tehén-, tulok-, tinóról értesít az összeírás nagyobb számban (44, 36, 34, 10-es számban). Disznókat is szép számmal találunk ekkor. 1714-ben 121

¹⁹ 1 killa = 1 pozsonyi mérő, vagyis $\frac{1}{2}$ köből. Mivel pedig ez az országnak több részében hol kisebb, hol nagyobb, közönségesen a killa alatt 1 p. m.-t értenek. I. P. P. J. (*Plessing*): Magyar mezői és házi gazdaságnak kalendáriuma. Pest, 1786. 159. l.; ugyanígy ír *Hajós Sándor* is: A mezői gazdaságnak különös formája és annak rendes számolása. Székesfehérvár. 1819.

²⁰ O. L. U. et C. 29:45.

disznóról tesz említést az összeírás, mely azonban az állatok fajairól egyáltalában nem emlékszik meg. Mindszenten és Bakóczán méhekről is tudunk.

A kisebb területeken az összeírások szerint nincs szántó-föld, csak az erdők hoznak bizonyos jövedelmet, melynek értékét becslés után határozták meg: — A nagyobb helyek erdői tüzelőfára többnyire alkalmasak, az erdők tölgyes erdők. Bakóczán építésre alkalmas fa is van, itt a makkos erdő nagysága 5 hold. 1714-ben az összeírások a nagyobb helyeken szőlőművelésre is engednek következtetni. Bakóczán 32 holdas szőlő van, ahol ekkor 120 urna és 29 occa bor terem. minőségét nem tudjuk. A többi helyen a szőlő és bortermelés már jóval kisebb. 2—4—10 holdon termelnek szőlőt. melyeknek évi termése Bakócza termésével együtt összesen 139 urna és 57 és $\frac{1}{2}$ occa bor.

A somogymegyei régi birtokok már nagyobb területűek, de sajnos alig tudunk róluk valamit néhány eléggé jellemző adatokon kívül. Így Ecsein 1701-ben az összeírás 40 hold szántóföldet, 30 hold rétet és 30 hold erdőt említ, Csekein ez az arány 120. 30 és 6, míg Magyar Inámon 90 hold szántó-föld és 30 hold rét van.

Jövedelem szempontjából a becslések mutatják meg ezeknek hozzávetőleges értékét. — A birtokokat 1653-ban 55 forintra, 1714-ben 300 forintra becsülték.²¹ A kisebb birtokok becsült értéke összehasonlítás után 150—160 forint között változik. — A gazdaságilag jövedelmező nagyobb birtokok jövedelme összesen a következő: 1716-ban 319. 1719-ben 428, 1722-ben 253 forint. 1719-ben néhány kisebb puszta értéke is ismeretes, és ekkor a birtokok egész jövedelme 538 forint. 1730-ban *Sartory Mihály*, a királyi javak prefektusa a bérlő, aki e birtokok után 200 forintot fizet, melyek neki ekkor az összeírás szerint 509 forint jövedelmet hoztak. Amint látjuk, kb. 600 forint értékű birtokról van itt szó, a kamara is ennyire becsülte,²² ami a 18. sz. első felében elég tekintélyes összegnek látszik. és úgy megértjük Nádasdyt, és a kamarát is, hogy nem egykönnyen mondanak le ily összegű jövedelemről.

²¹ A kincstári birtokok becslését kizárólag a kamarai tisztviselők végezték. I. Marczali i. ért. 10. l.

²² O. L. Ben, Res. 1723. ápr. 2.

Talán kissé sok adatot soroltunk fel, hogy képet adjunk a Custodiatus régi birtokainak állapotáról. Összehasonlításra, következtetésekre az adatok csekélysége miatt nem térhettünk ki és meg kell elégednünk az összeírásokban található csekély adatok leegyszerűsítésével és összefoglalásával.

IV. A CUSTODIATUS JOBBÁGYVISZONYAI.

Pfahler klasszikus meghatározása szerint a „jobbágy (colonus) az országnak olyan polgára, aki az ország más polgárának telkét (ez a polgár a földesúr — dominus terrae, terrestris, vagy proprietarius) bizonyos feltételek mellett, melyeket részint törvények, vagy ezek hiányában részint szerződések vagy privilégiumok határoznak meg, bírja hasznélvezet vagy hasznos tulajdonjog alapján a maga szükséges vagy jobb fenntartására, a nélkül azonban, hogy a földesurat képviselné. A jobbágy csak földet bír a földesúrtól és ebben különbözik a bérlőtől, aki pl. a földesúri jogot is gyakorolja (a mészárszéket és hozzátartozó telekkel együtt birtokolja).“¹ A jobbágyokat Nagyváthy szerint is úgy kell gondolni, mint a „Földes-Urasággal kétoldalú Szerződésben élő embereket“.² — A jobbágyinak, eme földművelő rétegnek a Custodiatu s birtokain való helyzetéről szeretnénk a következőkben szólni.

Láttuk már a birtokleírásnál közölt néhány adatból, hogy mily csekély a Custodiatu s népessége, mily pusztítást jelentett a török uralom; melynek megszűnése után a custosra várt az egész hirtok újjászervezése, betelepítése, az élet megindítása. Néhány helyen tettünk említést a telepítésről is, de adatok híjján pontosan nem tudjuk megállapítani, milyen területekről történt a benépesítés. Az összeírások jobbágynevei feltűnően magyar hangzásúak; így pl. 1701-ben Ószödnön: Antal István, Szabó János, Posgai György; Taszáron: Mátyás Kelemen, Tormagi Jakab, Vid István; Göllén: Puska János, Kulla Gergely, stb.;³ 1728-ban Alsó Dörgicsén: Egyed János, Nagy Márton, Csuba Márton, stb. nevű nemesekről és

¹ Carolus Pfahler: Jus Georgicum regni Hungariae et partium eidem adnexarum. Keszthely. 1820. — Prolegomena §. I. p. 1.

² N. Nagyváthy János: Magyar gazdatiszt. Pest. 1835. 99. l.

³ Az 1701-es összeírásból.

mentelenekről⁴ hallunk; csak Homokon idegen hangzásúak a jobbágynevek: Kators József, Patray János, Raicz Sámuel, stb. — Külföldről való telepítésről nem hallunk, így tehát belföldi telepítésre kell gondolnunk, amit bizonyít Csete Antal megjegyzése, aki Attala benépesítésénél mondja, hogy sokan „az új lakosok közül most is kiköltözésük helyéről neveztetnek ilyenek: Ozorai, Visnyei, Dobai, Földvári, Kalocsa családok.”⁵

Uj település után természetesen nem szabad rendezett jobbágyviszonyokat várni és a 18. sz. közepéig a rendezetlenség a jobbágyság általános jellemzője.⁶ Néhány levéltári adat és az urbérrendezés alkalmával a 9 pontra adott válasszokból kapunk képet a század első felének urbéri viszonyairól. Régebbi korból is vannak adataink készpénzfizetésre, tizedadásra, de ezek szórványosak, határozatlanok. 1612-ben a tizedet a birtokok „ősi szokás” szerint fizetik a custosnak, mint földesúrnak,⁷ 1690-ben Boldog-Asszony-Dörgichi és Szent-Péter-Dörgichi cenzusként 9 forintot, Sággh-Dörgichi és Kisfalud-Dörgichi, melyek most elhagyott helyek, régebben 6 f.-t fizettek, Akali évi adója 12 f., Kékkúté 2 f. és 80 dénár, Lovasé pedig 3 f. A somogymegyei helyek tallérokban adóznak, így Ószöd régi adója 25 tallér, Szent Miklós, Mernye 44 tallérral adózik, Gölle, Várong, Fonó, Taszár 24—25 tallérral, Rácz-Attala 10, Magyar-Attala 2, Rácz-Inám 10, Magyar-Inám 25 tallért fizet, Nagy- és Kis-Dobszán már forintokban adóznak, melyen kívül még két pár csizmával, két papucs, négy kötőfékkel és négy abrakostarisznyával tartoztak.⁸ Lovas évi 3 f.-on kívül tizeddel is tartozik, és pedig borból, gabonából és minden másból, melyet oda tartozik vinni, ahova a custos parancsolja.⁹ Érdekes a dörgicseiek adózása 1703-ban, „minthogy készpénzt az portiónak súlyos terhe miatt nem adhatnak,” a következőképen adóznak: „Szent Péter avagy Felső-Dörgicsén lakozó Kolemtány Mihály egy

⁴ Az 1728-as összeírásból.

⁵ Melhárd i. m. 36—37.

⁶ *Wellmann Imre*: A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770—1815. esztendőkre. (Térképpel) Bp. 1933. 52. l.

⁷ O. L.: N. R. A. 1169:38.

⁸ U. o. Act. Eccl. 1690. 39:48.

⁹ U. o. U. et C. 39:48.

Szöke Meddő tehenet..., Szabó János hat Ihot (juhot), három Baránt, Eörsi János egy kilencz Akos Uz (fűz) fában lévő Borát..., Csabay István borgya nélkül egy tehenet; Akaly-Dörgichében lakozó Bikády István 12 f.-ot ad“. stb.¹⁰ — 1758-ban az összeírás már eléggé rendezett állapotot mutat, a birtok ekkor kerül Hiemer bérlő kezére, aki a jobbágyaktól már számszerűleg megállapított szolgáltatásokat követel, melyet azonban még urbariumnak nem lehet tartani,¹¹ ugyanis a jobbágyok 1767-ben majdnem egyértelműen vallják, hogy urbarium alatt sohasem állottak, legfeljebb szerződési viszonyban.

Az urbérrendezés előtti állapotra a vizsgálat alkalmával keletkezett 9 pontra adott válaszokból¹² a következőket állapíthatjuk meg: A somogymegyei birtokok közül Mernye, Ószöd urbér alatt nem voltak,¹³ Mernye emlékezet óta szerződési, Ószöd pedig szóbeli szerződési viszonyban volt az uradalommal, (Ószöd kb. 13 évvel ezelőtt Hrabovszky alatt lépett szóbeli szerződési viszonyba). Gölle, Taszár, Homok, N. Dobsza és Pettend sem urbér, sem szerződés alatt nem voltak. Nádasdy custos és Vincenti bérlő alatt meghatározott összeget követelnek a jobbágyaktól és nagyon kevés munkát. Taszáron Nádasdy alatt minden egész telkes jobbágy bér címén 30 f.-t fizetett, mely összeg Vincenti alatt is megmaradt, de akkor már 1 vagy 2 kaszálót, vagy szénagyűjtőt is kell adni az uradalomnak, Göllén Vincenti az egész telkestől bér címén 70 f.-t követel, Pettenden az urbérrendezés előtt 12 évvel is az egész telkes 30 f.-t fizetett a földesúrnak, N. Dobszán minden jobbágmunkát aratásra és épületek javítására fordítanak, mely szolgálat évenként 7—8 napot tesz ki; itt pénzfizetésről nem tudunk.¹⁴ — Változik a jobbágyok helyzete Hrabovszky bérlő alatt. Ekkor

¹⁰ U. o. Act. Eccl. 59:55.

¹¹ A földesúr és a jobbágy közti viszonyokat meghatározó szabályrendeletet nevezik úrbérnek. *Erdélyi János*: Nemzeti iparunk, Pest. 1845.

¹² Acta Urbarialia et Dimensiones Possessionum et Urbarium Tenutorum I. Domini Mernye cum Introductione B. Urbarii usque Annum 1778. intervecta, quae in Archivo I. Cottus Simighiensis adrepta, et inde anno 1822. expedita habentur ad rationem I. Dny Mernye. M. Lt. Könyvalakban. 214. l., jelzése: XXIX. 10.

¹³ Possessionis huius Incolae Urbario nunquam subfuerunt, verum ab immemorabili in statu contractuali extiterunt. u. o.

már kezdik a pénzbeli adózást és munkaszolgáltatást pontosabban megállapítani. Minden helyen a bérlő az egész telkestől 4 f. (Pettenden 3 f. és 50 d.) bért követel, Homokon, melyet 25 évvel ezelőtt telepítettek, minden hospes 4 f.-t és 2 vagy 5 napi kézimunkát adott, azonkívül Mernyén 6 kézi és 5 napi igásrobotot, Ószödön 6 napi kézimunkát, Homokon kézi- és igásmunkát szükség szerint (hol ez továbbra is így maradt) követel a bérlő. A pénz és robothoz járul még a hosszúfuvar. Mernyén és Taszáron mindenki, akinek 4 barma volt, 2 hosszúfuvarral tartozik gyümölcsöt Fehérvárra vinni, Gölle 2—3 tehénnel tartozik a hosszúfuvart teljesíteni; Ószödön az egész telkes 2, a féltelkes pedig 1 hosszúfuvarra köteles. — A kilencedet N. Dobszán oda kell vinni, ahová a custos parancsolja, Pettendről a kilencedet Mernyére követelik. Ezenkívül a mernyeiek kb. 10 év óta az uradalom gazdaságában megkívánt munkát a 4 f. béren kívül teljesítették. — Az összes helyeken a fél- és kisebb telkesek az említett szolgáltatásokat részarányosság szerint teljesítették.

A Hiemer bérlete kezdetén keletkezett összeírás (1758¹⁶) mindinkább pontosan meghatározza a szolgáltatásokat, melyeket az uradalom jobbágyaitól megkíván. Ekkor census címén készpénzben meglehetősen nagy összeggel tartoznak az egyes községek (a somogy megyei helyek összesen 1401.10, a zalamegyei helyek 487.40 f.-tal, összesen tehát 1888.50 f.-tal), ehhez járul a hosszúfuvar címén teljesített szolgálat pénzbeli értéke (677 f.) és a különféle árendákért (K. Dobszán csapárenda, Pettenden korcsmaárenda, a malmok után fizetett árendák, az uradalmi házban lakók árendái stb.) fizetett összegek. Robotban minden magános jobbágy esztendőnként, 6 napi marhás és 12 napi gyalog szolgálattal tartozik a hosszú úton kívül a somogy megyei birtokokon Hiemer a robotot 12 napra emelte fel, amint az egész- és a fél-telkesek egyértelműen vallják!¹⁸ Ószödön a vázsonyi emberek mint zsellérek a 10 napi roboton kívül szénabehordásra és gyü-

¹⁴ K. Dobszáról külön vizsgálat hiányzik. Úgy látszik, mindenben N. Dobszához hasonló állapotban volt.

¹⁵ U. et C. 89:80; a zalamegyei helyekre u. o. 89:79.

¹⁶ Urbéri 9 pont.

mölcsszállításra is kötelesek. Hiemer kilencedet és tizedet őszi, tavaszi vetésből, méh-, gida-, bárány-, káposzta-, kender- és lencséből; N. Dobsza-, Várong-, Homok-, Ószöd- és Akalin még a szőlőhegyek után kilencedet és tizedet. Akalin hegyvámot is kíván.¹⁷ Várongon a tizedet a pécsi káptalantól Horváth László bérelte ki. Az itt említett kilenced és tized mennyiségét az összeírás nem közli. — Borkimérést fél éven keresztül (Szt. György naptól Szt. Mihály napig) bírják a jobbágyok, melyért N. Dobszán 8. K. Dobszán 6, Petenden 4.50 f.-t fizettek a jobbágyok az uradalomnak. Ószödon ekkor nincs borárulás. Akalin a bort urasági korcsmában mérik.

Ezekből látható, hogy a jobbágyság helyzete a Custodiatu s birtokain az úrbérrendezés előtt eléggé egységes. eltérés alig van az egyes birtokok között. Eleinte a jobbágyok meghatározott összeget fizetnek a custosnak, majd a bérlők alatt mindinkább számszerű lesz a jobbágyok szolgáltatásainak meghatározása. A bérlők meghatározott árendán kívül legtöbbször csak a szükségnek megfelelő munkát kívánják. Az úrbérrendezés előtt a szolgáltatások meghatározatlansága mellett ez a jobbágyviszonyok második sajátossága.¹⁸ Ekkor az allodium még kevés, és az uradalom tulajdonkép csak a hosszúfuvar t tudja felhasználni a terményeknek Fehérvárra való szállítására. Már pontosabbak a szolgáltatások Hiemer bérlete alatt. Az úrbérrendezés előtt legnehezebb szolgáltatásnak talán a hosszúfuvar tarthatjuk, bár később a készpénzszolgáltatás is nagynak látszik. A datiókat, donatiókat a Custodiatu s birtokain nem ismerjük.

Úgy látszik, hogy a jobbágyság állapota a Custodiatu s birtokain nem volt rossz. panaszokat és elnyomást csak Hiemer bérlete alatt ismerünk, melynek oka elsősorban a bérlőnek nyereségre való törekvésében keresendő. Panaszkodnak a jobbágyok a robot rendszertelen követelése miatt. Így Mernyén a 6 napig tartó robotot a provisor azonnal kö-

¹⁷ Az alsólendvai uradalomban is a 18. sz. első felében borból hegyvám és tized (egyházi) jár. *Csapody Csaba*: Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. sz. első felében. Bp. 1933. 50. l.

¹⁸ Wellmann: 52.

veteli,¹⁹ s így a jobbágyok kénytelenek már vasárnap este hazulról elmenni, és csak szombat este engedik őket vissza, mely körülmények között még a vasárnapot sem ünnepelehetik meg. A nagydobszaiakat már kora hajnaltól kényszerítik robotra és nem bocsájtják őket úgy haza, hogy még este hazaérkezessenek; Göllén az officialisok a megállapodásnál jóval több robotot követelnek, 10—20—30, sőt 55 napig dolgoztatják őket. Azonkívül a téli napok robotját nyárra halasztják és ekkor a gölleieknek több napon át kell aratniok, szántaniok, szénát gyűjteniök stb. és pedig, addig, míg az urasági munkát be nem végzik. Természetesen így maguknak nem dolgozhatnak, saját munkájuk végzésére csak az ünnep- és esős napok maradnak meg.²⁰ Panasz még az is, hogy az officialisok a robotot saját maguk és nem az uradalom céljaira használják fel.²¹ A hosszúfuvart is szigorúan megkívánja Hiemer. Göllén “Fehérvárra vagy más helyre való szállítás gyakran a kocsik és barmok igen nagy kárával történik”, a jobbágy lovai elpusztulnak a túlságos teher miatt, ugyancsak Göllén Varga András azért panaszodik, hogy akkor kényszerítették az uraság részére való borszállításra, amikor ép saját szénája összegyűjtésével foglalkozott, a rakást félig összerakva és az időjárás viszontagságainak kitéve volt kénytelen ott hagyni. Majd az egész közösséget oly hatalmas fák szállítására kényszerítették Göllén, hogy a szállításhoz 8 vagy még több ökör volt szükséges. — A kilenced-tized másodszori vétele ellen is hallunk panaszt.²² Szabó György fonói jobbágyot az uradalmi provisor súlyosan megverte, mert a bor másodszori tizede és kilencede ellen panaszkodott. Orbán István és Horváth Ádám az attalrai ispán kegyetlenségét panaszolják föl, aki sérelmeik elő-

¹⁹ Ez és a következő adatok Hiemer ellen indított vizsgálatokból valók. O. L. Kanc. 1775. 2819. sz. (az úrbéri bizottság jegyzőkönyve).

²⁰ Ilyenfajta panaszokat Szabó Dezső is említ alapvető munkájában: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. I. Bp. 1935. 96—97. l.

²¹ A kamara 1774-ben a túlkövetelt robotok kártérítése fejében 1155.40 f. megtérítésére kötelezi az uradalmi pénztárt. O. L. Kanc. 1774. 5848. sz.

²² Relatio Deputatorum ad 4-um Gölle az úrbéri bizottság idézett jegyzőkönyvében. O. L. Kanc. 1775. 2819.

adása miatt őket súlyos verésekkel illette,²³ sőt Horváth Ádámot csak azért verte meg, mert feledésből nem vette le előtte a kalapját. Berta Miklós jobbágyot, mivel a templom részére nem akart karót kocsiján Fehérvárról visszajövet hozni, Hiemer bottal úgy megverte, hogy a fején sebet kapott, amiből azt látjuk, hogy Hiemer alatt nem új dolog a jobbágy ütlegetése sem. Hiemer oly kegyetlen a jobbágyokkal, hogy pl. az egyik birtok jobbágyai készek inkább mindent elviselni, sem mint valami sérelemért panaszkodni. Sérelmeik előadása miatt kemény veréseken kívül börtönnel és súlyos gyalázásokkal is illették a jobbágyokat. Csak a megye előtt mernek panaszkodni, mert a bérlő már az adminisztráció első évében levélben felszólította őket, hogy tudta nélkülül és az ő mellőzésével senkinek se merjenek panaszkodni. Biró János azért kapott 24 botütést, mert az egész község nevében panaszlevéllel a pozsonyi tanácshoz fordult. A Göllén aratáson lévő dobszaiak pedig élelemhiány miatt panaszkodnak, ugyanis 11 napig kis darab kenyéren tartották őket, úgyhogy kénytelenek voltak koldulni.²⁴ Másirányú panaszok is voltak. Hiemer alatt ugyanis nagy mennyiségű bort vásároltak össze a Balaton mellett, melyet a bérlő Hídvégre szállíttatott robotként. Attalán nincs bortermő terület, de a bérlő a vett bor helyett saját halványsárga borát árultatta és pedig 4 forintért, ámbar a szomszédos birtokon a legkiválóbb bort 2 forintért mérik, ha pedig valaki beteg családjá részére máshonnan merészelt bort behozni, az ispán fia és az uradalmi hajdú eszközeik elvételével és a bor megivásával büntette őket.²⁵ — Ismételten megjegyezzük, hogy jobbágyelnyomásról Hiemer előtt a Custodiatus birtokain nem hallunk az itt említett esetek mind a bérlő idejéből valók.

A 18. sz. második felében az *úrbérrendezés* a jobbágyságtörténetének legkiemelkedőbb eseménye, amely valóban fordulópontot jelentett a jobbágyok életében. Az úrbérrendezés Mária Terézia nevéhez fűződik és méltán tartotta a királyné ezen tettét Borié Mária Terézia legnagyobb tetté-

²³ Rel. Dep. ad 8-um Taszár, Fonó.

²⁴ U. o. ad 3-um Nagy-Kis Dobsza, Pettend.

²⁵ Rel. Dep. ad. 9-um Attala.

nek.²⁶ — Ma már nagyon alaposan ismerjük az úrbérrendezés egész történetét Szabó Dezső alapos tanulmányából.²⁷ Látjuk, hogy a földesúri elnyomás, a szolgáltatások terén való rendezetlenség okozta a jobbágyok nyugtalanságát, nagy ugyanis az egyenlőtlenség a datiak megadása és kívánása között, a munkanapok nincsenek meghatározva, a jobbágyok addig kötelesek dolgozni, amíg a földesúr parancsolja, s így a saját földjük művelésére nincs idejük, azonkívül nincs különbség azok között, akik 2 vagy 4 állattal rendelkeznek, az erősebbeket és gyengébbeket ugyanarra az útra kényszerítik, sokan censust kérnek készpénzben, a tizeden kívül, kilencedet is követelnek, azonkívül sajtot, tojást, tyúkokat és több ilyesfélét. A jobbágyok egyrészt contributiókkal, másrészt uradalmi követelésekkel vannak elnyomva,²⁸ oly súlyos a paraszt sorsa, hogy előbb-utóbb nem tudja majd az adót fizetni, sőt az is közismert, hogy „a parasztok legnagyobb része mindenét elvetve, koldússá lett”. Ennek oka pedig az, hogy a földesurak nagyon sok szolgálattal terhelik meg a parasztokat.²⁹ Nagyon nagy teher a parasztra az, hogy a földesúr pénzbírságot róhat ki rá, azonkívül, hogy a gabona-tizedet minden ok nélkül későn veszi be és így a learatott gabona egy része, az őszi esőzések következtében elpusztul.³⁰

Mária Terézia a parasztság helyzetén döntő változtatást nem akart eszközölni, csak a visszaélésektől akarta megmenteni a parasztságot;³¹ minden igyekezete odairányul tehát, hogy egyrészt a földesurakat jogaikban szabadon és sértetlenül megőrizze, másrészt, hogy a szegény adózó népeiséget fenntartsa.³² és hogy ezt a réteget a földesurak minden

²⁶ Borić: „Az úrbériség magyarországi szabályozása azon nagy műnek legnagyobbika, melyet a királynő apostoli őfelsége dicsőséges uralkodása alatt alkotott”. *Eckhart Ferenc: Mária Terézia és a magyar parasztkérdés. Klebelsberg emlékkönyv. 1925. 499. l.*

²⁷ Szabó Dezső: A magyarországi úrbérrendezés. I. Bp. 1933

²⁸ Szabó Dezső i. m.: Iratok 1764-ből. 3. sz. 275—76. l.

²⁹ U. o. 48—49. l.

³⁰ U. o. Iratok. 4. sz. 280. l.

³¹ Hóman—Szekfű: VI. 291. l.

³² „materna suae Majestatis Sacratissimae cura et sollicitudo, regia eo continuo sit directa, ut quidem parte ex una domini Terrestres in justis suis juribus liberi ac immunes conserventur, parte vero ab altera

igazságtalan és törvénytelen elnyomásától megvédje.³³ Az úrbérrendelet célja a kihágások és a visszaélések megszüntetése volt. — A társadalmi forradalmat csak reformok árán lehetett elkerülni.³⁴

Az úrbérrendezés 1766 decemberében kezdődött a „Prohibita Generalia per regnum publicanda”³⁵ kihirdetésével, melyről a Custodiatus birtokainál említést nem találtunk. Az urbarium, vagyis „az a Fenséges Rendszabás, mely a Jobbágyoknak személyes Jussaikat és haszonvételeiket az ezekért megállított Szolgálatokat. Tartozásokat és adózásokat a Földes-úri Jussok megsértése nélkül magában foglalja, kezdetét vette 1767. esztendőben”. (Magyarországon jan. 25.-án adták ki.³⁶) — A királyné a kihirdetés után már két hónappal óhajtja a generalis congregatiókon az urbariumok tárgyalását. — Az úrbér életbeléptetése a következőkép történt: Miután az úrbéri rendeletet kihirdették, a kinevezett végrehajtók kimentek a helyiségekbe, hol a bírót, az esküdteket és néhány öregebb gazdát hívtak össze, azoktól eskü alatt vallomást vettek a kijelölt tárgyakról. Mindenekelőtt 9 kérdőpontra kellett felelniök. Ezek a pontok: Vannak-e előbbi korból úrbáriumok vagy szerződések a földesúrral, vagy csak szokáson alapulnak-e tartozásaik, továbbá mily kedvezményekkel, vagy hátrányokkal bír a község, hány napi és mely robotot teljesítettek a jobbágyok; szedtek-e és miből kilencdet: miféle más adózásaik voltak pénzben és terményben; hány üres telek van és végre birnak-e szabad költözködéssel?

conservationi miserae contribuentis plebis... prospiciatur, a consequenti eadem contribuens plebs ab omni injusta et illegali dominorum terrestrium oppressione tuta praeservetur“, Carolus Pauly: Constitutio rei urbarialis regni Hungariae. 541. l.

³³ Excessus et abusus plene abrogandos esse statuit sua Majestas. Pauly. u. o.

³⁴ Eckhart: Klebelsberg Emlékkönyv. 500. l.

³⁵ Wellmann. 66. l.

³⁶ Szokolai István: Úrbéri törvényszék teendői és a volt Jobbágy és Földesúr közti jogviszonynak s azok rendezésének ismertetése. Pest, 1836. 13. l.: Az úrbárium megerősítését az 1792, 1796, 1802. és 1805-iki országgyűlések mondták ki, (az 1790-es megerősítést említi Gaál Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp. 1902. c. művében, hol Berzeviczy művét: De, condicione et indole rusticorum magyarul közli. 127—128. l.) l. még Wellmann. 67. l. Az egész úrbérrendezést l. Hóman—Szekfü VI. 291—2.; Wellmann. 66—70. l.

E vallomások képezik az úrbér életbelépésének legfőbb alapjait. Ezek alapján készítették el minden községben az összeírást.³⁷ — A Custodiatuson az úrbéri 9 pontot már említettük, az úrbértáblázatok az 1767. év második felében készültek el.³⁸

Az urbárium előírja a földek felosztását. A szántóföldeket 1—5 osztályba sorozták a föld termékenysége és a kereskedelem lehetőségei szerint. A réteket három osztályba sorozták aszerint, amint sarjút vagy minden évben, vagy csak némelykor, vagy éppen semmikor sem teremnek. — A szántóföldek 16 holdtól 40-ig, a rétek 6 kaszálótól 22-ig terjedhettek, melynél sem több, sem kevesebb nem lehet. A fél-, negyed-, nyolcad-telkes földjei ehhez voltak arányítva. — A Custodiatus területén az 1767. urbárium csak a zalamegyei helyek felosztását jelzi, mely szerint Felső, Alsó Dörgicse és Akali földjei I. osztályúak³⁹ (18 holddal és 8 kocsi szénával kerültek ezek az I. osztályba), Kékkút csak harmadosztályú (22 holddal és 8 kocsi szénával⁴⁰), mely az előírásnak megfelelt. — A somogy megyei helyekre az úrbéri szabályzat 9 pontja az irányadó; eszerint Mernye, Gölle, Attala határa I. osztályú, míg a somogy megyei szántóföldek az osztályozások alkalmával legnagyobb részben a második és harmadik osztályba kerültek.⁴¹

Az osztályozás után következett a nyomtatott urbáriumok kitöltése a teleknagyság és a szolgáltatások megállapításával, melyeket az üresen hagyott helyekre írtak be. Ezeket a Custodiatusnál is megtaláljuk, amelynek urbáriumai kivétel nélkül magyar nyelvűek.

A Custodiatuson levő jobbágytelkek felosztásáról az úr-

³⁷ Szokolai, 13—14. l.

³⁸ O. L. U. et C. 89:85; Mernyei Lt. Acta Urbarialia etc.

³⁹ Gödöllőn az első osztályba való tartozáshoz 24 hold föld és 8 embervágó rét kellett. Wellmann, 77. l.

⁴⁰ Pfahler szerint a legtermékenyebb és a belső telekhez legközelebb fekvő földek tartoznak az I. osztályba (agri fertilissimi et ad intravillam proximi), a III. osztályba pedig a kevésbé termékeny és a nagyon távol levő földek (minime fertiles et maxime remoti), 64—65. l.; az I. osztályba 1100, a III.-ba pedig 1500 bécsi □-öl tesz egy holdat. Így van ez Sopron, Zala, Vas, és Tolna vármegyékben. Szokolai 53. l.

⁴¹ *Melhárd Gyula*: Somogy vármegyei gazdaságtörténeti adatok, Kaposvár, 1896. 45. l.

béri tabella ad pontos képet. Az urbarium⁴² pontosan megállapítja a jobbágyhely külső és belső mivoltát. A belső mivolt nagyságát az határozza meg, hogy a föld hány p. m. alá való, a külső mivolt szántóföld és rétre oszlik. Az első nagysága a hold, a rété pedig az, hogy rajta hány kocsi széna terem. — A tabella a marhás és kézi robotról is szól, azonkívül a föld összes terményeiből adandó kilencedről. A jobbágyok árendával, fával (mennyisége az öl), fonással adóznak az uradalomnak, melyen kívül kifőzött vaját, kappant, csirkét és tojást is tartoznak adni. A tabella még a jobbágyok és zsellérek pontos számát is feltünteti.

A belső fundushoz tartozik a házhely, annak udvara, a szérús-, és veteményes kert. Az urbarium szerint a belső fundus, (amelyen a jobbágy lakik), oly nagy legyen, „aminémű két Pozsonyi Mérő Mag alá kívántatik“, ha kisebb, a külső fundusban kell helyrehozni, ha nagyobb, ehhez kell számítani. — A külső fundus nagysága 22 hold, holdankint 2 pozsonyi mérőt számlálva és 10 szekérré való rét. A külső és belső földek összessége a telek⁴³ (sessio, constitutum urbariale,⁴⁴ úrbéni telek⁴⁵). A telek a „félhelyes (féltelkes), fertályos (negyedtelkes) és nyolcados Jobbágyoknál az egyenes kiszabás vagyis a proportió szerént értetődjék“. ⁴⁶ Egy úrbéni telek nagysága a szántóföld, rét és legelővel együtt kb. 50 holdra tehető.⁴⁷

⁴² Az urbarium latin szövegét Pauly adta ki. (351—77. l.); rövid összefoglalását adja Pfahler (I. 40—41), aki az urbarialis tabella mintáját is közli és Wellmann 68. l. Ezeken kívül az urbarium általános tartalmát is ismerteti Szokolai, 16—17. l.

⁴³ Pfahler, 56—57. l.: a fundus intravillanus vagy domalis a belső telek; az 'appertinentia, fundi extravillani (fundi Postdomales etiam Appertinentiae Extravillani a kültelek azok, melyek a jobbágy házában kívül a határban vannak. Ugyanitt közli ezeken kívül Pfahler az ager és a pratum meghatározását is.

⁴⁴ Pauly 290. l. A külső és a belső telekre l. még u. o. 4. l.

⁴⁵ Az úrbéni telek felosztását l. Pfahler 48—54. l. (De fundis urbarialibus.)

⁴⁶ Az urbarioma első punktumából. Az egész, fél, negyed és nyolcad telkekre l. Pfahler 59. l.

⁴⁷ *Udvardy János*: Gazdasági Regulatziók tüköre. Pest, 1828. 24. l. Udvardy szeretné, ha az úrbéni sessiót egy tagban adnák ki, „50 hold föld egy tagban oly szép telek, hogy az maga egy majorságot formál és a legnagyobb Oeconomusokkal lehet rajta vetélkedni.“ Nagyváthy

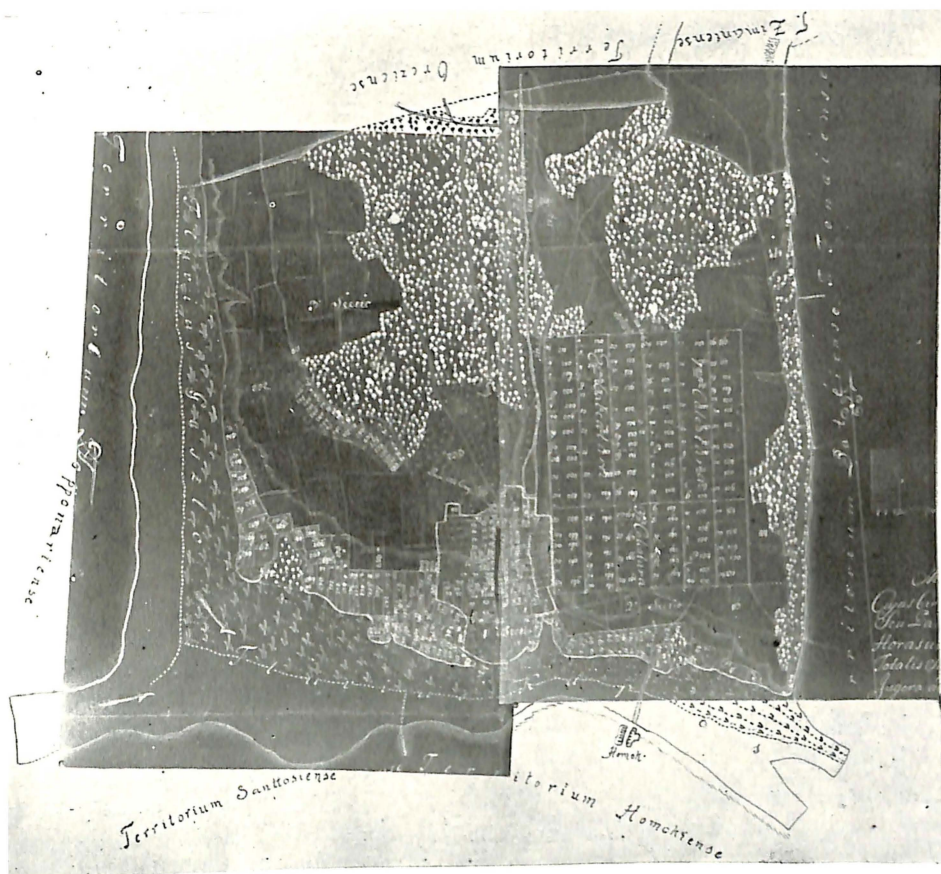
A külső és belső fundust a Custodiatuſ területén pontosan megállapították 1767-ben, hol összesen benső fundusban 593 és $\frac{1}{8}$ 2 p. m. alá való földet, a külső fundusban pedig 5909 hold szántóföldet és 2410 szekérre való rétet írtak össze. 1768-ban az összeírás külső és benső fundus között már nem tesz különbséget és az egész birtok területén 12683 és $\frac{1}{2}$ p. m. alá való szántóföldet és 1947 és $\frac{1}{2}$ kocsira való kaszálórétet említ 1225 kapás (vineae fossorum) szőlő mellett.⁴⁸ — Az 1767-es urbarium egész, fél, negyed és nyolcad teleknagy-ságokat említ, de a zalamegyei telkek jóval kisebbek, hol a legnagyobb $\frac{1}{4}$ -ed telek mellett 3—4—5 és $\frac{7}{8}$ -ad telkeket találunk. — 1767-ben az egész telkes jobbágyok száma 125, 1768-ban 149; Homok, Kis Dobsza, Pettend, Kékkút, Lovas és Várongon nincs egésztelkes jobbágy, legtöbb Göllén (47), Attalán (46), N. Dobszán (10) és Alsó Dörgicsén (11), mint a Custodiatuſ legnagyobb gazdálkodó helyein van. — A féltelkesek száma 1767-ben 96, míg 1768-ban már 150, a negyedtelkesek pedig mindkét évben 186-an vannak a Custodiatuſ területén. A kisebb telkesek száma alig számottevő.

A Custodiatuſ birtokán az urbarium bevezetése telekrendezés szempontjából az óhajtott eredményt nem érte el. Az urbarium előírta a telkek mérnöki kimérését.⁴⁹ A rendezés utáni második évben fel is mérték a jobbágyok telkeit, mivel azonban semmiféle alosztályozás nem történt, a viszonyok rendezetlenek maradtak. Így Göllén pl. az olyan

szert az egész helyhez 16—40 hold szántóföldet és 6—22 hold rétet mérnek ki (ez a telek: sessio v. constitutum).

⁴⁸ A kaszáló rétet alatt oly föld értendő, melyen egy évben sárjún kívül egy szekér széna terem. Szokolai i. m. 52—53. l.

⁴⁹ A Custodiatuſon Attala, Gölle, Fonó és Taszárról már 1772-ben készen vannak a részletes mérnöki térképek, melyek közül Taszár térképét közöljük. Itt a felmért telkek már jól láthatók. Sajnos, a térképhez szükségképen hozzátartozó földkönyveket nem sikerült megtalálnunk és így településtörténeti vizsgálódásokra nem térhetünk ki. — A mérnöki térképek tartalmazzák az allodiális és úrbéri telkek, kiírtások, rétek, szántóföldek, erdők egyesített átnézetét (conspectus Tenutorum summarius), a birtok fekvését, a szomszéd birtokokat, a mérnök által használt mértéket, a térkép készítőjének nevét és a készítés dátumát. (Pfahler, II. 51. l.) — A Custodiatuſ térképét Kneidinger A. császári mérnök készítette. A Custodiatuſ mérnöki térképei megtalálhatók O. L. Mapparum et Delineationum Geometricarum Nr. 537.

Taszár térképe 1772-ből.

jobbágyokat, akiknek 5 vagy 6 kaszáló rétjük volt. épúgy egész telkesnek tekintik, mint azokat, akiknek 10 vagy ezen felüli kiterjedésű kaszáló rétjük volt.⁵⁰ Attalán is amiatt panaszkodnak, hogy jóllehet Somsits Antal a réteket kimérte, a viszonyok mégis zavarosak. Az egyenlőség nincs meg, mert nem követte a kimérést az eligazítás. Pl. Csirke János egész telkes jobbágyinak belső telke egyáltalában nincs, hanem csak 6 szekér szénát termő rétje van. Három féltelkes jobbágyinak pedig belső telke alig egy pozsonyi mérős.⁵¹ — Ezen kívül az urbarium határozottan és jelentékeny mértékben megrövidítette a jobbágyokat eddig bírt földjükben. Tanúság erre a maradvány (remanentalis) földek megjelenése: ezek azok a földek, melyeket a szabályozás az illetőségen felül a parasztok kezén talált.⁵² A remanentalis földek onnan keletkeztek, hogy az első szabályozáskor az úrbéri telkeket a jobbágyok bevallása szerint vették föl és ezek az összeírásba is így kerültek be.⁵³ Nagy Dobszán 20 és $\frac{1}{4}$, Kis Dobszán 9 és $\frac{3}{4}$ és Pettenden 4 és $\frac{3}{4}$ telket vallanak csak be a jobbágyok 1767-ben, de 1770-ben új összeírás alkalmával azt vették észre, hogy Nagy Dobszán 15 és $\frac{3}{4}$, Kis Dobszán 12, Pettenden pedig 7 és $\frac{7}{8}$ telekkel van többjük a jobbágyoknak, mint előbb vallották.⁵⁴ Miután ezektől a telkektől is követelik ekkor a robotot, tiltakoznak ellene, ugyanis azt állítják, hogy a nagyobbodás írtás credménye és ezeket a jobbágytelkek közé számítani nem lehet. — Nagy Dobszán 1778-ban még 242 $\frac{2}{8}$ hold rét és 167 $\frac{1}{8}$ hold kaszálót találunk, mint „terrae remanentes“-t.⁵⁵ Attalán a szántóföldeket a jobbágyok maguk osztották föl egymás között, de mivel a telkek minőségét nem ismerték, mindenkinek ereje és képessége szerint mérték ki a földeket.

A Custodiatus területén a 19. sz.-ban is találunk remanentalis földeket, de ezek ekkor már mást jelentenek. Az uradalom által a jobbágyoknak kiosztott földeket nevezték

⁵⁰ Az úrbéri bizottság jegyzőkönyvéből. Rel. Dep. Gölle 1775. O. L. Kanc. 2819. sz. — A kaszásnyi terület Acsády szerint általában 1 hold. A magyar jobbágyság története. Bp. 1897. 579. l.

⁵¹ Úrbéri Bizottság jegyzőkönyve. 1775.

⁵² Wellmann, 70. l.

⁵³ Pfahler II. 72. l.

⁵⁴ O. L. Kanc. 1775. 877. sz. Relatio Sixtyana.

⁵⁵ M. Lt. LXXX. 3 d.

remanentialisoknak, mely régi felvett szokásból került be ily név alatt az összeírásba. 1824-ben a göllei és attalai remanentialis (a jobbágyoknak kiosztandó) földeket ezentúl — „Uraság Táblá“-jának kell nevezni, ami meg is történt. 1833-ban Taszáron még 30 hold „remanentialis“ földet kell a jobbágyoknak kimérni burgonya alá. — A maradék földek a földesúr hatalma alá nem kerülhetnek, allodiumokká nem válhatnak, ugyanis a contributióktól nem vonhatók el. Az uradalmon ezeket nyolcad telkekre akarják felosztani és úrbéri szolgálat ellenében kiadni; ha azonban a jobbágyok nem akarnák átvenni, a közösség, vagy külsők (extranei) vegyék művelés alá, akik ekkor három évi adómentességet nyernének, ezentúl pedig úrbéri szolgálatot fognak teljesíteni. Ha pedig ezeket a remanentialis földeket nem vennék át, akkor ezeket be kell telepíteni.

Az urbarium második pontjának második paragrafusában intézkedik arról, hogy az *irtásokat* a földesúr el ne vegye és a házhely után való földek közé ne számláltassa. Az irtványok és szőlők ugyanis nem tartoznak az úrbéri telkekhez, ezeket a jobbágyok úrbéri földjeitől meg kell különböztetni. A földesúrnak joga ugyan a föld visszavétele, de az irtványokat és szőlőket csak akkor veheti vissza, ha azok igazi árát kifizette. Pankl szerint szőlők nem tartoznak az úrbéri telkekhez és ezeket nem is lehet a telkekhez tartozóknak tekinteni.⁵⁶ Ez az oka annak, hogy az irtványokra és szőlőkre a jobbágy és földesúr viszonyát szerződések és nem az úrbárium szabályozza, bár némelyek szerint ezeket a szerződések az úrbériek közé kell sorolni, ezt azonban sem törvényekből, sem rendeletekből nem lehet igazolni.⁵⁷ A Custodiatuson a kiírtott földeket a királyi rendeletek ellenére,⁵⁸ melyek megkövetelik ezek szabaddá tételét,⁵⁹ a telekállo-

⁵⁶ Vineae ad constitutum sessionale non pertinent, adeoque pro constitutivo assumi nequeunt. Pankl. 24. l.

⁵⁷ Szokolai 57—58. l.

⁵⁸ Kanc, 1774. 4293. sz.

⁵⁹ U. o. az úriszék döntéséből. — Somogy megyében a törökök kiűzése után történt kiirtások nem ilyen természetűek, ezek három év után a földesúrhoz kerültek vissza. Zalamegyében 17 évi immunitas után kerül vissza a kiirtott föld a földesúrhoz. Pauly 75—77. l.; a kiirtások visszaadására Pauly 465. l. — Az irtásokról Pfahler I. 244. l. a somogy megyei eltérések u. o. 247. l.

mányba osztották be, Nagy, Kis Dobsza és Pettend lakói panaszosan adják elő, hogy a szántóföldek felosztása alkalmával az általuk kiírtott területeket a munka bérének megfizetése nélkül tőlük elvették és telkekké alakították át. Szőke Márton és ifj. Vajda János pedig azért panaszskodik, hogy nekik 6 kaszásnyi kiírtott rétjük volt és ezt tőlük az uradalmi ispán saját magának elvette, sőt a kaszálótól megfosztott Vajda János az előző évben még 143 napi munkát is kényserült teljesíteni.

Az úrbérrendezés után a telekviszonyok rendezésével lehet pontosan különbséget tenni a telkes és nem telkes jobbágy között. *Jobbágy* az, akinek a telke $\frac{1}{8}$ teleknél több, akiknek a telkei ennél kisebbek, azok a *zsellérek*.⁶⁰ A zsellérek kétfélék, házas és házatlan zsellérek. A házas zselléreknek csak házuk, vagyis beltelkük van, kültelekük nincsenek,⁶¹ A házatlan zselléreknek saját házuk nincs, vagy a jobbágyoknál, vagy a zselléreknél laknak, ha esetleg ezeknél külön tűzhelyük is van és így nem velük együtt étkeznek, azért mégis házatlan zsellérek. Az ilyen zsellérek külön szolgáltatásokkal tartoznak, ha pedig külön tűzhelyük nincs és nem étkeznek külön, a zsellérszolgáltatásokat együtt teljesítik.⁶²

A házatlan zsellérekről a Custodiatuson 1758-ban nincs külön említés, csak zsellérekről tudunk, akiknek összes száma ekkor 68; legnagyobb számban Göllén (16) és Mernyén (12) találjuk őket. Az úrbérrendezés évében 35 házas és házatlan zsellért említ az urbárium. A következő évben az arányszám 37:30. — Nagy- és Kis-Dobszán, Pettenden, Alsó-, Felső-Dörgicsén és Kékkúton az összeírás zsellérekről nem tud.

⁶⁰ Szokolai 52—53. l.; Nagyváthy 108. l.

⁶¹ Pauly 291—2. „Inquillini domibus quidem provisi, sed extravillanis appertinentiis destituti sunt, — possessorium autem minus una octava sessionis, si etiam habeant, in calculum hunc non assumitur, vagyis az $\frac{1}{8}$ teleknél kisebb kültelek nem számít. Ezért mondja Gaál Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. 128. l. és *Gerendás Ernő*: Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. sz. második felében. Bp. 1934., hogy az $\frac{1}{8}$ -on alul lévő telek állhatott ház körül lévő és külső földből is. 80. l. — Nagyváthy szerint házas zsellérek azok, akiknek „fél hold belső Telekjek és $\frac{1}{8}$ Házhelynél kevesebb vagy éppen semmi Földjük és rétjek nincs.“ 108. l.

⁶² Pfahler 67—68. l.

Az urbarium a földesúr és jobbágy jogait és kötelelességeit pontosan meghatározza. Felemlíti az 1514. 15. t.-c.-et, mely szerint minden egész telkes jobbágy (a többiek részarányosság szerint) a földesúrnak évente 1 f. *censust* (két részletben: Szt. György és Szt. Mihály napján) fizessen.⁶³ A házas zsellér is köteles az 1 f. census fizetésére. — Ezt az ősrégi jobbágytartozást a Custodiatus jobbágysai is teljesítik, melyet Matusek alatt Göllén, Ószödön a jobbágysok együttesen (in communi!) adták, Attalán, Mernyén pedig minden egész telkes jobbágy fizet 1 f. censust. — A Custodiatus birtokaira vonatkozólag a 18. sz. folyamán csak négy évből maradtak fenn részletesebb összeírások és úrbéri táblázatok és pedig az 1758., 1767., 1768. és az 1788. évekből. A census összegét csak a három utolsó évből ismerjük. 1767-ben a telkes jobbágysok és zsellérek 1 f. fizetését az összeírás árenda néven említi, melynek összege 456 f., 1768-ban a jobbágysok úrbéri censusa összesen 627 f., 1788-ban pedig 405 f., (ekkor a dobszai és dörgicsei kerület censusa nélkül, mely hiányzik és ezért ilyen kicsi a census az előzőkhöz képest). — A census, mint pénzdó a beltelek után az uradalom állandó jövedelme.

A censuson kívül a Custodiatus jobbágysai 1767-ben ölfá, fonás, kifőzött vaj, csirke és tojás szolgáltatásával tartoznak. A következő évben az ölfá, és fonást nem találjuk, az egész telkes jobbágy egy icce kifőzött vaját, azonkívül két kappant, két csirkét, tizenkét tojást, harminc telek együtt pedig egy borjút ad évente.⁶⁴ A jobbágy regulázott földje ugyanis kétféle, t. i. az adózás alatt lévő urbariális föld, a szántóföld, melyről dézsmát és a legelő, mező, amelyről némely aprólékos adózást köteles adni a jobbágy.⁶⁵ Az említett adózásokat a jobbágy tehát a legelő ellenértékéül adja. — 1767-ben 238 $\frac{7}{8}$ öl fát adnak a jobbágysok az uradalomnak;

⁶³ Pauly 240; Szokolai 48—49. l.; Nagyváthy 130 l. Census alatt Pfahler az évi census (füstpénz, fumagium) mellett a dietalis subsidiumot és a fogoly földesúr megváltásáért fizetett összeget is érti. — Az évi censust rhenes forintban kell fizetni, mely 20 garasból és 60 krajcárból áll. 160. l.

⁶⁴ Nagyváthy 133—4. l.; Pauly 243—4. l.; Pfahler 188. l. — A konyhára való megváltási összegeit közli Pauly 245. l.

⁶⁵ Udvardy 23. l. Az adóztatástól ment föld a rét, ettől a jobbágy nem ad tizedet, ehelyett a katonaság részére tartozott eleséget adni. u. o.

legtöbbet Gölle és Attala, míg a kékkútiak semmit sem adnak. — Ekkor a gölleiek 361, az attalaiak 310 $\frac{1}{2}$, a mernyeiek 195 $\frac{1}{4}$ a nagy dobszaiak 120 font, az egész uradalom jobbágysai összesen 1248 $\frac{1}{4}$ font kender vagy len fonásával tartoztak, a kifőzött vaj adózásának mennyisége pedig 255 $\frac{17}{8}$ icce volt. — Ekkor 520 kappant, 411 csirkét, 3128 drb. tojást szolgáltatottak be a jobbágyok. — Jellemző Attala és Gölle nagyságára már ekkor is, hogy legnagyobb mennyiségben ezek jobbágysai adóztak. Az itt említett természetbeni jövedelmek jelentik ekkor az uradalom fix-jövedelmeit. — A következő évi összeírás a jobbágyok adózásait átszámított pénzértékben közli, melyre a birtok pontos jövedelmének megállapítása miatt volt szükség. — A jobbágyok ekkor kifőzött vaj, kappan, tyúk, tojás és tulok adózásával tartoznak a konyhára való (culinaria) adózás címén. — Egy itce kifőzött vaj pénzbeli értékét 30, a kappan darabját 30, a tyúk darabját 10 dénárral számítják, 12 tojás ára 5 dénár, a tinó (vitulus) ára 2 forint, melyet 30 egésztelkes jobbágy ad, egy telekre tehát 4 xr. jut. Pettenden a kappant 15, a tojásokat pedig 5 dénárjával számítják. A kifőzött vajból az uradalom jövedelme 62.11 $\frac{3}{4}$ f., melynek fizetésétől az úrbéri bizottság Nagy, Kis Dobsza jobbágysait felmenti, mert a legelő kevés.⁶⁶ — A konyhára valókat néhány dologból (zab, hajdina, kender, káposzta, méh, bárány, bor) a kékkútiak nem adják, mert ők ekkor még szabályozva nem voltak és az uradalommal csak szerződési viszonyban álltak. — A jobbágyoktól adott kappanok ára az uradalomnak 74.30 f. jövedelmet hoz, ami viszont az előbbieik szerint 248 kappan adását jelenti. Az adott tyúkok ára 30.38 f., a tojásoké 12 f. (kb. 3065 tojás után); a tulkok után pedig 13.55 f. az uradalom jövedelme. Tulokadózást csak a somogy megyei helyeken említ az összeírás. Gölle-Attala a konyhára való dolgokból együttesen majdnem többet adnak, mint a Custodiatus többi birtokai együtt.

Egyik legsúlyosabb szolgáltatása a jobbágyoknak a *robot*, a robotmunka. Ennek szabályait az urbárium 3. pontja írja le és határozza meg. — Minden egész telkes jobbágy köteles lesz minden héten⁶⁷ egy napot napkeltétől-napnyugtáig

⁶⁶ A felmentés lehetőségére Pauly 54. és 244. l.

⁶⁷ Pfahler 197. l.

(melyhez kell számítani az oda és visszajövetel idejét, az etetés és itatás idejét azonban nem⁶⁸), két marhával, szekereivel, szántáskor 4 marhával, ekéjével vagy boronájával, (ha 4 marhája nincs, akkor mással kell összefognia⁶⁹) szolgálni. Nem szabad a barmok négyes számát két részre osztani és ily módon két napi munkára kényszeríteni a jobbágyot, ez csak akkor lehetséges, ha a jobbágy kevesebb barommal jelenik meg a munkára. Egy napi ígásbarom helyett nem több, mint 2 kézirobot teljesítésére köteles a jobbágy. A robotot a kisebb telkesek részarányosság szerint kötelesek adni.⁷⁰ A kézi és marhás robotot az uraság kaszálás vagy szüret idején duplán veheti, esős időben csak az oda és visszamenetelt lehet beszámítani. A zsellér a robot kettőzésére nem köteles, — ha háza van, évi 18, ha nincs, 12 napi gyalog szolgálatot köteles adni.⁷¹ Aki fél napi távolságra vagy ennél messzebbre lakik, egy hónapban 4 napi munkára tartozik megjelenni, beleértve a menést, jövést, de előzőleg figyelmeztetni kell az útról, a munkáról, hogy felkészülhessen. Ebben az esetben nyáron marhának elégséges eledeléről, télen, mint a jobbágy, mint az állat megfelelő kényelméről a földesúr tartozik gondoskodni.⁷² Sürgős munka idején (aratás, kaszálás, szüret, stb.), ez a munka hetenkint kétszer kérhető.⁷³ A jobbágy dolgozhat bérért az uraságnak, de a robot pénzen való megváltására a jobbágyot erőltetni nem lehet. Időleges vagy örökös megváltásról csak a megye előtt szabad tárgyalni a földesúrral.⁷⁴ A jobbágy évenként 1 hosszúfuvarozásra van kötelezve.⁷⁵ 4 egész telkes jobbágy összefogva egy 4 marhás szekeret tartozik hosszúfuvar alá állítani, de ezt csak jó utakra lehet kívánni. A hosszú fuvar két napnál tovább nem tarthat, szántás, kaszálás, aratás idején azonban nem lehet kívánni. Egyik évről a másikra nem halasztható, ha 2 napnál tovább tart, robotba számíttassék be.

⁶⁸ horis Pabulationis et adaquationis exceptis. Pauly 251; Pfahler 205—4. l.

⁶⁹ Pfahler 210. l.

⁷⁰ Pauly 251. l.

⁷¹ Pfahler 198. l.

⁷² A messzebb lakó jobbágy robotjáról Pauly 255—56. l.

⁷³ Pfahler 202. l.

⁷⁴ Pauly 258. l.

⁷⁵ Pfahler 211—12. l.

— A költségek, (vám, harmincad, stb.) a földesurat terhelik. A hosszúfuvarrt készpénzzel vagy más szolgálattal megváltani, vagy átcserélni nem lehet. — Pénzért való fuvarra a jobbágyokat a földesurak ne kényszerítsék.⁷⁶ Ha visszafelé (tehát a két napon túl) is meg kell rakni a szekeret, ez ép úgy beszámít a rendes heti robotba, mint a tized, az allodiális termények, vagy a posta szállítása.⁷⁷ A jobbágyok tartoznak 1 öl fát az uraság házához, vagy más kijelölt helyre szállítani, ezt a jobbágyok faizás fejében végzik. A zsellér csak fél ölet hasogat. Vadállatok kiirtására, mineműek nálunk a farkasok, 3 napi vadászattal tartoznak, de puszkáról, serétről, a földesúr gondoskodik.⁷⁸ — A robot tehát hatféle: közönséges, vagy heti robot, megkettőzött (dupla) robot, hosszúfuvar, ölfa behordás (vagy karácsonyfa behordás).⁷⁹ a vadászatra rendelt 3 nap és végül a felesleg, vagy tartozáson felül eső robot; ez utóbbi a supererogatio.⁸⁰ Ezt a supererogatiót némely népes és jobbágyházaknál nem engedik meg, ezek jobbágyai ugyanis pénzért akarnak kapálni, kaszálni, az urbarium azonban a supererogatio megváltását megengedi. A robotot előre kívánni nem lehet, a felülszolgálatot pedig az uraságnak újesztendőkor ki kell fizetnie. A felülszolgált robotot a földesúr a következő évre nem számíthatja be; ha ez a robot földesúr hibájából történt, az uraság tartozik a jobbágynek kérés nélkül jóvátételt adni, ha pedig a jobbágy a maga hibájából szolgált felül, erre az esetre az urbarium előírása érvényesül.⁸¹ Ha a munkát délbén szakítja meg, a nap fél napnak veendő, ha délután, a nap egész napnak számítandó. Ha a jobbágy csak megjelent és rossz idő miatt a munkát nem kezdte meg, a megjelenést semmibe sem veszik.⁸²

Már említettük, hogy a Custodiatuson az urbérrendezés előtt a robot fő-jellemzője az, hogy számszerűleg nincs meg-

⁷⁶ Az urbariumon kívül l. Pauly 271. l.

⁷⁷ Wellmann, 70. l.

⁷⁸ Nagyváthy 129. l.

⁷⁹ Nagyváthy 151. l.

⁸⁰ Nagyváthy 128—9. l.

⁸¹ Pauly 256. l. — A robot leírását l. Szokolai 48—9. l. Wellmann 70. l. Gerendás 85. l. Az 52 napi robot megállapítására l. Hóman-Szekfű VI. 292. l.

⁸² Nagyváthy 152—5. l.

határozva.⁸³ Az 1758-ban készült összeírásból már idéztük a hosszúfuvar pénzbeli értékét (összesen 677 f.), ami nagy szolgáltatásra enged következtetni. Az urbárium már összegezi és pontosan megállapítja, hogy az egyes helyek jobbágyai hány kézi- és hány marhával végzendő robotnappal tartoznak, mely összegezés 9894 $\frac{1}{4}$ napi marhás robotnapot és 27621 napi kézi robotnapot említ 1767-ben a zsellérek szolgáltatásaival együtt. Legnagyobb munkaszolgáltatással Gölle és Attala jobbágyai tartoznak. (Gölle 3042 marhás, 6252 nap kézi robotot, Attala 2681 marhás és 1576 napi kézi robotot ad egy évben.) — Az 1768-as összeírásból a kocsis és kézi robotok pénzbeli értéke is ismeretes. Az átszámítás úgy történt, hogy 1 napi kocsis robotot 50, 1 napi kézi robotot pedig 25 dénárral számítanak. Az egyes helyeken az így nyert értékből az allodiális föld művelésére fordított jobbágymunka értékét levonják. (Nagyon csekély ekkor az allodiális föld, jövedelme 1211 f., a jobbágyföldek majdnem 17000 f. jövedelmével szemben.) — A jobbágyok kocsirobot napszáma 6430, a kézi robot napszáma 268.50 f. jövedelmet jelent az uradalomnak, ami 12860 napi kocsis robotnak és 1074 napi kézi robotnak felel meg az uradalom 297 $\frac{3}{4}$ jobbágytelke után. Feltűnő a két év itt ismertetett adatai között az, hogy a kocsis és kézi robot aránya egyik évről a másikra egészen átalakult. 1767-ben jóval kevesebb volt a marhás robot, míg a következő évben a kézi robot napszáma igen kevés. — 1768-ban kézi robotot Kis Dobsza, Alsó Dörgicse és Várong egyáltalában nem ad, az előző évben pedig mind marhás, mind kézi robotot a Custodiatius minden birtoka adott. Kékkúton 1768-ban egy 2 marhával végzendő hosszú fuvaron kívül, mely 1—1 jobbágynek 4 napi szolgálatot jelent, roboti munkát nem végeznek, — A 18. sz.-ra még 1788-ból van adatunk a robot-napokra vonatkozólag. 25962 robotnapot említ ekkor az összeírás. Vannak többen olyanok, akik ekkor már pénzzel megváltják a robotmunkát. Ha az így megváltott robotnapokat levonjuk, ebben az évben 22510 robotnap áll az uradalom rendelkezésére.⁸⁴ — Itt még azt jegezzük meg, hogy 1768-ban Lovas községnek a Custodiatius-

⁸³ I. ezen fejezet elején. 34. l.

⁸⁴ Mernyei Lt. 1788. XLIX. l. A. A számszerű adaton kívül se a robotnapok felosztásáról, se felhasználásáról mást nem tudunk.

hoz tartozó 9 jobbágya az uradalomnak robottal nem tartozik, mert csak „kiégetett“ földjeik vannak. A lovasiak Hiemer bérlete alatt külön szerződés szerint csak levélhordási robotot voltak kötelesek adni.⁸⁵

Súlyos terhet jelentett a robotmunka a jobbágyokra, de panaszról csak Hiemer bérlő korából hallunk. Ezek is nagyrészt az urbérrendezés előtti visszaélések voltak, a Custodiatuson az úrbéri viszonyok a rendezés után elég kielégítőek.

A Custodiatuson eddig a kocsis és kézi robotot és a hosszúfuvarat ismertettük. Megkettőzött, a vadászatra rendelt 3 napi robotra a 18. sz. folyamán nincsenek adataink. Az ölfahordást az urbarium 1767-ben említi. Az összes birtokok 256 ²/₃ öl fahordással tartoznak Kékkút kivételével; az ölfahordásról az 1768-as összeírás ily tétel alatt nem tesz említést. — A felülszolgált robotra csak egy-két panaszból következtethetünk, közelebbi pontos meghatározottság nélkül. A befejezett úrbéri vizsgálat a Custodiatuson a kaszálás, s az aratás idején és, mivel az uradalom nagy részében művelnek szőlőt, szüret idején is megengedi a robot kettőzését.

Az urbarium 5. pontja végleg rendezi a *kilenced-tized* és *hegyvám* ügyét is. A kilenced eredetére itt azt jegyezzük meg, hogy a kilenced nem úrbéri intézményből keletkezett, de a hazai törvények szerint a kilenced az uradalmi jövedelmek közé tartozik. Némelyek a kilencedet királyi adománynak tartják, mely egészen más természetű, mint a többi úrbéri adózás. Ugyanis nemcsak a jobbágyokra, hanem az uraság földjén élő nemesekre is kiterjed⁸⁶ és nemcsak az úrbéri föld terméseiből, hanem az úrbéren kívül álló dolgokból, mint bor, bárány, méh-ből is jár. — De a kilencedet nem lehet királyi adománynak tekinteni. Ez ellen szól a mindennapi gyakorlat és az urbárium előírása is. Ép azért, ha valamely birtok természetben nem adott kilencedet, szükséges, hogy a kilenced megváltásáért (in locum nonae

⁸⁵ Mernyei Lt. LIX. cc. 1—2.

⁸⁶ Nagyváthy 122. l. A kilencedre vonatkozó ezen nézetet l. Pauly 216. l. Pfahler 163. l. Pauly: Ex omnibus terrae nascentis nona in natura praestatur, (exceptis hortensibus intravillanis, adeoque nonae praestationi subjici nequentibus), apibus item, agnellis et haedis eodem anno eiectis. 204. l.; ugyanígy Szokolai 48—49. l.; azonkívül Urb. 5. p. 1. §.

relutionis) minden telek után 4 f.-t fizessen, vagy robotot adjon.

A kilencedre az uradalom és az urbárium előírásában a következő megállapításokat találjuk: A kilenced (nona) a naturálék — vagyis a föld termékeinek és bizonyos állatoknak meghatározott mennyisége. A jobbágy köteles kilencedet adni a földesúrnak a telekhez tartozó földnek, (ilyen föld részint a szántóföld, részint a szőlő), minden terményéből, nemkülönbén méhekből, bárányokból és gödölyékből. — Ha az előbb említett dolgokból kilenced ki nem tellenek, vagyis a termények a kilences számot nem érik el, 1 bárány után 4, gödölye után 5, egy méhkas után pedig 6 krajcárt kell fizetni a földesúrnak.⁸⁷ Kender- és lenből is kell kilencedet adni, vagy ehelyett egy egész telkes jobbágy az uraság kenderéből és lenjéből 6 fontra való fonást tartozik végezni, vagy amint szokásban van, ehelyett 56 krajcárt köteles fizetni.⁸⁸ Az ugarban, belső funduson és az oly földeken termett kenderből és lenből, melyek a kilencedet pénzben szokták kiadni, se kilenced, se fonás nem jár. — Különös kenderföldek adására az uraság nem köteles, de ha szokás szerint 1 f. 12 kr. censusért egy egész telekhez egy holdat itt, vagy ott kiméret a jobbágyok kérésére az uraság, a kilencednek, vagy fonásnak nincs helye.⁸⁹ — A szőlőtermésnél az asszuszólót a kilencedből kivették: a szőlőnél kilenced helyett lehetett hegyvámot is adni, hol a szokás, vagy a szerződés úgy hozta magával.⁹⁰ — Kilenced nem jár a rét pótlására adott földből, de azokból a földekből, melyeket a telekhez kiméret szántóföldek hiányának pótlására adtak és ezeket felszántották, jár a kilenced.⁸⁹ A kilenced ugyanazon év és szántóföld második terméséből nem jár^{90a}, hasonlóképp a háromnyomásos rendszer által keletkezett ugarföldről sem, melyet a jobbágy bevet, vagy kaszál.⁹¹ A dohányból is jár kilenced, de csak a házhelyhez tartozó földön termett dohányból. A belső telken és a szántóföldek kiegészítéseken adott föl-

⁸⁷ Urbarium 1. §.; Nagyváthy 125. l.

⁸⁸ Nagyváthy 122. l.

⁸⁹ Nagyváthy 122—3. l.

⁹⁰ Szokolai 48—49. l.

^{90a} Urbarium 5 p. 3. §.

⁹¹ Pfahler 178. l.

dön termett dohányból a kilenced nem jár. A kukorica közt termett bab- és tökből kiveszik a kilencedet. A házhelyhez kimért szántóföldekbe őszi vagy tavaszi helyett vetett lóhere, lucerna, lende, stb., szénából törvény szerint kilenced jár, de a sarjúból, vagy utóbbi kaszálásokból nem. Ha a jobbágy helyhez tartozó földjébe őszi, vagy tavaszi helyett kendert, vagy lent termeszt, mind a virágosból, mind a magvasból magjával együtt kilencedet tartozik adni. — Az urbárium rint (5. p. 2. §.) a kilenced beszédésének általában Szt. Iván napjáig meg kell történnie,⁹² azokból a termésekből pedig, amelyeket aratni kell, Szt. István napjáig (hacsak az idő nem akadályozza).⁹³ A beszédést később az 1807:7 t.-c. szabályozza, vagyis az őszi és tavaszi vetések aratásának bejelentése után 8 napon belül kötelesek az officialisok a kilencedet kivenni. Ha ez az idő elmúlik, a jobbágyoknak lesz joga az uraságnak kijáró részt is elvinni.⁹⁴ A kilencedet a jobbágyok ingyen tartoznak behordani. — A kilencedtartozást a jobbágyok megválthatták, vagy szerződhetek a földesúrral egy, vagy több évre tiszta szemben, vagy szemben és szalmában való kiszolgáltatás iránt. Néhol kilenced helyett tizedet adtak a földesúrnak, tizeddel azonban hetedet, nyolcadot nem volt szabad szedni, hanem csak kilencedet. A kilenced beszédése megelőzi a tizedét.⁹⁵ Ahonnan kilenced nem jár, onnan tized sem. — A kilencedet pénzre, a hegyvámot kilencedre és megfordítva változtatni nem szabad.⁹⁶ Az urbárium is előírja, hogy a kilencedet pénzben nem lehet kivánni, sem más dolgokra kiterjeszteni.

Tized terén az urbárium szerint is (5. p. 5. §.) az 1481:1 t.-c. az irányadó, a tized csak az itt felsorolt dolgokból jár, vagyis bor, búza, (tisztá, vagy rozsral kevert gabona), rozs, árpa, zab, köles (millium), bárány és méhből.⁹⁷ — Pfahler nagy és kis tized között tesz különbséget (decima magna.

⁹² A kilenced beszédésének ideje Keresztelő Szt. János napján túl ne halasztassék. Pauly 205. l.; Pfahler 182. l.

⁹³ Ugyanígy Pfahler; Ha az időjárás akadályozza a beszédést, a végső időt a megye határozza meg, 81. l.

⁹⁴ Pfahler 81. és 180. l.

⁹⁵ Szokolai 50—1. l.

⁹⁶ Nagyváthy 125. l.

⁹⁷ Az urbáriumon kívül Pauly 251. l.

parva). A nagy tized a bor, búza, rozs, árpa, zab és a török-búza tizede, melyet természetben, nem kicsépelve, hanem még szalmában kell adni, még pedig kint a mezőn, haza az uradalom költségén kell szállítani. Ha az uraság meghatározott időn belül a kivételt elmulasztja, a jobbágy a tizedet is hazaviheti. — A kis tized a nagy tized alá nem foglalt termények és állatok tizede, ez azonban, mint teljesen törvénytelen, már 1757-ben sem a földesúrnak, sem a püspöknek nem jár.⁹⁸ — A tized csak egyik terményből jár. A törökbúza tizedét meg kell szüntetni, csak szerződésekben lehet megengedni. — Az úrbéri szabályozáshoz nem tartozik, hogy vajjon jár-e, kitől és kinek a tized?⁹⁹ Alkotmányunk szerint azonban tizedet a jobbágytelek után kell adni.¹⁰⁰ Belső telkek és rétek után nem jár és azon földek után sem, melyeket a jobbágynek rét és szántó föld helyett adnak (*terrac adjustationales*). — Hasonlóképen nem kell adni a második vetésből, a jobbágy jobb fenntartására esetleg bevetett ugarföldtől, a kiírtott földektől, (hogy szántó föld, vagy rét, az nem számít), a szőlőkből átalakított szántóföldektől, gyümölcsösöktől sem, mert ezek annyira elváltoztak, hogy sem tizedet, sem kilencedet, sem hegyvámot ezek után követelni nem lehet. Ugyanis ezeket, mint írtásokat fogják föl, melyek után a földesúr csak *censust* követelhet.¹⁰¹ — A tized a katolikus papságot illeti és pedig rendesen a püspököt, de ezt más egyházi személy is megszerezheti. — A tizedet kalászban kellett beszedni s a jobbágyokat nem lehet kötelezni sem a behajtásra, vagy a tized kicserélésére, sem a behajtók tartására.¹⁰² Ahol tized nem volt szokásban, azután se legyen. — Már említettük, hogy néhol tizedet adtak a földesúrnak kilenced helyett és hogy a tizeddel csak kilenced szedhető együtt, heted, vagy nyolcad azonban nem és hogy

⁹⁸ Pfahler CXXIII.: I. erre Wellmann 69. l. jegyzetét; Pfahler 150. l.; és 251. l.

⁹⁹ Pfahler 129. l.

¹⁰⁰ *Decima juxta systema constitutionis nostrae modernum solummodo a fundis rusticanis (colonialibus) praestanda est: quiscunque fundum ejusmodi possidet sine respectu conditionis (status) civilis ad praestandam Decimam obligitur.* Pfahler 150. l.

¹⁰¹ Pfahler 150. l.

¹⁰² Szokolai 50—51. l.; Pfahler 153—4. l.; Pauly 231. l.

a tized-adásra és a hegyvámra, miként a kilencedre az uraság földjén lakó nemes, szabados ép úgy köteles, mint a jobbágy. Borból kilenceden kívül tized is jár, ahol ez szokásban volt.¹⁰³ Az urbarium szerint borból kilenced jár, melyet az ország törvénye szerint pozsonyi mértékkel, vagyis akóval, amely 32 pintből és 64 itcéből áll, kell szedni. A ft. jobbágyos papi rend jobbágysai borából először a tizedet, azután pedig mint földesúr, a kilencedet veszi ki. A világiaknál ez megfordítva történik.¹⁰⁴ — Azokat a helyeket, melyeket szőlőnek kilenced-tized, vagy hegyvám terhe alatt hold, vagy kapásszám szerint kiadtak, de azokat a birtokos nagyobb vagy kisebb részben szántó, vagy kenderföldnek, vagy gyümölcsösnek használja, azokból, amiket szőlő helyett benne természet, kilencedet, tizedet, vagy hegyvámot adni, vagy beültetni köteles.¹⁰⁵

Az urbarium 5. p.-ának 7. §-a az 1715:95. t.-c. alapján megtiltja a *hegyvám* öregbítését. A hegyvámot, amely évi meghatározott, a termény mennyisége szerint nem változó adósság, vagy terményben, vagy készpénzben kellett fizetni. Ezt a földesúr kénye szerint fel nem emelhetette, sem a legjobb borokat le nem foglalhatta, sem a törvényes mértéktől el nem térhetett, de a hegyvám termés hiányában a következő évre maradt.¹⁰⁶ — Törvényes mérték az urbarium szerint a pozsonyi mérő.

A kilenced-tized kérdésében a Custodiatusnak egyik legjellegzőbb vonása, hogy az összeírásokban nincs különválasztva a kétféle adózás. 1758-ban is úgy halljuk, hogy kilencedet és tizedet adnak ebből és ebből és ez még az 1767-es úrbéri táblázatnál is meg van. Itt említik a föld összes terményeiből adandó kilencedet, melyet a zalamegyei birtokok pénzen váltanak meg, a somogy megyei Custodiatusi javak pedig természetben (*in natura*) adják, melyeknek közelebbi meghatározásáról az összeírás nem szól. Az urbarium külön „adózás” rovatot közöl, melynek tételeit (árrenda, census, ölfa, fonás, kifőzött vaj, kappan, csirke, tojás) már végig

¹⁰³ Nagyváthy 125—7. l.

¹⁰⁴ Nagyváthy: u. o.: Pfahler 181. l.

¹⁰⁵ Nagyváthy 135. l.

¹⁰⁶ Szokolai 50—51. l. A hegyvám következő évi megadását az urbarium is említi.

tekintettük, melyek közül a kifőzött vaj-, kappan-, csirke-, tojás-rovatot a „culinariá“-k közé soroltuk, a fonást — úgy lát-szik, — kender és len kilencede helyett teljesítették, az ölfaszállítást pedig a faizás ellenében adandó robotszolgálatnak lehet tartani. — Külön tizedről, tizedmegváltásról, külön hegyvámként fizetendő összegről az urbarium 1767-ben nem szól.

Már teljesebb és az ismertetett elméletnek jobban megfelelő a kép 1768-ban, amikor még azt is ismerjük, hogy az adott kilenced-tized és hegyvám mily pénzbeli jövedelmet jelentett az uradalomnak. A részletes tárgyalás előtt azonban a következőket kell megjegyeznünk.

Somogy megyében kilencedet az urasági jog szerint az uradalom a föld minden terményéből vesz, a tized azonban királyi adományok alapján a Szt. Mártonról nevezett pannonhalmi Szt. Benedek-rendnek jár,¹⁰⁷ melyet a megye a Rendtől egyszer és mindenkorra megállapított és az ország törvényei által becikkelyezett összeg fejében megvált.¹⁰⁸ A tized összegét a földesuraság szedi és szolgáltatja be a vár-megyének. — A Custodiatu somogy megyei birtokai után az 1768-as összeírás szerint 387. $\frac{1}{2}$ f. kerül így tized címén a megyéhez. Itt említjük meg, hogy a tized ezen megváltása továbbra is megmaradt. Az 1804-ből fennmaradt összeírás szerint az 1729:45. t.-c. értelmében Somogy megye az egész megyére vonatkozó és a pannonhalmi Szt. Benedek-rendhez tartozó tizedet 6500 f.-ért váltja meg. Ebből a mernyei uradalomra 281 f. $\frac{36}{100}$ -ad d. esik, melyet félévenként kell fizetni. — Zalamegyében csak tizedet (kilencedet nem) fizetnek a földesúrnak, a hegyekről hegyvámot adnak, bor és gyümölcsből pedig, amint mondják, csak „kisebb tizedet“;¹⁰⁹ kenderből, káposztából és a méhekből pedig semmit sem adnak. 1804-ben Zalamegyében a tized a veszprémi káptalanhoz

¹⁰⁷ Decima Conventui Ord. S. Benedicti Sacri Montis Pannoniae ex regis Collationibus competens. — (Az 1768-as összeírásból.)

¹⁰⁸ ab eodem per Cottum erga Summam semel pro semper pactatum et etiam Constitutionibus regni inarticulatum redimitur. U. o.

¹⁰⁹ Vajjon van-e ennek kapcsolata a Pfahllertől teljesen törvénytelennek nevezett kisebb tizedhez, nem tudjuk eldönteni. Pfahler CXXIII. l.

tartozik. A Tolna megyéhez tartozó Várong tizede a pécsi püspökségé, melyet a bérlő 1768-ban 25 f.-ért váltott meg. 1804-ben 36 f.-t fizet az uradalom a pécsi püspökségnek Várong tizede fejében. — Várong a szekcsői plébániának még tizenhatoddal is tartozik, melyet természetben kell adni.

A kilenced és tized pénzbeli értékének meghatározása a Custodiatuson 1768-ban, ezen árak szerint történt:

Kerület	Kétszeres p-m.	Tisztabúza p-m	Árpa p-m	Zab p-m.	Török búza p-m.	Hajdina p-m	Kender (font)	Hüvelyes vetemény p m.	Káposzta fej	Méh kas, f.	Báránymeg- váltási d	Bor ára f. d.	Makk3 d	Malom3 f
Göllei	75		50	30	30	50	10		1	2'	80			4
Taszári	75		50	30	30	50	10		1	2'	80	1'25		
Homok		50											20	
Fonó													10	
Dobszai	50		50	30	30		10		1	2'	80	1'25		2
Mernyei	75		50	30	30		10		1	2'	80	1'25		4
Mernye								1'25					10	
Dörgicssei							10					1'50	40 ¹	
Alsó dörgicssei	1'25	66	60		25						75		20	
Akali	'60		60	60										
Kékkút	'60	60 ^{ta- vaszi}			60 ¹							1'50		
Várong	'75		50	30	20		10		1	20 ^d	5 ²	1'25	20	

Az 1768-ból fennmaradt tized és kilenced mennyiségének és értékének ismerete több szempontból figyelmet érdemel. A Custodiatusra vonatkozólag a 18. sz.-ban még egy ilyen részletes összeírás nem áll rendelkezésünkre, ez szolgál szinte irányadóul az egész századra; az itt-ott előforduló néhány későbbi adat alig mutat lényeges változást. Az itt közölt táblázat adatai a termények értékének meghatározása szempontjából az akkori közepszerű áraknak felelnek meg, amire az összeírás is felhívja a figyelmet. Az összeírás az

¹ detruncatae

² gödölyéből ad csak tizedet

³ egy disznó makkoltatása után fizetnek

⁴ 40 d-t az uradalmon kívül álló jobbágyságok fizetnek

⁵ az uradalmi jog elismeréséért fizetnek

1766. év termését veszi tekintetbe, melyet közepesnek tart. — Jellemző még az előbb említett kisebb tized mellett Pfahler megállapítása ellenére¹¹⁰ a törökbúza említése és nagy mennyisége a tized között. — A jobbágyok itt említendő adózásait egyúttal az uradalom tiszta jövedelmének lehet tekinteni a csekély allodiális bevételek mellett.

Az összes terményekből adandó kilenced és tized mennyiségében és értékében első helyen a kétszeres áll; úgy látszik ez az uradalomnak a főterménye. 4864 p. m. kétszerest adtak a jobbágyok kilenced-tized fejében, ami az uradalomnak a táblázatban közölt számítás szerint 3410.45 f. jövedelmet jelentett. Ez tiszta jövedelem (introitus purus), melyből a cséplési részt és a tizedet már levonták. Homok, Alsó Dörgicse és Kékkút tiszta búzával adózik, melynek értéke 102.80 f. Így búza kilenced-tizedet az uradalom minden egyes birtoka ad. — Árpából, Homok, Dörgicse és Kékkút már nem adózik, a dobszai kerületben meg nem is vetettek; a többi helyek pedig összesen 252 p. m. árpát adnak 161.50 f. értékben. Nagy mennyiségű a kilenced-tized zabból (1028 p. m. és 544 f. értékű); jóval kisebb a hajdina adózás. (55 p. m.; 51.90 f.), melyet csak Gölle, Attala és Taszár ad. Fontos szerepet játszik a törökbúza (kukorica) kilenced-tizede; ebből 1902 $\frac{1}{2}$ p. m. után 508.70 f. az uradalom jövedelme. Fonón törökbúzát nem adnak. Törökbúzából a kilenced-tizedet csövestül adják (in truncis deductae), a kékkútiak szemben adják és ezért kétszer annyi itt a p. m. ára, mint a többi birtokokon. Kenderből a dörgicsei kerület kivételével 695 fontot adnak 69.50 f. értékben, fejes káposztából Homok, Kis, Nagy Dobos és a dörgicsei kerület kivételével 3560 fejet kap az uradalom 35.60 f. értékben kilenced címén. Hüvelyes veteménnyel (borsó, lencse) csak a mernyeiek adóznak, 4 p. m. után 5 f. jövedelem ez is. Méhadózás terén minden méhkas után az uradalom 2 f.-t (Várongon csak 20 d.-t) kap, ahol pedig nem adnak tizedet, ott ezt készpénzzel váltják meg. Az összeírás szerint 67 méhkas után a megváltott összeggel együtt 126 f.-t jelent ez az adózás az uradalomnak. Göllén és Mernyén a méhkas adózás mellett a megváltási összeg is szerepel. — A dobszai ke-

¹¹⁰ L. a. Custodiatu8 jobbágyviszonyait.

rület és Felső Dörgicse bárányból nem ad kilencedet, a többi birtokot összesen 541 darabot (az alsó dörgicseiek a bárányokon kívül gödölyét, a várongiak csak gödölyét) adnak, melyek értéke 444.55 f. — A borból való adózás értéke 1019.50 f. 645 urna bor után. A göllei kerülethez nem tartozik szőlőhegy. Hegyvámmal Alsó Dörgicse és Kékkút adózik. Alsó Dörgicsén mindenegyes öt árok nagyságú szőlő után négy itcét adnak, így 75 urna hegyvám után az uradalomnak 109.50 f. a jövedelme, a kékkúti hegyvám pedig 34.40 f. — Az összeírás Alsó-Dörgicsénél még halászat tizedről is tesz említést. Az itteni jobbágyok a Balatonnak az uradalomhoz tartozó részén halászatból tizeddel tartoznak, mely azonban oly csekély, hogy ebből csak 3 f. a jövedelem. — Az összeírásban talált végösszegezés szerint kilenced-tizedből az uradalom összes jövedelme 6590.55 f., melyben legnagyobb tétellel a kétszeres búza és a bor szerepel.¹¹¹

Ezek után nézzük a jobbágy és földesúr jogait. Az 1550:36. t.-c. szerint a jobbágyoknak szabad bort árulniok Sz. György naptól Sz. Mihály napig, azon a területen, ahol szőlőhegyek vannak; ahol pedig nincsenek, a jobbágyoknak a bor árulása csak Sz. Mihály napjától karácsonyig szabad.¹¹² A borkimérés földesúri-jog, meg közös jog is.¹¹³ — A földesúr által épített vendégfogadóban a borkimérés őt illeti meg, ha a jobbágyára bíz, a jobbágy minden szolgáltatás alól mentes.¹¹⁴ — Körülbelül az úrbérrendezés előtt állt így a Custodiatus birtokain a borkimérés; a rendezés után Göllén, Attalán, Fonón, Taszáron $\frac{3}{4}$ évig, Homok, Mernye, Várong községekben, a dobszai és a dörgicsei kerületekben

¹¹¹ A talán kissé unalmasnak és feleslegesnek látszó túlságos adathalmazra, mely egyéni összegezés eredménye, azért van itt szükség, mert más adatok hiánya miatt ezt kell szinte az egész korszakra irányadóul elfogadnunk.

¹¹² Urb. 2. p. 1. §.; Pauly 172—179. l.; Nagyváthy 116—117. l.; Wellmann 69, l.; Szokolai szerint borkiméréssel csak oly jobbágyközség élhetett, melynek saját bírái és esküdtjei voltak. Egyes jobbágyok nem gyakorollhatták, mint régebben divatban volt, amikor a jobbágyok sorban mértek. Az úrbér behozatalakor a saját bíró és esküdtre nem voltak tekintettel és ezért a pusztán lakó jobbágyoknak is megengedték a korcsmáltatást. 58—59. l.

¹¹³ Pauly 174. l.; Szokolai 56. l.

¹¹⁴ Urb. 6. p. 4, 5. §.

pedig $\frac{1}{2}$ évig mérik a jobbágyok az uraság borát. — Ismeretes a kimért bor mennyisége és ebből az uradalom tiszta haszna 1768-ból. Összesen 1190 urna bort mérnek ki, mely az uradalomnak 749 f. tiszta hasznót jelent, ugyanis a kimért bor árából, melynek urnáját ekkor 2 f.-ért mérik, le kell vonni a bor árát (1 urna 1.25 f.) és a kimérő jutalmát. (Mindenn urna után 10 dénár, azonkívül természetben gabona p. m.-vel és faggyú fontokban.) Pálinka égetési jog is jár a jobbágyoknak, melyért a földesúrnak census címén évente 2 f.-t fizetnek.¹¹⁵ Az égetés megengedése a földesúrtól függ.¹¹⁶

Az uraság erdejéből a jobbágyoknak szabad a faizás, építésre való fát a jobbágyoknak a földesúr ingyen köteles adni. Ha az erdő nem elég, akkor a jobbágyoknak meg van engedve az uraság más erdejéből a faizás.¹¹⁷ Makkoltatásért a jobbágyok lakóhelyük határában 6 krajcárral kevesebbet fizetnek, mint a vidékiek. Az ingyen épület és tüzifa fejében minden egyes egész-telkes jobbágy (a kisebb telkesek részarányosság szerint) 1 öl összevágott fát az uradalmi officialis által megjelölt erdőből az uradalmon belül kijelölt helyre tartozik szállítani.¹¹⁸ Az ingyen fa-használat a zsellérekre is áll.¹¹⁹ — A Custodiatu területén levő nagy erdők a 18. sz.-ban csak makkoltatás címén jelentenek jövedelmet az uradalomnak. Egyes helyeken pl. Mernyén hordókészítésre használandó fa után is fizetnek ugyan, de igazi jövedelem csak a makk után van. 1 sertés makkoltatása után 10, illetve 20 dénárt fizetnek évente, aszerint, amint saját sertéseiket hajtják-e ki az erdőre, vagy sem, tehát a Custodiatuson 10 és nem az urbarium által előírt 6 krajcár a különbség. — Homok, Taszár, Fonó, Mernye, Alsó Dörgicse és Várong kerületekben 1768-ban 1750 sertés makkoltatására elegendők az erdők. — A makkon kívül az erdők esetleges más haszonnal

¹¹⁵ Szokolai 56. l.; ezt a jogot 1840-ben a zsellérekre is kiterjesztették, u. o.

¹¹⁶ Nagyváthy 117. l.

¹¹⁷ Urb. 2. p. 4—5. §; Pauly 190. l.; Pfahler 83—84. l. Makk- és galyszedésre l. u. o. 91—92. l.; Szokolai 55—56. l.

¹¹⁸ Pauly 195. l.; Pfahler 89. l.; Nagyváthy 117—121. l.; Szokolai 49. l.

¹¹⁹ Pauly 192. l.

együtt az összeírás szerint 379 f. jövedelmet jelentenek az uradalomnak a 18. sz. közepén.

Az 1729:22. t.-c. szerint a vadászat, madarászat, halászat és a húskimérés joga is az uraságé.¹²⁰ — A Custodiatus a halászatot bérbeadja. 1768-ban az alsó dörgicseiek halászatból tizeddel is tartoznak az uradalomnak. — Hasonlóképp a húskimérést is bérbeadják. A jobbágyok a béren kívül természetben faggyút is adnak. 1768-ban Attala, Mernye és Alsó Dörgicsén van az uradalmi mézszárszék a jobbágyok kezén. (mely után ekkor a jövedelem 74 f.). — A malomtartás is földesúri jog.¹²¹ A Custodiatus malmai a jobbágyok kezén vannak, kik a földesúri jog elismeréséért évente 4 f.-t (a dobzai kerületben csak 2 f.-t) fizetnek. Taszár, Várong és a dörgicsei kerület kivételével ekkor 14 malom van a Custodiatuson, melyekért összesen 52 f.-t fizetnek.

A jobbágyi állapot átalakulásában és kifejlődésében leglényegesebb és legfontosabb időszakot képez az úrbér behozatala. Ezt ugyanis a földesúr és jobbágy között lévő viszonylat rendezte, szabályozta. Amily határozatlan volt előbb a jobbágy birtoka és adózása, oly határozott lesz ez ezután.¹²² Határozottan jobb volt a paraszt helyzete ebben a században, ámbár még Mária Terézia úrbérrendezése után is „misera plebs contribuens maradt az istenadta az egész század alatt”.¹²³ A jobbágy elnyomására a lehetőség az úrbérrendezéssel a földesúr részéről nem szűnt ugyan meg, azonban a jobbágyoknak ezáltal az igazság megszerzésére megfelelő eszközei kínálkoztak.¹²⁴ — A Custodiatusra az úrbérrendezésnek egyik legnagyobb eredménye abban nyilvánul, hogy ezáltal bepillantás vált lehetővé a Custodiatus jobbágyainak 18. századi viszonyaiba.

Milyen volt a jobbágyság tagozódása ebben a században? A rendelkezésünkre álló adatok szerint a legelső réte-

¹²⁰ Pfahler 121. l.; Pauly 180—1. l.; Urb. 6. p. 2. §. — A vadászat, madarászat és halászat jogát a jobbágyoknak az 1504:18. t.-c. tiltja meg. Pfahler u. o.

¹²¹ Szokolai 60. l.

¹²² Szokolai: Úrbéri törvényszékek teendői 15. l.; Udvardy 22. l.

¹²³ *Deák* Farkas: A nemzetgazdaság története Magyarországon. Pest. 1866. 92—5. l.

¹²⁴ Gaál Jenő: Berzeviczy Gergely. 27. l.

get a *zsellérek* két osztálya: a házas és a názatlan, alkotta.¹²⁵ A *zsellérek* nem elég munkaerővel rendelkező telkes jobbágnak segítői. — Legnagyobb számúak a Custodiatius birtokain a telkes *jobbágyok*. 1758-ban a somogymegyei helyeken 419 a jobbágyok száma; a telek szerinti felosztás ebben az évben a zalamegyei helyeken ismeretes. Itt 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, és $\frac{3}{4}$ telkes jobbágyokat találunk, akiket az összeírás, „gazdák”-nak nevez¹²⁶ és ezek közé sorolja a *zsellérek*et is, akiknek — úgy látszik — $\frac{1}{8}$ teleknél kisebb földjük volt. Ezek a *zsellérek* a Custodiatuson önálló gazdák, ami Wellmannak a *zsellérek*ről szóló nagyszerű fejtegetésével ellentétben áll.¹²⁷ — 1768-ban nyolcadtelkes jobbágy már nincs az uradalomban. 1788-ban 1, $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$ és $\frac{1}{3}$ telkes jobbágyokat ismerünk. — A jobbágy réteghez tartoznak azok a „földes gazdák” (*rustici*) is, akik Alsó Dörgicsén végzik az uradalmi föld művelését. Ezek a szomszédos birtokok jobbágyai, kik az uradalommal szerződésre léptek. Ilyenek lehetnek azok is, kik a lovasi uradalmi szőlőt bírják és művelik (*extranei*).

A következő réteg az *árendások* csoportja. Ezek különböznek az örökös jobbágyoktól, szinte szabad bérlőknek tekinthetők, kik csak meghatározott haszonbért, árendát fizetnek. Censust, *virtualiákat* kilencedet, mint az örökös jobbágyok, nem fizetnek. Robotra nem kötelesek, egyesek apróbb munkákat végeznek az uradalom számára. Ezek az *árendások* minden bizonnyal szabad költözködésűek, akiket „szabad menetelők”-nek neveznek.¹²⁸ A Custodiatuson 1758-ban Alsó Dörgicsén 2. Akalin 12 „szabadmenetelő”-ről tesz említést az összeírás, akik sem a jobbágyok, *zsellérek*, sem a nemes és nemtelenek közé nem tartoznak. — Árendásoknak lehet tekinteni a Custodiatuson azokat, akik az uradalmi korcsmát, mézárszéket bérlik és akik nem voltak jobbágyok.

Külön réteget képeznek a Custodiatius területén élő nemes és nemtelen *compossessorok*. Ezek a kisbirtokos, bocskoros nemességhez tartoznak, akik az uradalom allodiális tel-

¹²⁵ Ezekről bővebben I. ezen fejezet elejét. 48. 51. l.

¹²⁶ A telkes jobbágyok nevezik magukat gazdáknak. Wellmann 76. l.

¹²⁷ Wellmann i. m. 77—78. l.

¹²⁸ Csapody i. m. 28—29. l.

kein laknak és bizonyos census, taxa fizetésére kötelesek, ezért taxásoknak, censuálistáknak is lehet őket tartani. A curialisták telkei (a nemesi telkek, a kúriák), az allodiális földektől lényegesen különböznek, melynek az a lényege, hogy az utóbbihoz jobbágyok, zsellérek tartoznak, a kúriához pedig nem. — A kúriális nemesek viszonyát az uradalommal szerződés szabályozza.¹²⁹

A Custodiatuson, Felső-Dörgicsén már 1700-ban tudunk egy nemesi telekről, mely armalistáé.¹³⁰ — A dörgicsei nemesek a török utáni zavarokban nagyon elhatalmasodtak, a birtokokon szerte-széjjel élnek, a custost uruknak és ennek földesúri jogát elismerni még 1771-ben sem akarják (ekkor a megye kényszeríti erre őket) és nemcsak hogy a custosnak járó jövedelmeket vonakodnak megadni, hanem még telkeiket sem hajlandók bevallani.¹³¹ — 1768-ban nemesi kúria van Őszödön, mely Vázsonyi Sándor utódaié. Ezeké a terület $\frac{1}{3}$ része, mind a szántóföld, mind a rét, mind a szőlő-hegyeken. A beltelken a házhoz csatolt tágas kert és egy magtárul szolgáló nagy rész is hozzájuk tartozik, akiknek 11 zsellérjük van. Körülbelül már 56 év óta ez itt így van; — hogy hogyan szerezték a tulajdonjogot?, azt előadni senkisé tudja. Mivel pedig itt napról-napra újabb foglалások történnek, az őszödiek kérik, a határ bírói megállapítását. — Dörgicsén ekkor Benke Imrée és Antal Istváné a nemesi kúria, akiknek mind belső, mind külső telkeik vannak. Külön kihasított telkeiket három dűlőre osztották, mely oly nagy, hogy bele mind tavaszi, mind őszi gabonát szoktak vetni és pedig 60 p. m.-t; magán mezőiken 8 kocsi széna terem. Itt a kúriális nemesek az uradalmi javakat és királyi jogokat nem élvezik. 5 árok nagyságú szőleik csak immunitást élveznek, faizási joguk nincs, legfeljebb titkos fahordással élnek, semmiféle uradalmi kedvezményük nincs. — Alsó-Dörgicsén is élnek ilyen nemesek, akiknek a nevét ekkor nem ismerjük, csak a nemesi taxa fizetéséről tudunk. — Kékkúton két nemesi kúria van, az egyik az Egyed családé,

¹²⁹ A compossessorokra l. Pfahler 54. l.; a censuálisták, taxásokra Szokolai 35. l. — A Custodiatu nemesi telkein Pfahlerrel ellentétben jobbágyokat, zselléreket is találunk, l. alább.

¹³⁰ O. L. U. et C. 6:42.

¹³¹ O. L. Kanc. 1773. 2596. sz.

szántófölddel, réttel, melyet a család teljes immunitással bír; a másik terület tulajdonosai Saághváry, Nedeczky és Polgár családok. Itt 9 jobbágyi ház van. A nemesek szántóföldjei az uradalmi jobbágyok szántóföldjei közt fekszenek, mely földeken összesen 20 p. m. gabona teremhet, a réteken pedig 10 kocsi széna. — 1804-ben Kékkúton, mint kúriális nemesekkel, az Egyed-ekkel még találkozunk, akik mellett ekkor a Dilkay családot is említik; Felső-Dörgicsén az Antal családból két embernek van kúriája, melyhez 100 hold szántóföld és 10 hold kaszáló tartozik; Ószödön ekkor még megtaláljuk a Vázsonyi családot. — Ezeket az összeírás compossessoroknak nevezi; hogy a kúrialisták földjeiket mily jogon bírják, „latet et absque dubio imposterum etiam latetibit“.¹³²

Ezek a nemesek 1768-ban Alsó-Dörgicsén 65, Felső-Dörgicsén 90, Akalin 55 f. taxát fizetnek az uradalomnak. Úgy látszik, hogy Alsó-Dörgicsén az allodiális földön még munkára is kényszerítik őket, melyet ekkor pénzen váltanak meg. Ez a körülmény is azt mutatja, hogy a kúriális nemeség már¹³³ a 18. sz.-ban is nem más, mint a jobbágyság magasabb színvonala. 1804-ben a Custodiatus somogy megyei birtokain lévő földesurak és familiárisok, akik alatt a compossessorokra kell gondolni, censusa összesen 302 f. és 5 d., melyet az összeírás az 1789. évből vett kiigazítással említ meg. — A Custodiatus compossessorai az árendásokhoz állanak legközelebb. — Ugróczy uradalmi adminisztrátor szerint Kékkút határában vannak az uraságnak bizonyos földei, melyet sem a custosok alatt a bérlők a maguk, sem miután a piarista rend a javadalom birtokába jutott, a Rend saját részére nem használt, hanem mindenkor árendába, vagyis censusba voltak adva. Kékkúton régebben az Egyed-család használata haszonbérbe, kiknek halála után az uradalom más nemteleneknek adta bérbe. Ugyanígy volt Dörgicsén és Akalin is, hol még most is van több nemesnek és nem-nemesnek az uraságtól több allodiális földje, melyet mindezideig (1829) náluk meghagyott az uradalom bizonyos census mellett, jóllehet senki kétségbe nem vonhatja, hogy azokat, amikor

¹³² Az 1804-es összeírásból. O. L.: N. R. A. 1814: 227.

¹³³ Hóman—Szekfű VII. 34. l.

az uraságnak tetszeni fog, mindenkor, mint tulajdonát, visszaveheti és maga használhatja.¹³⁴

A Custodiatuſ birtokait 1804-ben úrbérileg kezelik, (Mernye kimérése még ekkor ugyan nem kész, de az úrbéri szabályozás 1812-ben már itt is megtörtént,¹³⁵) kivéve Zala megyében a jobbágytelket művelő nemeseket és a lovasi zselléreket, akikkel az uradalom a „nagy távolság miatt“ szerződési viszonyban van.¹³⁶ Az alsó- és felső-dörgicsei nem-nemesekkel az uradalom 1769-ben a következő szerződést köti: Minden egésztelkes gazda köteles évi 12 napi kézi-robotot és 6 marhárobotot napkeltétől napnyugtáig szolgálni, s a többiek pedig részarányosság szerint. Kötelesek adni egy hosszú fuvar 4 marhával, melyet csak megfelelő terhelésre lehet felhasználni, de a fuvar 2 napi járóföldön túl nem kívánható. Minthogy az uraság más adózástól eltekint, Szt. György és Szt. Mihály napkor 135 f.-t tartoznak fizetni évente. — A faizás csak dült fából lesz nekik lehetséges, az uradalmi tisztt engedélyével. a borkimérést a nemesekkel együtt gyakorolhatják, de csak az uraság borát szabad árulniok. Tizedet csak „titulo terragii“ címén kell nekik adni, tehát „a fölséges Asszonyinak kegyes resolútiója szerint“ minden földi veteményből és bárányból, gidából, megborból, mely utóbbiból hegyvámot is minden csalárdság nélkül tartoznak adni és a tizedet a maguk határjában kijelölt helyre szállítani. — Hasonló szerződést köt az uradalom a kék-kúti nem-nemesekkel is, akiktől azonban még az alsó-dörgicsei uradalmi rét megkaszálását is kívánják, mely 25 napi nap-számot igényel.

Hogy már a 18. sz.-ban szinte jobbágysorsban éltek a nemesek, mutatja az a szerződés is, mellyel az uradalom a zalamegyei nemeseket felszabadítja: „Noha az uraságnak több rendbéli szüksége azt hozza magával, hogy a jobbágytelkektől az urbarium szerint kijáró robotokat ne kevesbítsék, méltó tekintetbe vévén mindazonáltal a nemesek státusát és meggondolván azt, hogy ezek a nemesek nem a paraszt közösséghez tartozó földeket, hanem az urasághoz

¹³⁴ Diarium Correspondentiarum Anno 1829. Ugróczy leveléből Kerkapody István Zala vm. főbírájához. M. Lt. XVI. 2. h.

¹³⁵ Hist. Prov. I. 546. l.

¹³⁶ Az 1804-es összeírásból (ob remotiorem distantiam etc).

tartozandó földeket, fundusokat és némely írtásokat bírnak, tekintvén egyszersmind azon könyörgéseket, hogy a robotbéli és csak a paraszt-községet illető munkáktól és szolgáltatásoktól őket szabadítsák föl“, ezért az uradalom a nemeseket mindennemű marhás és kézi munkától felszabadítja (1775-ben) és ezzel az uraságnak nem fognak tartozni. De az uradalom a hosszúfuvart továbbra is kívánja, („kiki mostani birtokához képest egy-egy hosszúfuvart, mely a szokásos teherrel 2 napi járőföldnél többet nem fog tenni, annyi marhával, amennyi vagyon, oda és akkor, amikor az uraságnak tetszik és kívántatik, fog végrevinni minden esztendőben“). Az uradalom felszabadítja őket a konyhabéli adózástól, ölfavágástól, és behozatalától, a tizedet azonban kiadják; az uradalom a közös legelő használatát, a faizást, bő termés esetén a makkoltatást megengedi nekik. Írtásokat azonban nem enged nekik, a korcsmáltatáshoz sincs joguk. — A fölzsabadítás fejében az akali nemesek, akik 6 házban laknak és 5 1/2 telkük van, 137 f. 30 kr.-t; az alsó dörgicseiek 160 f. 30 kr.-t, a felső dörgicseiek 225 f.-t, a kékkútiak pedig 160 f.-t fizetnek évente az uradalomnak.¹³⁷ Amint látjuk, a taxán kívül némi szolgáltatással még a felszabadítás után is tartoznak és helyzetük csak a jobbágyság egy magasabb foka. — Ez a viszony a 19. sz. elejéig tartott. A Custodiatus birtokába került piarista-rend ezt a szerződési állapotot nem sokáig tartotta fenn. Már 1810-ben panaszkodnak az alsó, felső dörgicsei és akali nemes árendások, hogy az uradalom nem tekintvén az ő szerződésüket, őket árendában megtartani nem akarván, robot alá hajtani és a birkák, vagy kecskék tartásától egészben eltiltani igyekszik. Az ügy az úriszék és más felsőbb hatóságok döntése szerint 1817-ben úgy intéződik el, hogy a haszonbérlőket kérésükből elmozdították, az általuk használt földeket és réteket, miután az uradalom a kifizetendőket kifizette, az uraság szabad rendelkezésére bocsátották. A földeket az uradalom felmértette és újonnan rendezte, a telkes szabályozás itt 1834-ben készült el.¹³⁸ — 1817 után a nemes és nemtelen árendások szántóföld és rétjeik után bizonyos készpénzbeli fize-

¹³⁷ A szerződést és felszabadítást l. M. Lt. LIX. cc. 5.

¹³⁸ Dörgicsei úriszék. 1810. M. Lt. aktaszám nélkül.

tést tartoznak évenként adni.¹³⁹ Az árendások kávé és cukorral is tartoznak az uradalomnak.¹⁴⁰ — Itt említjük meg Ugróczy adminisztrátor tiltakozását 1819-ben a kékkútiakra kivetett királyi adó ellen. — A kékkúti helységnek az 1768-iki urbarium szerint nem volt több, mint $4 \frac{7}{8}$ jobbagytelke. „Mivel az árendások tisztjei alatt sem az uradalmi jussoknak fenntartására, sem a polgárságnak erőben való megőrzésére elegendő gond nem volt, az történt, hogy ezen eredeti $4 \frac{7}{8}$ sessióból részint barátság, részint atyafiságos magánosztályok által, néha talán az együgyű vagy rosszra célzó tisztnek is, amint gyaníttatni lehet, helybenhagyásával, a telkek feldarabolatván, azoknak száma összesen már $6 \frac{1}{8}$, mely szerint vetették ki a királyi adót”.¹⁴¹ — Ennek az uradalomra sérelmes tárgynak végső elintézését nem ismerjük.

Többé-kevésbé külön helyzetük van a lovasi zselléreknek is a Custodiatuson. Már említettük, hogy Lovas birtokrészből csak 9 zsellér tartozik a Custodiatushoz,¹⁴² a többiek a veszprémi káptalanhoz. Ezeknek a zselléreknek a házukhoz tartozó kertjeiken kívül más belső telkük nincs. Kiegyetett földjük (agellus) $1 \frac{1}{2}$ p. m. bevetésére alkalmas, melyet csak minden második évben vetnek be. Robotot és más adót nem adnak, de meghatározott censust kell fizetniök. Az uradalommal szerződéses viszonyban állanak. 1769-ben évente 20 f.-t fizetnek, csak levélhordási robottal tartoznak. Gabonából tizedet, borból pedig hegyvámot kell adniok. Ez a viszony szinte változatlan marad. — 1830-ban három évre kötnek az uradalommal szerződést. Ekkor már csak 8 zsellér van, s ekkor is minden urbariális robottól és datiától, mellyel mint házas, sőt szántóföldeket bíró zsellérek az uradalomnak tartoznának, őket felmentik, melyek váltságáért az 1778-ban velük kötött egyezség szerint eszten-dőnként összesen 8 aranyat (egyet-egyet 4 f. 30 kr.-al szám-lálva) 36 ezüst, vagy húszas forintot, vagyis váltócédulában 90 f.-t tartoznak fizetni. A fizetést, mivel telkeik nem egyen-

¹³⁹ *Relationes oeconomicae.* (Rel. oec.) M. Lt. VIII. 4. c.

¹⁴⁰ M. Lt. Rel. oec. X. 2. cc.

¹⁴¹ U. o. XVI. 2. h.

¹⁴² Az 1768-as összeírásból: Szijártó István és Imre; Pálffy Ádám, János és Péter; Pálffy Pál özvegye; Pintér János; Désy Mihály és Peremartoný István.

lők, maguk között feloszthatják, ebbe az uradalom nem avatkozik bele. — Tizedet, hegyvámot, levélhordási robotot (mely légfeljebb három vagy négy mértföldre terjedhet) továbbra is kötelesek adni, a dézsmabort Dörgicsére kötelesek bevinni. Minden egyéb esetleges haszonvételeket vagy jövedelmeket az uradalom magának tart fönn.¹⁴³

— Ebből a rendelkezésünkre álló kevés adatból is megállapíthatjuk, hogy a Custodiatius 18. sz.-i földet művelő rétege, a jobbágyság állapota nem volt elnyomott. Zavargásról, jobbágyfelkelésekről, földesúri, bérlelői, uradalmi tisztviselők részéről történő elnyomásokról a Hiemer-alatti eseteket kivéve, a későbbi korból nem tudunk. Legnevezetesebb esemény volt az úrbér rendezése, az urbarium bevezetése és ez elérte itt a célját, hosszú időre meghatározta a földesúr és a jobbágy viszonyát.

— A Custodiatius 19. sz.-i történetének tárgyalt korszakára már bőségesebb adatok állanak rendelkezésünkre, melyek azonban 1828-ig még mindig eléggé hiányosak és így igazi, részletes kép csak 1828—33. között tárul elénk. — Nagyon jellemző erre a korra, hogy az előzőkkel szemben az egész uradalom és nem egyes kerületek, birtokrészek gazdálkodása emelkedik ki. a részletezés felesleges és nagyon nehéz lenne, ezért az *uradalom* egységes gazdálkodásáról adandó képre helyezzük a fősúlyt, ami a 18. sz.-ban lehetetlen volt 1—2 év ismert adatainak összevetésével.

A jobbágyviszonyokra 1812-től szinte teljes a kép. Végig tudjuk tekinteni a telekviszonyokat, a jobbágyok adózásait, készpénzbeli tartozásait, stb. Jellemző sajátosság a század első harmadában a jobbágyviszonyok változatlansága, ugyanis néha 5—6 éven át egyes terményekből pontosan ugyanazon mennyiséggel adóznak a jobbágyok (l. jobbágytáblázatok).

Telekviszonyok terén már az előző században is említettük a telkek felaprózódását, főleg a dörgicsei kerület birtokain. Ez a 19. sz.-ban folytatódik és jóllehet az uradalomban 7 1 és $\frac{2}{4}$, 21 1 és $\frac{1}{4}$ telkes jobbágyról tudunk, az uradalom telkeinek nagy része ebben a kerületben $\frac{15}{16}$ és $\frac{2}{16}$ telek között változik. — A jobbágytelkeken kívül áren-

¹⁴³ A Iovasiakkal való egyezés feltételei. M. Lt. LIX. cc. 18. M. Lt. II. 1.

dában és censusban is van uradalmi föld a jobbágyok kezén, főleg censusban bírnak nagy területeket; ezekről pontosan azonban csak a 19. sz. 50-as éveiből van tudomásunk. — Árendában azokat a földeket lehet tartani, melyeket a korcsmárosok, mészárosok és egyéb árendások esztendőnkint bírnak, míg censusföldek azok, melyekért készpénzt fizetnek, vagy bizonyos napszámot szolgálnak.¹⁴⁴

A 19. sz.-ban a jobbágyok adószolgáltatásának három főfaja van: a gyalog robotmunka, készpénz és a konyhára való adózás. Kilenced-tized természetesen megmarad, melyeket az uradalom allodiális terményeivel együtt ismerünk. Kilenced-tized és másnemű adózások alkotják a 19. sz.-ban az uradalom tiszta jövedelmét.

A jobbágyok gyalogrobotot kötelesek az uradalomnak teljesíteni a jobbágytelek után, a hosszúfuvar (melyet a 19. sz.-ban így váltanak meg), az ölfavágás helyett, a különféle javak használatáért, sőt a büntetésekért is (pl. gyümölcslopásért, az ökröknek, lovaknak más legelőjére hajtásáért, verekedésért stb.).¹⁴⁵ Természetesen ehhez járul a házas és házatlan zsellérek gyalognapszám-robotja is. Ez a robot minden bizonnyal az urbarium előírásán nyugszik, további ismeretünk erre nézve nincs. A robot az uradalom fő munkareje, az uradalom tisztán a jobbágy robotmunkájára van beállítva, béresekről, esetleg felfogadott munkásokról való ismereteink a 19. sz.-ban nagyon gyérek. Ölfavágás helyett napszám csak a göllei és dobszai kerületben ismeretes. a többi kerületek az uradalomnak ölfahordással tartoznak. — 1829-től ismerjük már az elmaradt robotnapok számát is, tudjuk, hogy a jobbágyok hány robotnapot szolgáltak, mennyivel maradtak az uradalomnak adósok, mennyi a felülszolgált robot, melynek pénzbeli értékét az uradalom egyrészt a jobbágyok pénzbeli tartozásából levonta, másrészt az így teljesített munkát a jobbágyoknak készpénzzel kifizette.

A régebbi kor terménygazdálkodásával szemben mindinkább előtérbe lép a Custodiatus területén a 19. sz.-ban a pénzgazdálkodás; ezt mutatja a jobbágyok készpénzbe-

¹⁴⁴ Dispositio ratione conscriptionis et in fine anni servandi computus Urbarialis. 1829. M. Lt. LI. I/f

¹⁴⁵ M. Lt. 1824. Dörgicse. LXXI. c. 25.

tartozása, mely címen füstpénz, különféle árendákkal és a konyhára való váltságával tartoznak a jobbágyok az uradalomnak, melyekből alakul ki az uradalom készpénz-jövedelme. A kulinariákból a jobbágyok az ölfán kívül kappan, csirke, tojás szolgáltatásával is adóznak, melyet Taszáron (1821-ig) és Göllén egyesek pénzen váltanak meg. — Előfordul, hogy a jobbágyok pénz helyett inkább robottal akarnak szolgálni, amint Akalin, Kis és Nagy Dobszán látjuk a 30-as években, hol a censualista jobbágyok kérik ezt. Az uradalom azonban ebbe nem egyezik bele, mert ezek censuális és nem úrbéri földek és a jobbágyok az uraság feltételeit a napok értékének meghatározására vonatkozólag nem fogadják el.¹⁴⁶ Ehhez hasonló eset ismeretes Attalán, hol a jobbágyoknak malom használat útján összegyűlt adósságát az uradalom robottá változtatta át, mivel fizetni nem tudtak és ezért 320 f. helyett az uradalom 1828-ban 1600 gyalogrobotot követel.¹⁴⁷

Robot és készpénzbeli adózás mellett a kilenced és tized a legnagyobb adózás. A jobbágyok a kilencedet természetben adják, a tizedet megváltják. A bárányokból adott kilenced 177—293 drb. között váltakozik az 1827—33-as években. A báránycensus 1809-től ismeretes, 38—40 f.-t adnak évenként.¹⁴⁸ — A méhekből is az adott tizedet megváltják. 1829-ben 42 méhkas után 12 f., 1832-ben pedig 85 méhkas után 63—72. f., censust adnak a jobbágyok az uradalomnak méh-tized címen. 1829 és 32-ben az összes kerületek adnak a méhek után tizedet, 1830-ban csak a mernyei és taszári. 1831-ben pedig ezeken kívül még csak a göllei kerületben tudunk ilyen adózásról, de az elszórt adatok arra utalnak, hogy ebből az adózás rendszeres, s csak a feljegyzések hiányossága miatt nem tudjuk ezeket végig tekinteni.

A terményekből a jobbágyok a 19. sz.-ban majdnem kizárólag tizedet adnak, melyeket az uradalom allodiális jövedelmeivel együtt ismerünk és szétválasztásuk az allodiális jövedelmektől alig lehetséges. Tiszta búza, kétszeres, rozs,

¹⁴⁶ M. Lt. XXXII. 92. Az uradalom 20 krajcárral akarta a robotnapokat számolni és így 1 hold tavaszi földtől 4 2/4 napi robotot követelt.

¹⁴⁷ M. Lt. XXXV. 35.

¹⁴⁸ U. o. XLV. 26.

árpa, zab, tönköly és hajdinából tudunk ilyen együttes uradalmi és tizedes termésről. Új az előző századdal szemben a tönköly és a burgonya rendszeres tizede, míg a kukoricáé a 18. sz.-i törökbúza tizednek felel meg, hisz a kettő egy dolog, csak az elnevezés más a két korban. — A burgonya és kukorica tizede is az allodiális terménnyel együtt ismeretes. — 1809 és 1812-ben cirok-tizedről is tudunk. — Káposzta, borsó és lencséről nagyon gyér adataink vannak, melyeknél az összeírások a tized adását nem is említik. — A Custodiatuson a telekhez tartozó kenderföldek a tizedtől mentesek.¹⁴⁷ — A bornál fehér, vörös tizedes borról tudunk az uradalmival együtt; — 1824 és 1825-ben törkölyből is adnak tizedet. — Lehetséges a tized pénzbeli megváltása is, melyhez azonban külön uradalmi engedély kell. Így Somogyi József szentbalázsi plébános 1 körmöczi aranyat tartozik a taszári tisztartónak letenni a teleki szőlőhegyről teljesítendő tized helyett.¹⁴⁹

Az uradalom előírásának megfelelő a 19. sz.-ban még a faizás. Ószödön és Dobszán nincs faizás, Göllén egyik erdőben sem engedik ezt meg, itt és Dobszán a vidéki erdőkből hoznak fát 1818-ban; — ekkor a mernyeiek már a szentmiklósi erdőt használják, 2—3 évvel ezelőtt még a vadéi erdőből történt az 55 öl fa szállítása; — Taszáron pontosan érvényesül az úrbéri előírás: télen minden héten 2 nap, nyáron 1 nap hordanak a jobbágyok fát.¹⁵⁰

Bizonyos külön szolgálat is előfordul a jobbágyoknál. A kékkútiaknál a szerződésben a kőhordás kötelezettségét is előírja az uradalom. Így Kékkúton $\frac{1}{4}$ helyes és telket bíró gazda 1 öl követ s így minden esztendőben 30 ölet tartozik fejteni és a megjelölendő helyre be is hordani, a 4 zsellér pedig 4 ölet tartozik fejteni, melynek elhordásáról azonban az uradalomnak kell gondoskodnia.¹⁵¹

Hogyan történt a *tized-szedés* a Custodiatus birtokain?

¹⁴⁹ U. o. XXXII. 124.

¹⁵⁰ Rétek, legelők, szántók, erdők, szőlők és regálék mennyiségének, nagyságának és mivoltának összeírása. V. Erdő. 1827. M. Lt. XLVIII. 1.

¹⁵¹ M. Lt. LIX. cc. 1. 1827. 1821-ben is szerepel a kőhordás a szerződésben.

Erre vonatkozóan az uradalom a következőket rendeli el:¹⁵² Mihelyt egy helység a maga aratását elvégezte, és a tiszt-ségnél erről jelentést tett, kemény büntetés terhe mellett minden halogatás nélkül tartozik a tiszt a tized-szedéshez hozzálátni, nehogy a hosszas várakozás miatt a „szegénység“ (jobbágyság) kárt valljon eleségeiben. A tized-szedésre nézve a tiszttartó ilyen rendelést tegyen: 1°. Mihelyt egyik vagy másik kerületből hírt adnak, hogy egyik, vagy másik helység az aratással végzett, a szomszéd kerületből rendeljen olyan tisztet, akiben legnagyobb bizodalma van az összeírásra és soha meg ne engedje, hogy a tiszt a maga kerületében végezze az összeírást, hanem csak a szomszéd kerületben. 2°. Az ilyen más kerületből való tiszt vegye maga mellé a pajtabíró, vagy a tisztség deákját és a legalkalmasabb hajdút, akik mellé 3°, rendeljen egy pár becsületes polgárt is, maga pedig legyen jelen kiváltkép akkor, amikor próbakereszteket vesznek ki. Ilyen próbakeresztek kivételénél pedig a calcatura felső, középső és alsó részéből kell kivenni egy-egy kévét, de oly vigyázással, hogy az se a legnagyobb, se a legkisebb, se a legjobb, se a legrosszabb ne legyen, azért ilyen helyen a tiszttartónak illik jelen lenni. Mindenféle termésből három keresztet kell választani a próbára, melyet a pajtánál külön kell összerakni és jól befedetni. — Így elkészülve az összeírás, ezt hitelesítsék és rendeljenek napot a behordásra olyan parancsolat mellett, hogy kiki azon napon korán reggel szekérével együtt maga gabonájával várakozzon. De keményen meg kell parancsolni, hogy senki marhája kárt ne tehessen. A szomszéd kerületbeli tiszt elvégezvén az összeírást, a hitelesítés után átadja tulajdon tisztársának, aki minekelőtte a hordásra rendelt nap elérkezik, cédulákat csinál, melyre felírja szokás szerint, hogy ez a jobbágy, vagy földbéres ad búzát, rozst, vagy árpát, stb. ennyi és ennyi keresztet. Ezeket a cédulákat a hordás napján a tiszt kezébe veszi, jó idő esetén kimegy a jobbágyokkal a mezőre és számszerint elmegy Péterhez, felrakatja szemeláttára a tizedet, azután a cédulákat neki adja és küldi a pajta felé. Megy továbbá Pálhoz, ott is

¹⁵² A tizedszedés módját l.: Instructio Oeconomialis Bonorum V. Cust. Albensis. 1809. M. Lt. LIV. 1.

felrakatja szeme előtt a tizedet, neki adja a cédulát és a másik után indítja. Így cselekszik a többivel is. — Ha az idő igen szorgos volna, mint néha a sok változó idő miatt megtörténik, a tizedet szedő tiszt segítségül veheti, ha van alantása, (subalternusa) azt, ha pedig nincs, a hajdút, korcsmárost, vagy a méhészt, de úgy, hogy a pajtánál is hagyjon egy olyan megbízott embert, aki vigyázattal legyen és aki egy külön asztal mellett felírja, hogy minden polgár minden fordulásra hány keresztet és kévét vitt be, nehogy a jobbágy-ság odahaza kárt valljon. Ennek eltávoztatására és hogy a hordásban zavarodás ne történjék, egy vagy legfeljebb két kazalnál többet kezdeni nem lesz szabad.

Ezeknek a kazlaknak a helyét előre el kell készíteni és a földet is „kapával“ szépen fel kell „vakarni“, ahová a szekerek fognak állani és a szem hullani. A kazal mellé áll az első szekér, egy olvasó megjelenik és azzal, aki a gabonakévéket hányja, fennszóval olvastatja: egy-kettő, egész végig, míg a szekérről le nem fogy, mely után az olvastató elveszi a cédulát, ha a polgár egészen behozta a tizedet és az asztalnál ülőnek kezéhez adja, aki fel is írja, hogy: hozott ennyit és ennyit, vagy az egész tizedet behozta, tartozik ennyivel és ennyivel; amikor aztán másik fordulón behozta, törölje le és írja helyébe, hogy behozta ennyi kévéből és keresztből álló tizedét. Az olvasón kívül legyenek lapátokkal kazal-igazgatók is. A tisztartó pedig oda menjen, ahol jelenléte a legszüükségesebb; arra pedig figyelmesen vigyázzon, hogy a kirendelt olvasó a polgárokkal ne trécseljen és tegyen gyakorta próbát, vajjon jól olvastatja-e a kévéket? Ha netalán több szekérről kellene egyszerre hányni a kévét, minden szekér mellé egy olvasót rendeljen.

Így elkészülvén egy kazal, az asztalnál író által neveztessek Nr. 1. kazalnak; ugyanez az író jegyezze fel, hogy hány kereszt és kéve van benne és ezen kereszt és kéveszámokat egy rovásra jegyezzék fel, melyet az elkészült kazalba szokás szerint dugjanak be. Az előre elkészített „mereklek“-kel (fedőtető) a kazalt be kell fedni, akármilyen jónak látszik is az idő. Egy ilyen kazalfedés, mikor a mereklepóznaszalma (leszúró pózna) készen van, nem tart sokáig, melynek elmulasztása gyakorta megtéríthetetlen kárt okozott és okozhat ezután is. Ha eső nem is, a madarak egy

nap több kárt tesznek benne, mint amennyit a reá fordított munka ér, ezért ez elmulaszthatatlan parancsolat. Más-különben, ha a tiszt számadása alkalmával a próba szerint meghatározott mennyiség a sokáig befödetlen kazalok után ki nem jön, a deperditást irgalom nélkül fizetni fogja. — Ilyen módszer szerint történik a tized-szedés, mígnem az egésznek vége nincs. Így kell tenni a másokban is és ezt a rendelést pontról-pontra meg kell tartani, ha netalán az uraság személyét viselő főkormányzó ily hasznos és sürgős dologban más foglalatossága miatt jelen nem lehetne.

A bordézsalmálásnál is hasonlóképp kell tenni, vagyis, mi-helyt a szüretnek vége van, hozzá kell látni, azzal a különbséggel, hogy itt ne várja meg a tiszt, hogy a gazdák magukat jelentsék, hanem maga nézzen utána és szorgalmazza őket, sőt minden nap nézze meg, vajjon végeztek-e: ha pedig kése-delmeskedni látszanak, határozzon meg számukra egy napot, melyen a tized-szedést a bevett szokás szerint végezze el. Itt nem szükséges más kerületből hozni összeíró-t, hanem kiki maga conscribálhat, de ha a tiszttartó hasznosnak tartja, ide is küldhet más kerületből összeíró-t. Hegybíró, hegymester, esküdtek legyenek jelen a conscription, akik azután az összeírást hitelesíteni fogják. Mindazonáltal tized-szedéskor más kerületbeli tiszt kóstolja meg hordóról hordóra a bort és lepecsételvén, küldje a dézsmaaló házhoz. A lefoglalt borokat vegye át a kerületbeli tiszt, de itt a tiszt-tarto messze ne legyen, ki a tized-szedés végén azonnal pín-térrel, vagy ha más biztosabb embere volna, ezzel, a hordókat, melyek már előre meg legyenek akolva és a cédula is legyen ráakasztva, hány akós és micsoda bor és mennyi accrescentia lett, azonnal jelentse a számadónak, kitévén azt is, mennyi lett az accrescentia, mert ha az uraság hordójába töltik a tizedet, accrescentia szokott lenni.

A bárányok dézsmaalásának a szokott mód szerint kell megtörténnie. Minden tiszt a maga kerületében a legjobban tudja, hány birkásgazda van, épp azért vegyen maga mellé hites embereket, vigye végbe az összeírást és annak idején dézsmaalja meg a bárányokat, melyeket adjon át a conventios birkásnak, akinek jegyzékébe (tabella) írja be az accrescentiát (szaporodás), hacsak az uraság eladatni nem parancsolná.

A méhek, kender és káposzta tizedelést is a kerületi tiszt végzi, az összeírást pedig hites emberek csinálják.

A kukoricát és burgonyát némely helyen csak úgy szokták dézsmálni, hogy a kitisztított kukoricát, amint a földön össze van hányva, megtekintik és hozzászólnak gondolomformán, hogy ennyi és ennyi p. m. lehet és így aztán gondolomformán veszik ki belőle a tizedet. De ez hibás mód, mert sokszor tapasztalták, hogy a fortélyos polgár, minekelőtte a kukorica fosztáshoz került, kapával a földet egyengetés alkalmával annyira kivágja, hogy ott alkalmas gödör lesz és ebbe a gödörbe hányja a tisztított kukoricát és így 100 köből kukorica alig látszik 50 köbőlnek. Ellenben az is megtörténik, hogy akinek 20 köből van, a tizedszedő 25-nek mondja és így elsőnél az uraság, utolsónál a szegény ember károsodik. A tiszt tehát mérővel mértesse meg, kinek mennyi kukoricája, vagy krumplija termett, hiteles emberek szemeláltára, akik az összeírást hitelesítik, majd az összeírásba is vegye fel, hogy ennek és ennek jó, érett; ennek és ennek pedig félérett kukoricája vagyon. Így aztán tizedszedéskor kukorica helyett rosszat nem hozhat. A kukorica dézsmálásánál arra vigyázni kell, hogy az érettet az éretlennel össze ne keverjék, sőt az se tanácsos, hogy a dézsmakukorica az uraság termése közé öntessék. — Sokszor megtörténik a mostoha esztendőök miatt, hogy a kukorica tökéletesen meg nem érik. Ekkor jól meg kell válogatni, mind az uraság termését, mind a dézsmát. Az érettet külön góréba kell önteni, a középszerűt másikba, de úgy, hogy minden héten forgatni lehessen. Az alávalót el kell adni, a tejes kukoricát pedig a disznókkal kell megetetni, ha nem lehetne pénzen eladni. Ezeket a rendeléseket meg kell tartani, mert a penészes kukoricának az árát fizetteti a számadó és 100 köből után 5 köbőlnél több deperditást nem fog az uradalom elfogadni. — A kukorica és lencse dézsmálását Nagyváthy is a legveszedelmesebbnek tartja, mert nem egyformán érik, szárad és tisztítható meg. Ezért kivált, ha az idő esős is, meg kell engedni, hogy azt a jobbágyok bekapkodhassák és a dézsmálás a háznál essék meg, hol az érett fejeket az éretlenektől külön választhatják és hányhatják, vagy pedig meg kell

engedni, hogy az eső részt vagy megváltsák, vagy általában vámot adjanak belőle. Jobb a kevés jó, mint a több rossz.¹⁵³

A hajdina dézsmálásánál a hajdinát is kévébe kell köttetni a polgárokkal s mint a búzával, úgy kell vele bánni. A hajdinából is kell próbakeresztet félretenni, a többit pedig kazalba rakatni.

Szóljunk végül néhány szót a *jobbágy tulajdonságairól* és a vele való bánásmódról. — Berzeviczy szerint a jobbágy minden újítást, bárminemű legyen az, főleg ha az uraságtól jön, gyűlöli. Emellett csökönyös, mert tudja, hogy a földesúr haszna ellentétben van az övéivel s abban azt a törekvést tételezi föl, hogy az úri jogokat, az övéinek megszorításával akarja a földesúr gyarapítani. — A jobbágy lusta, melynek oka, hogy minden nehezebb egyforma testi munka a test részeit huzamosabban fárasztván, hajlamot szül a lankadságra, a lelket nyugalomhoz való vonzódásra hangolja, a testet pedig meredté és nem hajlékonyá teszi. Lusta a jobbágy azért is, mert ostoba, ostoba ember pedig jobb sorsra, melyet nem ismer, nem is vágyik. Leverő a paraszt okoskodása, melyet hallani, midőn nagyon elszomorodva azt mondják: „Ha semmink sincs, nem vehet el tőlem senki semmit, ha pedig van valamim, azt bizonyosan másnak kell odaadnom.”¹⁵⁴ — Az ilyen bajok megakadályozása a Custodiatuson azt akarják, hogy a jobbágy mindenekelőtt istenfélelemben és az urasághoz való engedelmességben tartassék. A feslett életűt, rossz erkölcsűt, vagy dologtalan az urbarium szerint kell büntetni. A büntetést a főkormányzó és ne a tiszt végezze.¹⁵⁵

A Custodiatuson igen vigyáznak a jobbágyokkal való bánásmódra. Így már 1809-ben szigoruan előírják, hogy a robotosoknak minden alkalommal adjanak cédulát, melyet vasárnap kell beszedni tőlük és a rovásra, melynek fele a számadónál, fele a jobbágynál legyen, fel kell írni, ki hány napot szolgált. Így aztán a *polgár örömmel és panasz nélkül* fogja szolgálni földesurát. Jellemző a bánásmódra az uradalom rendelkezése a tartozásról. Így, akik nagyobb summa pénzzel tartoznak, azoknál arra kell törekedni, hogy a tiszt

¹⁵³ Nagyváthy i. m. 102. l.

¹⁵⁴ Gaál: Berzeviczy II. 147—149. l.

¹⁵⁵ Instructio Oeconomialis; A jobbágyokról.

tek az adósságot ne csak a felülszolgálandó robot által hajtásák be, hanem másképen, „azonban a jobbágyság elnyomása nélkül“, pl. részenkint szedjék be, akár készpénzben, akár valamely természetben.¹⁵⁶ Az uradalom tiltja a supererogatoriumot, melynél az ezt csináló tiszt fizesse a költséget; — a robotot csak az uraság és nem a tiszt hasznára szabad használni, stb. stb. — Nem is hallunk panaszokat a jobbágyok ellen a 30-as évekig. Ekkor azonban már a jobbágy a Custodiatuson is érzi az idő szelét. „A főmunka itten (Dörgicsén) a sarjútakarétás, — a Béresek folyvást szántanak, nehezen megy minden, a jobbágy erőtlen, meg kíváncsi, amióta a Hitel kezükben forog. Nincs cholera, mondják, az elzárás csak azért van, hogy Széchenyi az igazságot be ne hozhassa. — Már túl a Dunán Földesurakat, Tiszteket mind leültette; itt a Hitel mérge, mit szült ez a könyv, amelyet az érett ész egekig magasztalt, ez az a könyv, melyet megégetni kellett volna sajtójával, kiadójával együtt. Igen kényesen kell bánni a jobbággyal. Egy kis cholera nem ártana“; — olvassuk Járányi István dörgicsei kasznár jelentéséből 1831-ben.¹⁵⁷

A jobbágyság további sorsa, felszabadítása, már nem tartozik az általunk tárgyalt korhoz.

¹⁵⁶ Dispositio ratione conscriptionis etc. 1830. M. Lt. LI.

¹⁵⁷ U. o. VI. 121.

V. A CUSTODIATUS GAZDÁLKODÁSA.

A. *Az allodium.*

Nagy a különbség a Custodiatu 18. és 19. századi állapota között. A törökkori pusztítás után a 18. század közepéig az újjáépítés következik, megindul a gazdasági élet és a század második felében már nagy az uradalom jövedelme. A nagy terület azonban a 18. században még nem nagybirtok jellegű. Nem tudunk a bérlők túlságos nagy üzemeről, jövedelméről és azt mondhatjuk, hogy a birtok a helyi szükségletet, az uradalmon lévők megélhetését biztosította, de intenzív gazdálkodásra nem igen törekedett. — A 19. században már megindul a rendszeres és racionális gazdálkodás, de az uradalom most sem lép fel a nagy üzem és a nagy termelés igényével, csak arra van hivatva, hogy egy szerzetes rend eltartásáról gondoskodjék, ezért a század első harmadában a Custodiatuson piacra való túlzott termelést nem találunk.

A terület nagy részének gazdálkodását az egész tárgyalt korszakon át a jobbágyok végzik, az allodiális földek bérletét is ők bírják. Az allodiumról legelőször 1758-ban halunk, fölsorolását csak az úrbérrendezéskor kapjuk meg. 1758-ban Nagy-, Kis-Dobsza, Pettend-, Attala-, Taszár-, Fonó- és Ószödön a Custodiatu 18. századnak sem rétje, sem szántóföldje nincs; Pusztasághon az uradalmi rétet a két Dörögicse jobbágyainak kell művelni, a Ságh nevű kaszáló rétet az akaliak bérlik, Akaliban a 4 urasági kaszáló rétet a jobbágyok művelik, Kékkúton az „Ispány“ rétet a helységbeliek kezelik, Göllén a Méltóságos Custosságnak 3 szántóföldje van, ahol 200 p. m. gabona terem, egy rét pedig 8 szekér szénát hoz, Várongon a kaszáló réten csak 4 szekér széna terem; Hetényben a szántóföld 100 p. m. alá való, a kaszáló réten 20 öl széna terem, a többi területet az attalaiak

bírják. — Hogy az úrbérrendezés az allodium növelésének egyik eszköze,¹ azt a Custodiatuson is látjuk. Az 1768-as összeírás már teljes határozottsággal használja az „uradalmi allodiás föld” kifejezést. Göllén már régóta van allodiális föld, most Vadé és Sággh puszták uradalmi területek lesznek. Ezeket a pusztákat régebben hér ellenében az itteni jobbágyok birtokolták most azonban az uradalom ezeket magánhasználatra foglalta le. — Mernyén, Várongon, Hetényben (itt ekkor már 600 p. m.-t termő az uradalmi föld) van még allodiális föld. Göllén az uradalmi területen a bérlő (Hiemer) saját részére vetteti, a földművelést a göllei jobbágyok robot fejében kötelesek végezni. — A földeken kívüül még az uradalmi házakról, korcsmákról tudunk, de az allodium növekedése nem nagy, számszerűleg sem tudjuk kifejezni és a 19. század elején sem tudunk tervszerű kiterjesztéséről, pedig a 19. század eleji pénzelértéktelenedés kiváló alkalom az allodium növelésére.² — Az urasági földek bizonyos különállására csak a tárgyalt korszak vége felé vannak biztos adataink. 1827-ben Mernyén a tiszt és cselédség földjei közül az őszi földek egészen külön vannak az uraság földjétől, a tavasziak pedig azért esnek bele néha az uraság táblájába, mert ahol a cselédföldek vannak, ott nem terem meg a kukorica; Őszdön a révész és a mester földje az uraság táblája mellett volt, az ispán és a birkásé azonban már más dűlőben fekszik; Göllén és Taszáron a szerződés szerint kiadott konvencionális földek az uraság tábláitól messze esnek, Dobszán az ilyen földek el vannak választva, Dörgicsén pedig a tiszt és a cselédek földjeit az uraságitól megkülönböztetik.³

Az uradalom az allodiális földeket nem maga műveli, a megmunkálás mindenkor a jobbágy kötelessége és pedig azoké, akik az allodiális földekhez közel vannak. Göllén az ilyen munkát a jobbágyok „egyetemesen” végzik. Ők végzik a kaszálást, a termés beszállítását és nekik ezt a munkát, mint úrbéri munkát számítják be. Ugyanígy van ez Hetényben, Mernyén, Alsó Dörgicsén, Sággh pusztán és Várongon 1768-ban.

¹ Wellmann i. m. 110. l.

² u. o. 111. l.

³ M. Lt. XLVIII. 1.

A Custodiatuſ ekkor még nem lép fel a piacra való termelés igényeivel, ennek oka a fekvése és a piactól való távolsága. A birtokrészek három vármegyében és egymástól, meg a központtól 2—3 napi távolságnyira vannak. Nincs hajózható folyó, nincs város a birtokon, sőt piac⁴ sincs a közelben Veszprém és Nagykanizsán kívül és az eladandó termények értéke eladásukkor azok szállítása miatt teljesen elvész. Az utak is rosszak, főleg ősszel és télen szinte használhatatlanok és ezért ritkán történik, hogy a termények vevői helybe jönnének.⁵

A nem nagy üzemre való törekvést mutatja a jobbágytelkeknek szinte állandó száma. A 18. században a jobbágytelkek száma 230—270 között változott, a 19. század elején feltűnően változatlan, 11 éven át pedig ugyanannyi (329). — Ugyanezt mutatja a robot száma, mely a 19. században eléggé állandónak tartható és az urbarium alapján áll. A 19. században már kevés a Custodiatuson az uradalommal szerződési viszonyban lévő jobbágy. A Custodiatuson nem törekszenek a robot szaporítására, pedig az igazi nagy üzem munkaereje a robot és a nagy üzem kialakításához ennek szaporítása elengedhetetlen. — A felülszolgált robotról számszerűleg csak a 30-as években tudunk. Erre nem a kényszer hajtja a jobbágyot, hanem ezzel csak készpénzbeli adósságát akarja törleszteni, mely azonban magasra nem emelkedik. A Custodiatuſ robotviszonyai azt mutatják, hogy az uradalom a robotmunkával meg van elégedve. — A jobbágyok készpénzbeli tartozása csak 1830 körül jelentős, ami annak a jele, hogy ekkor az uradalom igyekszik az intenzívebb pénzgazdálkodásra áttérni.

A 18. századi gazdasági állapotra a jobbágyviszonyokból, egy-két jövedelmi kimutatásból és a gazdasági épületek eléggé ismeretes leírásából következtethetünk, amik közepes gazdálkodás képét mutatják. — A jobbágyviszonyokat már láttuk, a jobbágyság helyzetét nem mondhatjuk súlyosnak. az úrbéren túlterjedő követelésekről, visszaélésekről pedig alig van tudomásunk. — A bérlet értékének emelkedése is a

⁴ Egész Somogy m.-ben egy hely sincs, ahová a 18. sz.-ban a termést eladás végett el lehetne vinni. Melhárd Gy.: Somogyvármegyei gazd. tört.-i adatok. 46. l.

⁵ Hist. Prov. I. 343. l.

birtok gazdasági fejlődését jelenti. A kamara 1768-ban már 17000 f.-ra becsüli a javadalmat, (melyet 5200 f.-ért adnak bérbe, 1727-ben még csak 500 f. az évi bér), jóllehet, alacsony kalkulussal számolnak és több kisebb tételt nem is vettek föl. A kamara a birtok állapotára vonatkozólag 1768-ban azt állapítja meg, hogy a jövedelem a termények csekély, sokszor semmi eladási lehetősége miatt nem igen növelhető, pedig a rendezés után számos visszamaradt föld van és ha erre alkalmaznák a robotot, a jövedelem nagyobb lehetne. De rámutat az összeírás egyszersmind a Custodiatusnak még ma is egyik legnagyobb problémájára, mely abban áll, hogy a Custodiatus birtokai nem egy tagban vannak és a nagy távolság és elkülönülések miatt az egységes gazdálkodás nem lehetséges. (Viszont gazdasági szempontból ennek előnye is van, az esetleges elemi csapás, jégverés, rossz termés, stb. így ritkán éri az egész uradalmat és ezáltal az esetleges veszteség kisebb, mintha a birtokok mind együtt lennének.)

A gazdasági épületek, melyek főleg a 18. század második felében ismeretesek, közepes gazdálkodásra utalnak. — Már régebben előfordult, hogy felszólították a távollevő Custost, tegyen eleget az épületek rendbehozására vonatkozó kötelezettségnek, de ezek, főleg a templomok és paróchiák rendbehozására vonatkoznak. — 1768-ból csak néhány uradalmi ház, korcsma, stb. építéséről tudunk. — A Custodiatus gazdasági épületei 1774-ben ismeretesek részletesen. Tudunk magtárról pontos méretekkel (Gölle, Attala, Nagy Dobsza, Mernye, Alsó Dörgicse már ekkor is külön magtár van a törökbúza elraktározására, [cumera vulgo Góré]); a pusztákon az ártányok és bikák védelmére „szállást” találunk, több helyen van istálló, félszer, méhes. Várongon présház, Mernyén „gyümölesmegőrző”, mely már előbb is meg volt. Pincék, kamrák is gyakoriak. Göllén jégverem (fovea glacialis), Taszáron, Alsó Dörgicsén és Várongon szeszfőző is van. — Az uradalmi házak építési anyaga a sövény, melyet sárral fonnak be a föld, sőt a téglá is előfordul. Az épületeket nád és szalma fedi, a belső mennyezet fából, a kémény kőből van. A házak állapota több helyen rossz. Várongon többé lakni sem lehet bennük. — Az épületekhez legtöbb helyen udvar, gabonatermő rét és

különféle kertek tartoznak. — Lássuk pl. Mernyén mi mindent találunk 1774-ben:

Az uradalmi házon és a hozzátartozó épületeken kívül az uradalomhoz tartozik a mészáros és a zsidó háza, meg egy vendégfogadó (diversorium). Az uradalmi ház régi, fala sárral bekent sövényből készült fal, a ház náddal fedett, mennyezete fából van. Négy szoba, két konyha (kéménnyel) van benne. A hozzátartozó épületek építési anyaga ugyanaz, mint az uradalmi házé. Félszer, két ököristálló 54 állat részére, egy lóistálló 9 állat részére található még itt. Van még vendégszoba és kéménnyel ellátott konyha is. A házakhoz tartozó kamrát náddal fedik, oldala már téglá, mennyezete fa. Az uradalmi ház udvara az épület és a kamra helyének leszámításával 875 $\frac{1}{2}$ bécsi □-öl. Mernyén ekkor a göré 900 □-öl nagyságú. Az ártányok részére szolgáló helyen (161 □-öl) két félszert találunk, van a bikák részére szolgáló éjjeli szállás is (150 □-öl) egy előrehajló félszerrel és egy kemence. Többféle kert is van itt: 2 herbárium, az egyik eszerjés és haszontalan magot termő, nagysága 2246 bécsi □-öl, a másik herbarium az uradalmi ház déli részén fekszik, terjedelme 6242 bécsi □-öl, itt a fűtermés közepes; — azonkívül 2 viridárium, az egyiknek (576 □-öl nagyságú) sarkában 5 öl mélységű és téglával körülvelt kút van, ez a déli, a másik pedig (855 □-öl nagyságú) az északi részen fekszik. Ezen kívül van egy káposztás kert (300 □-öl), egy tököt termő kert (cucurbitis insemnatis, 591 □-öl), — egy másik a viridariummal szemben levő kert 6660 öl nagyságú. Itt jobb fű terem és újabban szilvafákkal ültették be. — A gabona termő szántó föld 2100 □-öl, ahol egy 400 m-re való magtár is található. — Az egész területet földbe szúrt karók övezik.

A két puszta sem nagyon elhagyatott és üres. H e t é n y b e n a 10 állatot befogadó istálló egészen új. Van itt koresma szoba és konyhával. A félszer a hordók őrzésére szolgál, melyen belül van a kamra 50 urna bor befogadására. A harmok szállítását csipkebokrok övezik. Az itt levő udvar 575 □-öl, a négy méhest karók veszik körül. A ház körül lévő szántó földbe szerezsenbúzáat vetnek. A jó magot termő rétet (9587 □-öl) erdő veszi körül. — V a d é már kisebb nagyságú. Uradalmi ház, koresma itt is található. Az állatok szállása (375 □-öl) 25 állat részére elég. A gabona termő szántó föld nagysága 924 □-öl; egy dűlőben (8982 □-öl) törökbúzáat vetnek.⁹

Ilyen részletesen ismerjük ekkor a birtok többi részének állapotát is. Bizonyos fejlődés továbbra is észlelhető, de ennek ellenére a 19. század elején a birtokot igen elhagyatott

⁹ Ezeket az adatokat l. O. Lt. Delineationum aedilium Albensis Custodiatus aedificia. fasc. 1. Nr. 9. Az épületek és birtokok vázlatrajzait itt találjuk meg, melyeket Vertics Ferenc mérnök készített. — A Custodiatus épületeinek leírását 1808-ban l. Mernyei Lt. XXXIX. 1 a.; 1827-ben u. o. 1 b.

állapotban találjuk. — Miután a piarista rend a Custodiatus birtokába vette, a beruházások elmulaszthatatlanok voltak. Már 1812-ben nagy összegeket fordítottak erre a célra. 1810-ben Mernye, Várong és Homokon allodiális és jobbágy-szülőket kezdtek ültetni, a semmi értéket nem hozó gyümölcsből pálinkát égetnek: a következő években pedig a következő dolgok voltak szükségesek: juhaklok, csűrök, fél-szerek, kamrák, malmok, méhesek és más gazdasági épületek, melyeket részint újonnan építettek, részint kijavítottak. — De a területi javítás is megindul. Már 1811-ben a réteket kimérik és kiterjesztik, ugyanekkor folyik már a Kapos nagy csatornájának vágása.⁷ Dörgicsén, Mernyén új csatornákat vágtak és a rétekről így vezették le a vizeket; a taszári töltést országút részére rendelték és a Kapos folyó mocsaras részén keresztül az útépitést már megkezdték. — A csatornáknak már a következő évben meg van az eredménye. Mernyén a csatorna nemcsak a vizet gyűjti egy helyre és így a mocsaras rétet használhatóvá teszi, hanem a vizet, a csatornán gátat építve, kétkerekű malom hajtására is használják. A malmot itt kőből építették. — Hetényben ekkor egy 2400 öl hosszú csatornát már részben ki is ástak. 352 hold rétre számítanak itt, hol malmot is fognak építeni. 1813-ban Hetényben már 2050 öl kész a csatornából és már

⁷ A Kapos szabályozásával a Sió, Sár folyó és a Balatonnal együtt már 1776-ban foglalkoznak. (M. Lt. LXIII. 2.). — A tulajdonképeni és általánosabb vízszabályozás Magyarországon magasabb szempontból 1771-ben kezdődik az akkor Budán felállított királyi „Directio Hydraulica Aedilis“-sel. Ennek a technikai hivatalnak a szorgalmáról és buzgóságáról 1821—35 között a Kapos és Siónak a Nádor- és Zichy csatornák által történt szabályozása tesz bizonyosságot. (Wenzel Gusztáv: Magyarország mezőgazdaságának története. 1887. Bpest. 421. l.) — A Kapos és Balaton szabályozásai a Custodiatust területét is érintik és nagy összegeket igényelnek. 1816-ban 725 hold után a piaristák részéről a költségekre 5625 f.-t határoznak meg (M. Lt. LXIII. 5.), 1826-ban ugyancsak a birtokot érintő 725 hold után a költség 1659.26 $\frac{2}{3}$ f., 1827-ben 4550 f. (M. Lt. LXIII. 15). — 1832-ben Taszár és Homokon már végeznek a Kapos szabályozásával (M. Lt. LXIII. 38). — A Balaton lecsapolási költségeire a rend részéről az őszödi birtok után 1822-ben 59 váltó f. jár (M. Lt. LXIII. 39). — A vadéi határfolyó szabályozása, mely Mernye és Mocsolád között határfolyót képez 1828 után történt meg és czáltal több holdnyi rét szabadult föl a határfolyó időnkénti kiöntéseitől (M. Lt. LVII. d. 2.).

ezen a nyáron kaszáltak 40 holdat. — Gondolnak a birtokok összekötésére is. A rendfőnök 1812-ben már örömmel látja az Őszöd és Akali között járó kompot (trajectus navalis), 1813-ban pedig Akali mellett építettek nagyobb sajkát, melyet vitorlával is fel szereltek. — Gondolnak az állatállomány javítására is. 1811-ben szarvasmarhákat vesz az uradalom, a malacok és juhok számát növeli, stb. — Ezek a beruházások 1811-ben 20000 f.-ba kerültek (de az eredmény is meg van, ekkor már 80000 f.-al több a jövedelem, mint az előző évben), — három év alatt pedig 200000 f.-t fordítottak beruházásokra. Ezek csak kezdetek, melyeket szükségképen folytatni kell s melyek a többi években is hasonló összegeket fognak igényelni.⁸

B. Terület. — Talaj. — Adminisztráció.

A birtok terület- és talajviszonyaira vonatkozólag elég kevés ismerettel rendelkezünk. Somogy megye, ahol a Custodiatus legnagyobb része fekszik; „honunk kiesebb és áldottabb megyéi“⁹ közé tartozik, de állapota még a 18. század végén is a hosszas török uralom miatt siralmasnak mondható.¹⁰ Földterülete „nem csupán rónaság, sem nem hegyes, hanem a búzatermő síkságokat szelíd bortermő helyek, vagy kertek, ezeket ismét komor tölgyesek, vagy bikkesek, majd mosolygós völgyek váltják föl. Fekete föld legtöbb van a Dráva alsó vidékén, Szigetváron alul és körülötte“.¹¹ A Dráva vidéke azonban nagy részben homokos és oly összetételű, hogy a gazda munkáját csak csekély haszonnal jutalmazza, sőt még ezt is a folyamok dühe, melyet a homokos part feltartóztatni és megakadályozni nem képes, sok helyen nem ritkán elrabolja. A megyének más része hegyes és völgyes, a termésnek alkalmasnak látszó rész pedig kihasznált, elerőtlenedett.¹² — A megye talaja legnagyobb

⁸ Ezek az adatok megtalálhatók Hist. Prov. I. k.-ben a következő lapokon: az 1810. évre a 327. l.; az 1811-re a 335. l.; az 1812-re a 346. l. és az 1815. évre a 367—70. l.-on.

⁹ *Fényes Elek: Magyarország leírása. I.*: Magyarország általánosan. Pest. 1847. 61. l.

¹⁰ Melhárd Gy.: Somogyvármegyei gazdaságtörténeti adatok 55. l.

¹¹ *Fényes Elek: Magyarország leírása. I.* 61—62. l.

¹² Melhárd Gy.: itt i. m. 46. l.

részen mély rétegű lösz. Struktúrájára nézve a fő típusok az agyagos és homokos vályogtalaj, melyek között az átmenetek igen gyakoriak. Az agyagos vályogtalajok a vármegye északkeleti részeit foglalják el és lehúzódnak annak középső zónáira, a homokos részek pedig a középzónán alul, leginkább annak délnyugati részein terülnek el, jóllehet, a vidékre agyagos vályogtalajokat is találunk beékelve. Mivel Somogy megye legnagyobb részét erdő borította, talaja humuszban szegény erdőtalaj, a megye egész területének talaja növény termesztésére alkalmas,¹³ — A megye éghajlata, a tengerit kivéve, általában kedvezőbb az őszi, mint a tavaszi vetésekre. Fő terménye a rozs és a tengeri.¹⁴ — Ezek a megállapítások a Custodiatus nagy részére érvényesek, amint a tárgyalás folyamán bővebben is ki fog tűnni. — Zala megyében már eléggé ismerjük a föld minőségét. Akálin a kövecses talaj miatt már 1758-ban a jobbágyok a szántást és más kocsival végzendő munkát négy barommal végzik, a lovasiak „kiégetett“ földjeiket csak minden második évben vetik be, de a zalamegyei birtokok földjei jók, hisz Kékkút kivételével I. osztályúak. —

A telekviszonyokat a jobbágyság tárgyalásánál láttuk. Elhagyott telek a Custodiatuson már 1768-ban sincs. — Területi szempontból itt említjük meg, hogy Hetényt már 1768-ban is az attalainak bérlik, 1774-ben 1000 f. a pusztáért az évi bér, ugyanannyi 1808-ban is, melyhez akkor még 20 budai fuvar is járult. A rendtől a pusztát határuk szegénysége miatt kérik, melyeket régebben a kamara a bérlőktől is nekik hagyott. A rend 1808-ban a bért felemeli, de az attalainaknak még így is kell a pusztá.¹⁵ — Telek-pusztá egy része (48 hold) 1818-ban került az uradalomhoz, melyet most a bérlők visszaadtak és az uradalom a területet a jobbágyoktól visszavette. Az így felszabadult területet fenyőfával ültették be, melynek magvait Liptómegyéből hozták.¹⁶ — Már a 18. században Edling custos a bérlő Horváth Zsigmondnak élete végéig Dörgicsén és Homokon sző-

¹³ Magyarország vármegyéi és városai (szerk.: Csánki Dezső) Somogyvármegye. 1896. 502. l.

¹⁴ Fényes Elek: Magyarország leírása 65. l.

¹⁵ M. Lt. XXXI. 51.

¹⁶ Hist. Prov. II. 1818. 16—17. l.

lőt adományozott *iure inscriptionis*,¹⁷ mely Horváth Zsigmond halálával a rendre szállt vissza. Ságbon is tudunk ilyen inscriptionalis fundusról, A ságbi inscriptionális szőlőket szerződés szerint Horváth Zsigmond utódai bírták, így 1821-ben Horváth János. Ekkor a szerződés lejárt, de Horváth János a birtokról nem akart lemondani. Per útján ekkor az ügyet úgy intézték el, hogy a rend „titulo meliorationum“ a Horváth családnak 17 ezer f.-t fog fizetni, melyet 1822 aug. 14-ig le is fizettek és ekkor szabadult meg a Custodiatus örökre a Horváth család igényeitől. Ettől kezdve bírja a rend egyedül compossessorok nélkül a Custodiatust.¹⁸

A gazdálkodásra fordított föld javításának 3 neme van: egyenlítés, ganajozás és szántás. Az utóbbihoz tartozik az erdőirtás, a gyepföldnek szántófölddé való alakítása és a mocsaras hely lecsapolása.¹⁹ — A Custodiatuson a csatornázásokat már említettük. Itt rendszeres írtásoknak kellett folyni már a 18. században is. 1768-ban pontosan tudjuk, hogy Várongon az uradalmi házhoz tartozó szántóföldet maga az uradalmi hajdú írtotta ki. A hetényi pusztán a vadállatok kiűzésére Hiemer bérlő maga ad puskaport és sörétet. Hiemert még 1777-ben is (1769 óta már nem ő a bérlő) 1386 f. 22 1/2 dénár megfizetésére akarják kényszeríteni, mert ennyi értékű kárt okozott Gölle, Attala, Fonó, Taszár és Mernyének azáltal, hogy a „kiírtott“ földeket műveletlenül hagyta.²⁰ — A kiírtási munka minden bizonnyal tovább is folytatódott és a 19. században is tartott. A Mernyén levő tusculánumi erdő egy részének kiírtását az etsenyi lakósok kérik az uradalomtól három esztendőre 1828—31. között; a várongi sűrű tüskést pedig öt év alatt 1835-ig kell kiírtani.²¹

Mielőtt a gazdálkodás részletes tárgyalásába kezdenénk, nézzük végig a Custodiatus *adminisztrációját*. Az adminisztráció kialakítását az a körülmény teszi szükségessé, hogy a

¹⁷ Hist. Prov. I. 274. l.

¹⁸ Hist. Prov. II. 1822. 54, 59—40. l.

¹⁹ Nagypáli János: A szorgalmatos mezei gazda. Első darab. Pesten 1791. 75—75. l.

²⁰ Orsz. L. Kanc. 1779. 2856. sz.

²¹ M. Lt. LVIII. h. 1, 2.

jobbágy robotmunkáját beleilleszthessék az allodium gépezetébe. Ettől függ ugyanis a gazdálkodás menete.²³

A Custodiatus birtok-szervezetének nyomait már a 18. században megtaláljuk, a bérlők nyereségre való törekvése csak jól szervezett birtokon hozza meg a maga eredményét. De a nem egy területen fekvő Custodiatus gazdálkodása nem is volt irányítható kisebb gazdasági kerületek kialakítása nélkül. 1804-ban már egészen kész a kerületi beosztás, a birtok leírását is ennek alapján ismertettük. Nyomait az 1768-as összeírás is említi,²³ amidőn szól a mernyei, dörgicsei districtusról, a mernyei rationista meg a dörgicsei provisorról, a göllei, dobszai ispánról és a mernyei, várongi, dobszai, dörgicsei hajdúkról és ezek fizetéséről. Ezek egy jól szervezett uradalomra utalnak. Talán már ekkor kész az uradalom szervezete. Adatok híján nem tudjuk eldönteni. — Az 1804-es összeírás szerint az 5 kerületre oszlott Custodiatus főhelye Mernye (innen a 19. századi összeírásokban szereplő „Mernyei uradalom“ elnevezés), melyet leginkább lehet a 5 vm.-ben fekvő birtok központi helyének tartani. — Az egyes kerületekben a gazdálkodás önállóan folyt.

A birtok szervezetét, területi adatait az 1804-es adatok a dörgicsei terület nagyságát az 1887-es hivatalos kimutatás alapján; a szántóföld, rét, szőlő nagyságát az 1768-as összeírásból közöljük; az erdők pontos nagyságát a tárgyalt korszakban nem ismerjük. — Az egész birtok Trianon előtti összterülete 25,966 kat. hold és 591 öl, 1935. ápr. 28-ikán pedig 25,397 kat. hold és 492 □-öl az 1893-ban vett Orcival együtt. (l. a 90. l. táblázatát).

Az uradalomhoz még külön allodiális földek tartoznak, melyeket már felsoroltunk és azok az épületek, melyek a földesúri üzem szükséges kiegészítői. Ezeket az összeírások allodiális. uradalmi épületeknek nevezik. Főleg gazdasági épületeket soroltunk fel; a tisztviselők lakásairól, a jobbágy-ság épületeiről, a majorsági épületekről alig történik említés az említett delineatiókban.

Milyen volt a *fundus instructus* a 18. században a Custodiatuson? — nehéz megállapítani. Ezekről a század első felében alig hallunk. Hiemer építkezései (zsidóház, mészár-

²³ Wellmann i. m. 114. l.

²³ O. L. U. et C. 89-85.

Az uradalom beosztása, területi nagysága a következő:

Kerület	Község	hozzá tartozó puszták	nagysága hold = 1200 □-öl	Távolság Mernyétől óra	A telket bíró jobb- ok száma 1768-ban	Az általuk művelt terület									
						szántóföld hány p. m. alá alkalmas	rét, a széna kocsi száma	s z ő l ő							
								kapások száma	hold 1827-ben						
I. Mernye	Mernye	Vadé Szt miklós	6705 1528 ¹¹ / ₈	1	110	1490	325 ¹ / ₂	87	112 ² / ₄						
	Öszöd		1246 ⁵ / ₈							33	372	79	87 ¹ / ₂	100	
II. Gölle	Gölle	Hetény	7245 ⁶ / ₅	2 ¹ / ₂	112	2826	425	—	—						
	Várong Attala		6733 ³ / ₈ (Heténnyel)							4 ² / ₄ 3 ¹ / ₂	40 84	2200	268	—	50 ³ / ₄ ⁶
III. Taszár	Taszár		3564 ⁵ / ₈	2	41	649	117	157	—						
	Homok		2663							7 ²	24	418	38	82 ¹ / ₂	190 ¹ / ₄ ⁷
	Fonó		2464 ² / ₈							2	32	564	81	93	130
IV. Dobsza	Kis Dobsza		1996 ⁴ / ₈	12 ³	45	348	96 ¹ / ₂	43 ¹ / ₂	—						
	Nagy Dobsza		3114 ¹ / ₈							67	976	179	—	—	
	Pellend		803 ⁶ / ₈							70	228	50	18 ¹ / ₂	—	
V. Dörgicse	Alsó Dörgicse	Ságh	kat.hold □-öl	12 ⁴	30	1024	57 ¹ / ₂	180	466 ¹ / ₂ ⁸						
	Felső Dörgicse		908 és 528							27	672	39	144 ¹ / ₂		
			457 825							3 nap ⁵	24	576	36	109	
	Akali		6078 498								24	185 ¹ / ₂	44 ¹ / ₂	67	
	Kékkut		136 202								9	12	—	—	
Lovas	56														

¹ Az óra kocsin megtett időt jelent.

² Ha a Kapost meg kell kerülni.

³ Ezek egy helyen fekszenek.

⁴ Ha a Balatonon át lehet menni.

⁵ Ha a Balatont meg kell kerülni.

⁶ Attaljai határban a Kisfalud hegy.

⁷ Teleki hegy.

⁸ 1748-ban. (M. Lt. LXXI. c. 4.)

szék) már utalnak erre; az 1774-es adatok számos gazdasági épületről szólnak, de Edling a birtokot fundus instructus nélkül volt kénytelen átvenni. 1776-ban a kamara kérdésére, hogy fejezze ki, mennyit fog „titulo fundi instructi” utódjára hagyni, azzal felel, hogy ilyen címen semmit sem hagyhat, mivel fundus instructus nélkül, sőt adósságfizetés kötelezettségével vette át a javadalmat és a fundus instructus elnyeréséért a kamarához intézett kérelme is eredménytelen maradt.²⁴ — Edling a Custodiatust élete végéig kapta és ebben a reményben végzi bérlője által a beruházásokat, javításokat és a birtok felszerelését a Custodiatuson „tamquam in desolatis et omni fundo instructo carentibus Bonis”.²⁵ — Az épületek 1774-es leírása számos, de eléggé rossz épületről tesz említést. Edling a beruházásokat saját költségén végezteti és ez az oka, hogy a rend is kénytelen megfizetni az átvételkor a fundus instructus értékét, mely címen 51099 f. 55 dénárt fizet ki Horváth Zsigmond bérlőnek, mely összegben a bírói, pörös és más hivatalos ügyek költségei is bentfoglaltattak a birtokra fordított melioratiók és investitúrák költségein kívül.²⁶ — Az üzembe befektetett tőke elsősorban a gazdasági épületekre vonatkozik. A Custodiatus három évből fennmaradt összeírásai (1774, 1808, 1827²⁷) az épületek értékét nem tartalmazzák. Az üzemre fordított tőkéről csak a 50-as években vannak kimutatásaink, amikor az uradalom már nagy összegeket fordít fára, téglára, mészre, présházra, pincére és koresmára, gazdaság-beli és házi eszközökre, épületekre stb.

Az uradalom gazdasági adminisztrációjára vonatkozólag a következőket állapíthatjuk meg: A custosok a Custodiatus területén alig tartózkodnak. Az uradalmat bérlőknek adják ki, kik legtöbbször a custosok teljhatalmú plenipotentariusai. A custosok csak a jövedelmet veszik fel, a birtok területén azonban alig jelennek meg. Edling minden törekvése oda irányult, hogy a Custodiatus plébániáit legalább egyszer meglátogassa, de ez csak terv maradt.²⁸ — Matusck

²⁴ O. L. Kane. 1776. 379. sz.

²⁵ U. o. 1785. 11490. sz.

²⁶ M. Lt. XLV. 1.

²⁷ U. o. XXIX. 1 a. b.

²⁸ Melhárd Gy.: A fejérvári örkanonokság stb. 41. l.

custos volt ugyan a birtok területén, így Dörgicsén,²⁹ de a jövedelmet részére Győrbe szállítják. A telepítések és térítések körül nagy Nádasdy csanádi püspök és custos szerepe, de sem az ő, sem pedig Dalberg custos tartózkodásáról a birtok területén nem tudunk.

A birtok gazdasági vezetését a bérlők irányítják és vezetik officiálisokkal, kiknek tagozódását az említett 1768-iki gyér adatokon kívül nem tudjuk pontosan megállapítani, de már ekkor is találkozunk az uradalom jogi érdekeit védő fiskálissal, a számtartó-, a tisztartó- (provisor), ispán- (spanus), az egész uradalmi üzemet vezető prefektussal, a kisebb tisztviselők között pedig a hajdú-, uradalmi kovács-, kondás-, gulyás-, halász- és révésszel, akiknek szerepét csak a 19. század elején határozhatjuk meg teljesen. Az átvételkor az egyes tisztviselőkhöz készült gazdasági utasítások nagyon alaposak. Ez arra enged következtetni, hogy az uradalom adminisztrációs gépezete már a 18. század végén is készen volt, melyről azonban mégis nehéz ekkor rendszeres képet adni, mert a Custodiatuson az egyes különböző nevű tisztviselőknek vannak egységes tennivalói.

A piarista rend kezébe került Custodiatus legfőbb hatósága a *pesti exactoratus*, melynek tagjait (legtöbbször a rendfőnök, a titkára és a birtokon levő plenipotentarius) az uradalom officialisai nem ismerik.³⁰ Az exactoratus a legfőbb számadó ellenőrző hivatal.

Az uradalom első tisztviselője a *plenipotentarius*, Ugróczytól kezdve az *adminisztrator*, akit az *instructio fő-kormányzónak* nevez.³¹ — A gazdaságot a somogyi és tolnai helyeken a *mernyei főtiszt* (inspector), a zalai helyeken a *dörgicsei kasznár* vezeti. — A gazdálkodás legfőbb szerve a Mernyén, vagy Göllén hetenkint (télen kéthetenkint) tartandó gazdasági gyűlés, melyen a kerületek főtisztviselőinek kell megjelenni, ugyanis itt adják át a gazdálkodásra vonatkozó rendelkezéseket (dispositiones). Ezeken a gyűléseken a dörgicsei kasznár is köteles megjelenni, (jóllehet, ő a zalai helyek gazdálkodásának fő vezetője).

²⁹ O. L. Act. Eccl. 59:57.

³⁰ Hist. Prov. II. 1821. 34. 1.

³¹ A tisztviselőkre és az adminisztrációra itt közölt adatokat l. Instructio Oeconomicalis etc. 1809. M. Lt. XIV. 1.

még pedig a tavaszi és nyári hónapokban kéthetenkint, télen négyhetenkint. — A főtitzt helyettesének tekintetjük a gyakorlati gazdasági teendőket végző *tiszttartót* (provisor), aki a Custodiatus uradalmában nincs számadás alatt, mert minden kerületben van külön számadó (rationista). A tiszttartó felel a rendelkezések pontos betartásáért, megjelenik a mernyei gazdasági gyűlésen és ott átveszi a rendelkezéseket; ő tartozik vezetni a házi összeírást (domestica conscriptio) a jobbágyok dolgairól, valamint a protocollumot is, ő ügyel föl a munkák idejében való végzésére, neki kell vigyáznia arra is, hogy a jobbágyot el ne nyomják. A tiszttartó ügyel föl a cselédségre és a gazdasági épületekre; a határföldek őrizetére a hajdúkat és az erdőkerülőket ő rendeli ki. — Sorrend szerint a következő tisztviselőnek a *mernyei számtartót* (rationum exactor) lehetne tartani, mint az egész uradalom pénzügyeinek legfőbb kezelőjét, ugyanis az egyes kerületi tisztviselők hatásköréből a pénzügyek ki vannak véve, mert nekik (a kerületi tisztviselőknél) nagyobb eladás- és vételre a mernyei főkormányzó engedélye szükséges, azonkívül ők pénzt két hétnél tovább nem tarthatnak maguknál. — A mernyei számtartó az egész uradalom pénzének kezelésén kívül felügyel a mernyei kerület minden ingó és ingatlan javaira is. Neki kell protocollumot vezetnie, minden hónap végén számadást (extractus) kell beadnia a főkormányzónak, az ő dolga a kézi robot vezetése, azonkívül a jobbágyi robotmunka vezetése; ő vezeti a borkönyvet is, melynek azonban a korcsmában is kell lenni. De „a mernyei számtartónak nemcsak a számadásra, hanem a gazdaságra is legyen gondja. A gazdasági gyűléseken is jelenjék meg, a teendőket írásban vegye át és az alatta lévő őszödi és mernyei gazdákról is tartozik felelni”, — olvassuk az instructióban.

A *dobszai ispán* a mernyei számtartótól, csak névben különbözik. Az egész kerületnek gondját viseli, készpénzről azonban nem számadoz, ezt a kaszába köteles adni. A hónapos számadásokat és az inkasszált pénzeket Mernyére köteles küldeni. — A *taszári ispán* gabonáról és pénzről nem ad számot (ezt a göllei kasznár végzi), fő kötelessége a kézi robot vezetése. A rendelkezéseket a tiszttartó adja a taszári ispánnak. — A számadásokat vezeti, de pénzt nem

kezel a *göllei kasznár* (a tisztartó hiányában azonban ő teszi be ellennyugtával a pénzt a kasszába). A göllei kasznár a tisztartó helyett köteles megjelenni a mernyei gyűlésen, ahol a rendelkezéseket átveszi, ő ügyel föl a hajdúkra. Fő kötelessége a göllei és taszári területben található mindennemű gabonáról, borról, szénáról, marhákról és minden kezealádottakról számadozni. Ha kasznári hivatala megengedi, még a gazdaságban is segítenie kell, így főleg a tizedszedéskor az ő jelenlétét is megkívánják. Minden hónapban *extractust*, minden év végén számadást kell neki beadnia. — A *dörgicsei kasznárról* már említettük, hogy ő a zalai birtokok gazdasági fő vezetője, de gabona-, széna-, stb.-ről is ad számot, a borról pedig az *ispán*, aki a főkormányzótól függ ugyan, de a kasznár alattvalója, ő a gazdaságon a számadó és ezért minden második hónapban köteles megjelenni a *dispositio concursus*on. Dörgicsén 1851-ig külön számadóhivatal is volt, mely ekkor megszűnt és az egész teher a juhászbojtárokra és a számadótisztekre hárult.³²

Az itt említett tisztviselők alattvalói a következő kisebb tisztviselők: a *göllei ispán és pajtabíró*, akik a tisztartónak nemcsak subalternusai, hanem igazi alattvalói, *dispositio*-jukat a tisztartótól kötelesek venni, a pajtabírónak a gazdaságban is kell szolgálatot teljesíteni. Ugyancsak a tisztartó subalternusa a mernyei pajtagazda is, őtőle veszi a *dispositio*t mindennapi kötelességeire, de a mernyei számtartótól is függ. — A pajtagazdának nemcsak a pajta körül lesz dolga, hanem az egész gazdaság folytatásában is. — A pajtabírák a gazdatiszt mellett beosztott személyek.³³ Pajta-, vagy csiirgazdát többnyire csak nagyobb gazdaságban tartanak. Kötelessége a magtárakban és más rakhelyeken előforduló kiadásokat és bevételeket a birtokos, vagy tiszt rendelete szerint végrehajtani. Ő kezeli a gabonát, sót, hájat, gyertyát, szalmát, szénát stb. Ő ügyel fel a cséplőkre, nyomtatókra, asztagok, kazlak rakására.³⁴ ő végzi a be- és kimérést a mag-

³² Rel. Oec. Dörgicse. M. Lt. VI. l. v.

³³ Nagyváthy i. m. 152. l.

³⁴ *Korizmicz László, Benkő Dániel, Morócz István: Mezei Gazdaság* könyve, Stephanus Henry: „The book of the farm“ c. munkája után a hazai körülményekhez alkalmazza. I—V. Pest. 1855—58. I. 51. l.

tartó mellett.³⁵ — Felügyelő tisztséget töltenek be az uradalomban a *hajdúk* és az *erdőkerülők* is, akik a mernyei uradalomban a tiszttartó alatt állanak. A hajdú kötelessége felügyelni az erdőre és rétre.³⁶ Korizmics szerint a hajdú, vagy majoros gazda, mint gazdasági segéd és felvigyázó cseléd, urától kap részletes rendelkezéseket, minek következtében ő a többi cselédeket és napszámosokat munkába állítja és azokra felügyel, de nincs szokásban, hogy a hajdú a juhász, csősz és más pásztorok felett is őrködjék. A majoros és felügyelő cseléd nem dolgozik maga is mindenütt, ő inkább csak felügyel, mert „többet ér egy okos fő két pár kéznél“, tartja a közmondás.³⁷

A Custodiatuson *extraserialis* tisztviselők a mernyei számtartó, a geometra (ingenitur) és a fiskális; a többi előbb felsorolt tisztviselők az *oekonomici* nevű tisztviselők közé tartoznak, így a tiszttartó is, jöllehet az uradalomban nincs számadás alatt. A fiskális, a többi felsorolt tisztviselők, 1815-től a kancellista, 1817-től a sajkások alkotják az uradalom *officiálisait*, akikhez tartozik a plébános és az iskolamester is, az utóbbiak azonban a gazdasági munka szempontjából nem jönnek tekintetbe. Az officiálisokkal szemben állanak a *servitorok*, akik közé tartoznak a béresek, erdőkerülők, méhészek, birkások, kanászok, fogadósok, csárdások, koreszmárosok, szőlőpásztorok, a göllei chirurgus, pintérek, kőművesek, kocsisok, boltosok és postások.

Az alkalmazottak fizetése készpénz és termény. Egyes tisztviselőknél a 18. és 19. századi fizetések között is vonhatunk párhuzamot.³⁸

A **fiskális** fizetése 1768-ban a mernyei kerületben készpénzben 100 f.; terményben 50 m. zab, 50 dénárjával, 9 f., összesen 109 f.; a dörgicsei kerületben 87.50 f. (80 f. készpénz és 25 m. zab, melynek értéke 17.50 f.), — 1810-ben a somogyi birtokok után 200 f.-t kap. azonkívül 24 akó bort, 24—24 p. m. tiszta és kétszeres búzát, 100 p. m. zabot; a zalai birtokok után 200 f. készpénz, 24 m. zabot, 12 öl fát; azonkívül 24 ló, 5 téli tehén, 6 nyári sertés tartása; 2 öreg megölesre való sertést,

³⁵ Nagyváthy i. m. 182. l.

³⁶ M. Lt. Rel. Occ. 1827. X. l.

³⁷ Korizmics i. m. 50—1. l.

³⁸ Az 1768-as adatokat I. O. L. U. et C. 89:85. Expensae Annales; az 1810 és 1815-ös adatokat I. M. Lt. Status Personalis Officialium in I. Dominio Mernye. LVI. 1-től; az 1855-as adatokat u. o. XLVI. 6.

8 hold őszi, 6 hold tavaszi földet használásra és 20 robotos szekér szénát. Külön a kaposi szállástól kap 40 f. készpénzt; — 1833-ban összesen 270 f. készpénzt, 50 akó bort, 14 öl fát, 50—50 m. tiszta és kétszeres búzát, 100 m. zab, 8 hold őszi és tavaszi földet használatra.

A **meryei rationista** fizetése 1768-ban összesen 525—25 f. (készpénz 150 f.), 70 p. m. kétszeres búza, 52,50 f., 50 m. zab 15 f., 2 m. lencse 5 f., 2 m. borsó 5 f., 500 font hús 15 f., 50 font faggyú 5 f., 500 font só 9 f., 5 disznó 24 f., 10 koci széna 50 f., és 15 urna bor 18.75 f.; a **meryei kasznáré** 1815-ben 200 f. készpénz, 12 akó bor, 12 p. m. tiszta búza, 56 p. m. kétszeres, 30 m. zab, 150 font marhahús, 140 font só, 5 téli tehén, 8 robotos szekér széna; — az **uradalmi számtartóé** 1833-ban 250 f. készpénz, 24 akó bor, 18 öl fa, 40 p. m. tiszta búza, 50 p. m. kétszeres, 80 m. zab, 5 eleség főzelék, 150 font marhahús, 200 font só, 50 font faggyú, 200 fej káposzta; 4 ló, 4 téli tehén, 12 nyári szarvasmarha és 20 sertés tartása, 20 koci széna és 2 megölésre való sertés, 8 hold őszi és 6 hold tavaszi föld használatára.³⁹

A **göllei ispán** fizetése 1768-ban 90.50 f.; készpénz 50 f., 20 p. m. kétszeres 15 f., 2 m. árpa 1 f., 20 m. zab 6 f., 1 m. lencse 1.50 f., 1 m. borsó 1.50 f., 100 font hús 5 f., 100 font só 5 f., 1 disznó 8 f., 4 koci széna 12 f., 6 urna bor 7.50 f.; ugyanannyi a **dobszai ispáné** is ekkor. — 1815-ben 100 f. készpénz, 12 m. tiszta búza és 24 m. zab, a **dobszai ispáné** pedig 100 f. készpénz, 12 akó bor, 25—25 p. m. tiszta és kétszeres búza, 50 m. zab, $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ p. m. lencse és borsó, 100—100 font marhahús és só, 40 font faggyú, 200 fej káposzta, 12 öl fa; 2 ló, 5 téli tehén, 10 nyári sertés és 8 szarvasmarha tartása, 1 disznó megölésre, 4 hold őszi, 5 hold tavaszi föld művelésre; ugyanennyi ekkor a **taszári ispáné** is, csakhogy ő 20 p. m. tiszta és 50 p. m. kétszeres búzát kap.

A **meryei hajdú** fizetése 1768-ban 67.75 f. (készpénz 28 f., 25 m. kétszeres búza, 18.75 f., 25 m. zab 7.50 f., $\frac{1}{2}$ mérő lencse 75 d., $\frac{1}{2}$ m. borsó 75 d., 4 koci széna 12 f.); a **várongi hajdú** fizetése ugyanekkor 40.04 f. (készpénz 25 f., 20 m. kétszeres búza 15 f., $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ m. lencse és borsó 75—75 d., 18 font só 54 d.; ugyanennyi a **dobszai és homoki hajdúk** fizetése, a **dörgicsei hajdúé** pedig 54.40 (16 f. készpénz, 20 m. kétszeres búza 15 f., 50 font hús 2.50 f., 50 font só 90 d.); — 1833-ban a hajdú (ekkor négy van az uradalomban) a következőket kapja: készpénzben 24 f.-t. terményekben: tiszta búzában és rozszban 12—12 m.-t, $\frac{2}{4}$ eleség főzeléket, 51 font sót és 2 koci szénát.

A **dörgicsei provisor** fizetése 1768-ban 195.10 f., (készpénzben 80 f., 50 m. kétszeres búza, 57.50 f., 50 m. zab 9 f., 200—200 font hús és só 10 és 6 f., 40 font faggyú 4 f., 10 koci széna 50 f.); 12 m. sajt

³⁹ Hajós Sándor: A mezői gazdaságnak különös formája és ennek rendes számolása. Székesfehérvárott 1819. c. műve szerint (50—51. l.) egy uradalmi tisztnek és tiszténék fizetése készpénzben 600 f., terményben 40 kila kétszeres búza, 6 mázsa kövér sertés, 6 mázsa marhahús, 1 mázsa faggyú, 1 mázsa só, 20—40 akó bor, 100 drb. baromfi és 1000 tojás, 200 káposzta, 10 akó tehéntej, 6—8 öl tűzifa legyen, melyhez jön a lakás és fűtésre szükséges összeg; összesen 1200 f.

3.60 f., 12 urna bor 15 f.; — az alsódörgicsei kasznár fizetése 1815-ben 200 f. készpénz, 12 akó bor, 12 p. m. tiszta búza, 36 m. kétszeres, 30 m. zab, 150 font marhahús, 140 font só, 5 téli tehén tartása és 8 robotos szekér széna. — A göllei tisztartó fizetése 1815-ben 800 f. készpénz, 24 akó bor, 40 p. m. tiszta búza, 80 p. m. kétszeres, 150 m. zab, $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ p. m. borsó, és lencse, 200—200 font marhahús és só, 100 font faggyú, 400 fej káposzta, 24 öl fa, 5 ló, 6 téli tehén, 25 nyári sertés, 15 szarvasmarha tartása, 2 öreg, 2 süldő megölésre, 10 őszi, 8 tavaszi hold használatra; — körülbelül ugyanennyi a göllei számtartó és kasznár fizetése. — A mernyei pajtagazda készpénzben 40 f.-t kap, terményekben 6 akó bort, 10 p. m. tiszta búzát, 20 p. m. kétszerest, $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ p. m. borsót és lencsét, 50 font sót, 100 fej káposztát; majdnem ugyanennyit a göllei, őszi és várongi gazda, de a göllei és őszi bort nem kap. — A seborvos 1833-ban 200 f. készpénzt, 15 akó bort, 15 öl fát, 100 p. m. tiszta búzát, 40 m. kétszerest, 10 m. zabot, 8 kocsi szénát, 2 kocsi szalmát, kap takarmányul és 1 öreg sertést megölésre; — az őszi révészgazda 30 f. készpénzt, 5 akó bort, 6 öl fát, 20 p. m. tiszta búzát, $\frac{2}{4}$ m. zabot, 25 eleség főzeléket és 25 font sót kap fizetésül, azonkívül 2 hold őszi és 2 hold tavaszi földet, $\frac{1}{8}$ és $\frac{1}{8}$ hold káposzta és kender földet használatra. — A kormányzó inas 1 hold őszi és 1 hold tavaszi földet, $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{8}$ hold káposztás és kender földet, 2 hold rétet kap használatra, ezenkívül fizetésül ruhát is kap és pedig két esztendőre 1 hosszú szűrt, 1 esztendőre 1 szürdölmányt, 1 nadrágot, 1 kalapot és 2 új csizmát. — A mernyei plébános 1833-ban 268.35 f.-t kap.

Nem részletezzük tovább a tisztviselők fizetését, csak megemlítjük, hogy pl. 1833-ban mennyibe került az uradalomnak az officialisok járadéka.

7576.3 f.-t fizetett ki ekkor az uradalom készpénzben, azonkívül 327 akó bort, 220 öl fát, 1150 p. m. tiszta búzát, 670 p. m. kétszerest, 1444 p. m. rozst, 58 p. m. árpát, 710 p. m. zabot, 58 $\frac{2}{4}$ eleségre való főzeléket, 5241 font marhahúst, 4186 font sót, 500 font faggyút, 2280 fej káposztát; 16 lovat, 30 téli tehenet, 75 nyári szarvasmarhát, és 100 sertést adott ki tartásra, 144 kocsi szénát, 2 kocsi szalmát takarmányul, 18 öreg és 13 süldő sertést megölésre, 171 hold őszi, 178 hold tavaszi, $5\frac{1}{8}$ hold káposztás, $7\frac{3}{8}$ hold kender földet, $52\frac{2}{3}$ hold rétet és $1\frac{2}{4}$ hold kertet használatra, ruhában pedig két esztendőre 25 köpenyvet, 1 hosszú szűrt, 1 téli, 3 nyári tanklit, 1 esztendőre 3 leiblit, 25 szürdölmányt, 31 nadrágot, 28 kalapot, 60 új csizmát, 5 fejelést, 16 sarut és 69 bocskort.

Ezek az adatok is mutatják ekkor már az uradalmi nagy üzem megindulását.

A servitorok járandósága ugyanazon tételekből áll, mint az officialisoké, csak a mennyiség kisebb.

A béres készpénzben 24 f.-t kap, természetben pedig 24 p. m. kétszerest, $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{2}$ p. m. borsót és lencsét, 40 font marhahúst, 30 font

sót; 1—1 hold őszi és tavaszi földet, $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{8}$ hold káposzta és kender földet; 1 sarut, 2 bocskort, 2 robotos szekér szénát; 2 nyári szarvasmarha tartását. — A többi servitor fizetése is körülbelül ennyi. — 1828-ban az uradalom a servitorokra fordít 4572.45 f. készpénzt, 222 akó bort, 720 p. m. tiszta búzát, 951 p. m. kétszerest, 828 p. m. rozsot, 16 p. m. árpát, 564 p. m. zabot, 56 $\frac{1}{4}$ eleség főzeléket, 2261 font marhahúst, 2940 font sót, 340 font fagyút, 2080 fej káposztát; 17 lovat, 59 tehenet, 86 szarvasmarhát, 105 birkát vagy sertést használatra, 9 öreg, 11 süllő sertést megölésre; 156 hold őszi földet, 149 hold tavaszt, 4 $\frac{2}{8}$ káposztás, 5 $\frac{2}{8}$ hold kender földet, 50 $\frac{1}{2}$ hold rétet, 1 $\frac{1}{2}$ hold kertet használatra; 112 robotos szekér szalmát takarmányra; 1 köpenyeget, 19 téli, 1 nyári tanklit, 21 belső laiblit, 20 szürdalmányt, 45 nadrágot, 5 kalapot, 45 új csizmát, 5 fejclést, 4 sarut, 51 bocskort ruházatra.⁴⁰

Ezekből láthatjuk, hogy az uradalom tisztviselőinek jó és bőséges fizetést ad és „mivel az uradalom minden tisztnek igen gazdag fizetést ad és melléje lovaiknak elegendő szénát és abrakot is rendelt“, semmiféle tisztnek, nagynak, vagy kicsinek meg nem engedik, hogy „fuvarosponton, vagy jobbágy lovakon járjon se uraság, se maga dolgában még készpénz fizetés mellett sem, ugyis eleget kell a szegény jobbágnak a Fölség és vármegye dolgában fuvarspontozni. Menjen ki-ki a maga lován“. — De a tisztviselők is igyekeznek alapos munkát végezni. 1851-ben a kolera miatt nehezen megy a gazdasági munka. „Legyen nyugodt elmével ft. Úr (Ugróczy) az itt (Dörgicse) való gazdaság felül, egész tehetségemet arra fordítom, hogy a gazdaság ezen kétséges időpontban is a lehetőség menjen, én amint Isten tudnom adta, mindeneiket elkövetek az uraság hasznára, a magam becsületére“ — írja Járányi István dörgicsei kasznár.⁴¹

A servitorok fizetése ellen sem lehet panasz. Nagyváthy szerint a béresnél a készpénz fizetés változó, 30—40 f.-ra megy fel, mely mellett „egy béresre, vagy kocsisra 8 köb Rozs és 4 köb Búza, egy hold őszi vetés, két kaszás rétet, fél hold kukoritzta, fél hold kolompérföld, és egy fertály kender és ugyanannyi káposzta föld, (melyet az Uraság megszántat, de művelésre és betakarásra magát nem kötelezi), két darab szarvasmarha és hat sertés nyári legeltetésre adatik“.⁴²

⁴⁰ Status personalis servitorum in I. Dominio Mernye. M. Lt. LVI. 1-től.

⁴¹ M. Lt. VI. nm.

⁴² Nagyváthy 88—89. l. A csikósok, birkások és gulyások szegődését l. ugyanitt a 90—91. l.-kat.

Ettől a custodiatusi fizetés és szegődség alig tér el. — A Custodiatuson a 19. században is csekély a béresek száma. 1827-ben Mernyén 4 béres 4 ökrrel áll az uradalom szolgálatára, ezek hordják ki télen a trágyát, ők végzik a szántást, meg a szállítást.⁴³ A Custodiatuson 1828-ig minden egyes juh pásztor fizetésének részeként 100 urasági juh mellett 20 saját juhot is birt és ez volt a részes birkás. 1828 után azonban csak olyan juhásztorokat fogadtak fel, akiknek saját juhaik nincsenek, hanem kész pénzért és nem élelemért szolgálnak és az ilyet nevezik általában *száraz birkásnak*.⁴⁴ — Az officialisok és servitorok itt ismertetett fizetése az 1812-iki fizetés ötszörösét jelenti. Ekkor ugyanis a tisztviselők fizetésének ötszörös emelése⁴⁵ a szomszédos földesurak példájára vált szükségessé. A fizetésemelés az 1811-es pénz-zavarokkal kapcsolatos.

A Custodiatus gazdálkodásának legfőbb számadó hivatala a már említett *számvevőség (exactoratus)*, melynek székhelye Pesten van. Ide kell felküldeni az uradalom számadó könyveit,⁴⁶ amiket az exactoratus átvizsgál és ez a hivatal emel diffikultásokat is a beküldött jelentésekre. Így az exactoratus nincs megelégedve a göllei kasznárság 1814-iki számadásával, ugyanis, hogy 255 birka elveszett, ez nem hiteles, mert a dögről írt könyvecskében éppen a számokban vakarások és változtatások vannak és még a változtatások után is a számok egymás közt nem egyeznek meg.⁴⁷ Hasonlóképp nincs megelégedve 1820-ban a taszári számadás-

⁴³ M. Lt. XLVIII. l. — „A béres ökrös iga mellett van és ezzel dolgozik, benne a hűség, szorgalom és engedelmisségen kívül megkívántatik, hogy az ökröt szeresse, ahhoz értsen, az ökrrel végezni szokott munkában ügyes, gyakorlott és a körülötte lévő fáradozáshoz hozzáédzett legyen. Azt a bérest lehet becsülni legjobban, amelyik hízik, ha jó erőben látja a jószágot és gyönyörködik abban.“ Galgóczi: Mezei gazda. I. 279. l.

⁴⁴ Hist. Prov. II. 1828. 43—44. l. Ez az intézkedés az uradalmi nyáj megnövekedését is eredményezte és ez volt az alap az uradalmi gyapjú könnyebb nemesítésének és szolgált akadályul többféle csel és család ellen. U. o.

⁴⁵ Hist. Prov. I. 554. l.

⁴⁶ A számadó könyvekre, documentumok, hónap, évvégi számadások (summarius, extractus), úrbéri táblák, domestica conscriptio, jövedelmek táblázatai, termés tabellákra, ezek mibenlétére l. Nagyváthy 140—141 és 146. l.

⁴⁷ M. Lt. LIV. 17.

sal sem, azért „meghagyatik a számadónak, hogy vagy a gabona conscriptiot a számadáshoz alkalmaztassa, vagy a számadást a conscriptiohoz, mert az ilyen rendetlen dokumentumok több galibát okoznak az exactoratusnak, hogyszem az egész rubrika, azonkívül a takarmány rubrikája alatt eladott egynéhány öl szalma három helyen indukáltatik, pedig ha rendesen akarna a dologgal bánni a számadó, az ilyen egyforma dolgokat egymás után kellene felvenni. Ez többet ne legyen!“⁴⁸ — Az exactoratus rendelkezéseit a rendfőnök írja alá.

Nagy mértékben szolgálja az uradalomra való felügyeletet az exactoratus mellett a rend főnökeinek gyakori látogatásai is a Custodiatuson. Az első rendfőnöki visitatio 1809. júl. 14—aug. 9. között történt.⁴⁹

Az uradalomnak ez az erős szervezete, a felügyeleti rendszer meghozta a maga eredményeit. Az előző korrall szemben a birtok jövedelme erősen emelkedik, melyben első-sorban nagy szerepet játszik a földesúr és a földművelő réteg szoros kapcsolata és az uradalom jól kialakult gazdálkodási szervezete.

C. Gabonatermelés. — Kapásnövények.

A Custodiatuson a 19. század harmincas évei előtt nem találjuk meg az uradalmi nagy üzem jellemző vonásait. Az uradalmi nagy üzem kialakulása csak a tárgyalt korszak utáni időben történt. A fő termény az egész ismertetett korban a gabona marad, e mellett az állattenyésztés (a juh tenyésztésén kívül) és a takarmánytermelés még 1830-ban is jóval kisebb. A bortermelés már régóta jelentős az uradalomban, azonban messze elmarad a gabonatermelés mellett. Tiszta, kétszeres búza, rozs, árpa, zab, tönköly és hajdina termelésében van az uradalom fő ereje és erre kizárólag a jobbagymunkát használják. Kevés a bér és napszám munka az uradalomban. A jobbagymunka az uradalmat kielégítő panaszokról és visszaélésekről alig tudunk. Jobbagymunkával a Custodiatuson már a 18. században is lehetővé válik

⁴⁸ M. Lt. LIV. 17.

⁴⁹ Hist. Prov. I. 319. l.

a törökbúza és a következő korszakban a kukorica, burgonya és hajdina termelése.

A Custodiatus gazdálkodásában már a 18. század közepétől a háromnyomásos rendszer⁵⁰ az uralkodó, mely ekkor már fejlettebb gazdálkodásra enged következtetni. Már az úrbérrendezés előtt Mernye, Gölle, Taszár, Homok, Nagy Dobsza és Pettend szántóföldjei 3 calcatúrára vannak felosztva, csak Ószödön van még meg a 2 calcatúra.⁵¹ Az 1772-es térképen Gölle-, Fonó-, Taszáron nagyon jól látható a prima, secunda, tertia calcatúrára való felosztás. Göllén és Fonón a 3 calcatúra egymástól távol, különböző helyeken fekszik, Taszáron az egy helyen fekvő szántóföld van felosztva három részre,⁵² viszont Attalán a szántóföldön a három calcatúrára való felosztást nem találjuk meg.

Nézzük végig a Custodiatuson a gabona termelésre fordított terület nagyságát. Már 1700-ban történik említés a szántóföld nagyságáról Dörgicsén (100 hold) és Akalin (25 hold), 1701-ben Göllén 500 hold jó, 400 hold rossz a szántóföld nagysága. Így Homok-, Taszár-, Szentmiklós-, Akali- és Kékkúton ismeretes a szántóföld. — Az egész uradalomra a 18. században 1767, 1768 és 1774-ben ismerjük a bevetett területet. 5909 hold a jobbágyok kezén lévő szántóföld 1767-ben az uradalomban (ez a jobbágytelek külső mivolta), 1768-ban a Custodiatuson összesen 12683 $\frac{1}{2}$ p. m. alá való a gabonaneműekkel bevetett terület, míg 1774-ben 27217 bécsi □-öl bevetéséről van tudomásunk. — Különböző a három év mértékegysége, de azért eléggé kiviláglik a művelt terület szempontjából is a gabonatermelés jelentősége a Custodiatuson. — A 18. század folyamán az allodiális gabonatermő terület nagyságát külön pontosan nem ismerjük.

A 19. században az allodiális területeket megmunkálásra az uradalom a jobbágyoknak adja ki részint conventiora, részint census fizetés, dézsma szolgáltatás, harmad-, illetve ötöd ellenében. A census minden esetben 1 hold után 1 f., Hetényben és Mernyén 2 napi robot. Attalán a remanens földeket is kiadják és így művelik meg. Így pl. az uradalom

⁵⁰ A háromnyomásos rendszerre l. Udvardy 61. l., Wenzel 179—180. l.

⁵¹ Urbéri 9 pont.

⁵² l. Taszár közölt térképét. (45. l.)

1831-ben Taszár és Fonón őszi vetés alá $241 \frac{2}{4}$, tavaszi alá $250 \frac{1}{4}$ hold censuális földet ad ki, Attalán a remanens földből $112 \frac{5}{8}$ holdat, conventiora pedig 14 holdat adnak ki, Göllén őszi vetés alá censusba $366 \frac{6}{8}$, conventioban 14, Hétegyben és Mernyén harmadában $92 \frac{2}{4}$, illetve $194 \frac{3}{4}$, conventioban 15, Mernyén tavaszi vetés alá $135 \frac{2}{4}$ holdat ad ki az uradalom. Vadén tavaszi alá ötödében adják ki a földet, így pl. 1832-ben $68 \frac{2}{4}$ holdat. Ugyanígy adja ki az uradalom zab alá is a földeket, sőt még az ugart is census és conventio ellenében. Hajdina és kukorica alá a földeket harmadában adják ki.⁵³ Az allodiális földek ilyen kiosztása csak 1826—34-es években ismeretes. A földek bérbeadása (legközönségesebb a felében való kiadás) sokkal hasznosabb a bérestartásnál.⁵⁴

A Custodiatius birtokain a gabona föld trágyázásáról, mely a gazdálkodásban a haladást jelenti, nem igen tudunk. A jobbágyok az úrbéri vizsgálatok alkalmával a 9 pontra adott feleleteikben csak a rétfélt trágyázásáról tesznek említést, melyet Göllén, Nagy Dobszán, Pettend és Ószödön már ekkor is trágyáznak és a 19. században is eléggé ismeretes a rétek rendszeres trágyázása. Ekkor már az urasági táblákra hordott ganéjról is tudunk s a 19. század elején a jobbágyok még az uraság részére lemondanak trágyáikról.

A 19. század gazdálkodására jellemző racionális (pallérozott⁵⁵) gazdálkodási módot a Custodiatuson a termények nagyobb mennyiségű termesztésében láthatjuk. A birtokszervezet kialakulása teszi lehetővé a jobbágymunka nagyobb kihasználását, melynek emelkedésével a termények mennyisége is arányos. Már említettük, hogy a jobbágymunkával természetszerűleg a gabonatermelés az uradalom fő termelési ága. A 18. századi gyér adatok szerint fő termény a kétszeres (*triticum mixtum*), mely mellett a tiszta búza alig jön tekintetbe; a 19. században azonban első helyen a tiszta búza áll, mely után azonnal következik a kétszeres

⁵³ *Repartitio Terrarum Arabilium Allodiarum tam Vernalium, quam Authumnalium in Districtu Gölle etc. emensuratarum.* M. Lt. XLI. 5.

⁵⁴ Nagyváthy 83. l.

⁵⁵ Hóman—Szekfű: VII. 19.: a pallérozott gazdálkodásra l. még, Pethe i. m. I. l.

búza és a rozs (siligo), mely a kétszeres mellett alig marad el. Az uradalomban őszi és tavaszi rozs termeléséről tudunk a 19. században. Jelentős még az őszi és tavaszi árpa, meg a zab termelés. A zab mennyiségileg azonnal a tiszta búza után következik. Kisebb jelentőségű, de nagyon figyelemreméltó a hajdina (panicum, pohánka⁵⁶) és a tönköly nagyarányú termelése, ez utóbbi főleg a 19. században. Hetényben a 18. században szerezsenybúzáat (sarocenum frumentum) is termelnek.

Az uradalom a föld megművelésében a jobbágmunkára támaszkodik, de már a 19. század elején a jobbágnak az elvégzendő munkát kijelölik és így elejét veszik az esetleges idő elhúzásnak. „Egy polgárnak és béresnek ki kell jelölni az egy nap felszántandó földet (egy hold nagyságút), mert különben örökké egy pallérnak kellene mellette állni, mégsem lehet tudni, hány holdat szántottak fel és hány hold maradt szántatlanul, melyből az szokott következni, hogy a legjobb szántó idő elmúlik és a föld szántatlan marad, vagy rossz szántása esik neki”.⁵⁷

A föld megművelésében a Custodiatuson eddig nem volt szokásban a tavaszi földeknek ősszel való felszántása, amit a 19. század elején mindjárt elrendel az uradalom. Régebben az egyszeri szántás mellett is elegendő zab és kukorica termett, de az uradalom mégis jobbnak találja, hogy minden districtusban legalább 20—20 holdat zab és kukorica alá ősszel, miután a jobbágyság a maga őszi vetését elvégezte, szántsanak fel.

A Custodiatuson ősszel a megfelelően előkészített és legjobb földben először őszi árpa vetését rendeli el az uradalom, mely után következik a tiszta búza vetése, melyet holdtöltekör, vagy fogytán, de sohasem újhholdkor kell végezni, addig a rozsból, ha lehetséges, újhholdkor kell vetni, mert így egy szem konkoly sem lesz, sőt ha konkolyos rozs az újhhold három első napjaiban vettetik, kivesz belőle a konkoly és tiszta rozsot lehet aratni. (Ekkor lehet vetni az őszi lencsét is, ha eddig magva nem volt. Vagy venni kell,

⁵⁶ Wellmann 154. l.

⁵⁷ Instructio Oeconomialis etc. Ugyanezen jelenséget l. a gödöllői uradalomban is. Wellmann 129. l.

vagy cserélni, mert az őszi lencse szinte olyan jó, mint a tavaszi, ha nem is oly szép, de sokkal szaporább.⁵⁸) A vetésre való búzát két vagy három nappal tovább kell a szárán érlelni, mint a pénzre valót, amely mentül pirosabb és fényesebb, annál becesebb.⁵⁹ Nagyon ajánlatos eltenni vetésre a csűrökben kiterjesztett ponyvákra kihullott és szorgalmatosan kitisztított magvakat.⁶⁰

A gazdasági irodalomban a 19. században a régi szokással ellentétben a ritka vetés mellett foglalnak állást. Pankl szerint a szántóföldet a vetéshez a legközelebbi utolsó szántással úgy kell felszántani, hogy egy öl szélessége 10, legkevesebb 8 barázdát alkósson, s egy barázdába kb. 1 láb hosszúságra 20 mag essék. A behintett magot a visszatérő eke fogja befedni s így boronálásra sem lesz szükség, azonkívül a nyereség is nagy lesz; míg ugyanis 1200 □-öl földbe a szokott módon 2 p. m.-t vetettek, addig az előírt módszerrel jó földben $\frac{3}{4}$, a közepesen 1, a rosszon 2 $\frac{1}{2}$ mérő elég lesz. Ilyen módon a magok közepes évben 40-szeresen térnek vissza a régebbi 10, vagy 12-szeres helyett.⁶¹ — A Custodiatuson pontosan nem ismerjük a holdankint elvetett ga-

⁵⁸ A vetési időre: A magyar gazda kincsháza. Összeállította: Tormay Béla. Budapest. 1900. 32. l.; Nagyváti: A szorgalmatos mezei gazda. 147. l.

⁵⁹ Nagyváthy i. m. 26—27. l.

⁶⁰ P. P. I. (Plessing): Magyar mezei és házi gazdaságok kalendáriuma, Pest 1786. 152. l.

⁶¹ Matheo Pankl: Compendium oeconomiae ruralis. Budae. 1810 — művében közöl egy példát a ritka vetés eredményéről. Két egyformán művelt földet ugyanolyan gabonával vetettek be. Az egyiket a szokott 12, a másikat csak 4 mérővel. Az első 153 $\frac{1}{2}$, a másik 150 m.-t adott. A ritkább vetés 50-szorosát, a másik csak 11-szeresét adott. 32. l. — A ritka vetést ajánlja Kőhalmi Fekete 14. l.; Galgóczy 1—1 holdra búzából 1—1 $\frac{1}{2}$, rozsból, őszi árpából 2, tavasziból 3—4, zabból 4—5 p. m.-t, kölesből 1600 □ öles holdnál jó magból 36 itcét, lencséből 50—70 itcét, hajdinából 1 $\frac{1}{4}$ —1 $\frac{1}{2}$ p. m.-t számít. Mezei Gazda. I. 55—63. l. — Nagyváthy szerint őszi és tavaszi vetésre jó föld és esztendő esetében 1200 □ öles holdban nem kívántatik több, mint 1 $\frac{1}{2}$ köből, de ha az őszi sáros, vagy rendkívül száraz, a legjobb földbe is belemegy 2 pos. köből. Ha pedig a föld igen sovány, rendszerint $\frac{3}{4}$ rozstot kíván a föld. Zabból $\frac{3}{4}$, ha a föld igen sovány 2 $\frac{1}{2}$ pos. köből után se lesz igen sűrű a vetés. Hajdinából 1, kendermagból $\frac{1}{4}$, lencse, borsó és bükkönyből 1 pos. köből kíván Nagyváthy, 159. l.

bona mennyiségét, a termés azonban 1 p. m. után a 30-as években a tiszta búzából ötszörösét mindig meghozta, 1829-ben az uradalmi átlag 8.16 volt, 1833-ban pedig 1 p. m. után 8.42 lett. Rozsból az őszi vetés után az átlag 4.1—8.5, a tavaszi vetés után 3.7—4 között; őszi árpából 5.3—7.22, tavaszi árpából 2.45—5.50 között, zabból 2.13—5.20 között változik 1 p. m. után; hajdinából 3.7, 1833-ban pedig 5.68 p. m. lett. Tönkölyből 1 p. m. után a termés 1.6—4.14 között váltakozott, az uradalmi átlag pedig 1829-ben 5 p. m. volt.

A vetés alá a földet alaposan elő kell készíteni. Magyarország nagy részén olyan jó és porhanyó a föld, hogy az őszi vetés alá kétszer, legfeljebb háromszor, a tavaszi alá pedig csak egyszer, legfeljebb kétszer kell a földet felszántani.⁶² Az őszi és tavaszi szántásnak gabona alá mélynek kell lenni.⁶³ Tiszta búza, árpa, borsó, lencse, tönköly inkább a sűrűbb, a rozs, zab, lennek, köles inkább a ritkább földet szereti.⁶⁴ — A földek bevetésénél figyelni kell a változtatásra. Ha valamely föld első esztendőben tiszta búzát termett, más esztendőre rozsot kell bele vetni, harmadikban borsót, lencsét, babot, lóherét, káposztát, répát, de legjobb ezen esztendők után a földet fűmaggal bevetni, hadd teremjék három-négy esztendeig szénát, amely által a föld is pihen.⁶⁵

Ezekre az előírásokra a Custodiatuson is tekintettel vannak. Pontosán előírja az uradalom, hogy pl. zabot március-

⁶² P. P. I. 95. l. — Kőhalmi Fekete ajánlja az őszi vetés alá az ötszöri-hatszori, a tavaszi alá pedig a háromszori-négyszeri szántást, mert „hintesse el magának minden Mezei Gazda, hogy ezen szorgalmának és fáradtságának nevezetes jutalmát fogja venni“. 10. l.

⁶³ Pethe I. 294. l.; Nagyváthy szerint gabona alá mély szántás sohasem kell és elég közönségesen egy tenyérnyi, mert a gabona töve ennél alább nem szokott menni. De ha az alább lévő jobb földet akarjuk felhasználni, mélyebbre is szánthatunk.

⁶⁴ Nagyváti János: A szorgalmatos mezei gazda. I. 49. l. — A vetésterület kiválasztására l. még Nagyváthy 25. l.

⁶⁵ Nagyváti 100. l. — Hajós Sándor szerint arra szorgalmatosan vigyázzon a Mezei Gazda, hogy a calcaturában lévő mind a hat osztályú szántóföldek esztendőnként sor szerint egymást váltsák és hogy azok közül 1—1, amely t. i. a következő tavasszal ugarnak fordítatik, télen által illendően megtrágyáztassék. Ez értetődik a kertbeli osztályokra nézve is. I. m. Bev. XI—XII. l.

ban kell vetni, mert így sohasem lesz konkolyos. Azután kukorica és krumpli alá kell szántani, a kukoricát Szt. György napján legjobb vetni, négy hétre kell megkapálni, három hétre betakarni; a krumplit is így kell vetni, de ha lehet, nedves földdel töltsék a krumpli, de aki nedves földdel kapáltatja a kukoricáját, bizonyos légyen benne, hogy egy fejet sem szed róla; elsőben sárga, azután fehér liberia-ban fog öltözködni a kukoricája a kánikulában. Zab, kukorica és krumpli a fő vetemény tavasszal a Custodiatuson, hol a tavaszi árpa és tönköly nem terem meg, kivéve Dörgicsét, ahol épp ezért először az árpát, azután a tönkölyt kell elvetni tavaszi földbe. — A mák is igen hasznos és jó vetemény, azért kétszer szántott földbe kell vetni, sőt ősszel is meg kell próbálni vetni, mert a nyíló mák a búzaföldben igen sok helyen nagy haszonnal szokott teremni. A Custodiatuson lencsét nagyhéten, gömbölyű borsót galagonyavirágzásakor, mohart Szt. Kereszt-nap tájban, kölest Vid hetében, kendermagot Pünkösöd szombatján, ha eső lesz, kerekrepát Szt. Margit-nap tájában kell vetni. A hajdinát a kukorica föld szántása után azonnal kell vetni, illetve a neki szóló földet fől szántani. A len alá való földet a Custodiatuson ősszel kell fől szántani, tyúktrágyával meghordani, azután hamut kell ráhinteni és kapával szépen elkapálni. Tavasszal ismét meg kell szántani, tyúktrágyával és hamuval vékonyan meghinteni és minél apróbbra megkapálni és így belevetni a lent. Ha gyepet lehet törni, semmi ceremónia sem kell neki, csak három szántás, akkor minden bizonytal lesz elég len.⁶⁶ — Az uradalom a nagyon sűrű vetés ellen is intézkedik. Ha az őszi vetés tavasszal oly sűrű lenne, hogy annak megdőlésétől kellene félni, nehogy a búza laza legyen, a birkákkal kell meglegeltetni. Ősszel azonban a birkát sohasem szabad a vetésre eresztetni. Ámazonban szigorúan tilos a jobbágyoknak gabona nemléte miatt a vetések valamely részének learatása, mert ezáltal mind az uraságnak, mind és leginkább maguknak kárt okoznak.⁶⁷

A termésre vonatkozóan a Custodiatus javadalmaiban a 18. századra kevés ismerettel rendelkezünk. A 19. század

⁶⁶ Az *instructio*nes-ekből.

⁶⁷ Rel. Dec. 1829.

tárgyalt korára a terméseredményeket elég pontosan ismerjük, de kevés az ismeretünk a módra, ahogyan a terméshez eljutottak. A cséplés, eltakarítás, stb. módját csak a terméstáblázatokból következtethetjük ki.

Már előbb a racionális gazdálkodásra következtettünk a gabonaneműek termésének fokozatos növekedéséből. Az igazi racionális gazdálkodási módot csak a 30-as évek körül figyelhetjük meg. Terméseredményeink már 1809-től vannak, de pl. próbacséplési kimutatással 1828 előtt nem találkoztunk. Az elvetett gabona mennyiségét sem ismerjük 1820 előtt, de a racionalitást a gazdálkodásban mutatja az a körülmény, hogy már 1809-től táblázatok feltüntetik a remélt, azaz a kiszámított, a várható terméseredményeket, ugyanis az uradalom érdeke a tisztánlátás a legfőbb jövedelmezőségű ágban. Az áttekintést nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy az allodiális és tizedes terméseket nem ismerjük elkülönítve és így nem tudunk következtetni arra, hogy milyen volt a gazdálkodás az allodiális területen és hogy a jobbágyföld művelése mennyivel maradt el az urasági föld mellett, vagy esetleg megfordítva.

A Custodiatuson a jobbágyszolgáltatások túlnyomóan kétszeres búzáról tesznek említést, tiszta búza termelését alig említik. Tiszta búzát csak a zalai helyek, Alsó Dörgicse, Akali, Kékkút termelt. A 19. században a fő termény a gabonaneműek közül a tiszta búza lesz, azonban a kétszeres sem marad el és majdnem egyenrangú vele, az őszi és tavaszi rozs mennyisége azonban már kisebb. A kétszeres csökkenése a Custodiatuson is tapasztalható, hisz II. József rendeleti úton is a tiszta búza termelése mellett foglalt állást,⁶⁸ de a kétszeres, mint a szegényebb nép tápláléka, a Custodiatuson továbbra is fontos szerepet játszik, évente az uradalom 3100—4000 p. m.-t termel, az esetleges csökkenés (pl. 1823-ban csak 2047 p. m.), a többi gabona nemű változásával arányos. A tiszta búza termelése az uradalom előrehaladását jelzi, de ez eléggé hullámzik, részint az év termésétől függ, szándékos növelését nem látjuk. A kétszeres termesztéséhez azért ragaszkodtak elcinte, mert ha az egyikre rossz idő járt, akkor a másik még mindig beválhatott. Nem is

⁶⁸ Erre l. Gerendás i. m. 111. l.

adott a kétszeres sohasem egyforma terméseredményt, vagy a búza, vagy a rozs, de többnyire az előbbi jutott túlsúlyra. Hátránya az volt, hogy az egyik, rendszeren a rozs, hamarabb ért meg és aratáskor kipergett, vagy ha korán arattak, a később érő esetleg megszorult.⁶⁹

A jó föld a jó művelés és a jó idő következtében holdak szerint általában 6—8, sőt 12 olyan kereszt búzát szokott teremni, amely 18 kévével számlálva, 1 köből szemet szokott hozni. A zab, ha esője jár 5—6 háromköblöt fizető keresztet, a rozs 4—5—7 kétköblös keresztet, az őszi árpa 1 mag után 12, sőt 24-et ad. A kukorica a holdon 20—25—30 köből fejet terem.⁷⁰ — A Custodiatuson a 18. század folyamán nem ismerjük az elvetett gabona mennyiségét, a termésből azonban megállapíthatjuk, hogy tiszta búzából 13 kéve ad 1 keresztet (Alsó Dörgicse, 1768), kétszereshől pedig 18. Kékkúton 17 kéve⁷¹ és kétszereshől 1 keresztben 1 $\frac{1}{2}$, árpából 2, zabból 1 $\frac{1}{2}$ — 2 p. m. gabona van.⁷² — Ha a 19. század terméseredményeit nézzük, megállapíthatjuk, hogy 1—2 évet leszámítva a termett mennyiség a kiszámítottat mindig felülmúlta. Csak a 30-as évekből állapíthatjuk meg, hogy az elvetett mag milyen eredményt hozott és ekkor a termést jó közepesnek kell tartanunk. Ezt mutatja a gabona nehézsége is. Így pl. 1830-ban az allodiális tiszta búza nehézsége 77—81, a dézsma gabonáé 74—78, a rozsé 71—75, illetve 69—76, az árpáé 60, illetve 55—64, a zabé 44—51, a dézsma zabé pedig 47—52 font között változik.⁷³ A termésre vonatkozó bizonyos számítás nyomaival már 1809-ben találkozunk.

A termett gabonaszem kisérdése a Custodiatuson nyom-

⁶⁹ Győrffy István: Takarás és nyomtatás az Alföldön, Magyar Föld és Népe. 5. l. — A kétszeresről, a búza rozszsá változásáról l. Nagyváti: A szorgalmatos mezei gazda. 149. l., P. P. I. i. m. 41—42. I.; a kétszeresről pedig Pethe. I. 449. l.

⁷⁰ Nagyváthy 167—68. l.

⁷¹ Az Alföldön 18 kévéből áll egy kereszt, (Győrffy i. m. 9. l.): 15 vagy 20 kévéből az egyes provinciák szerint. Pankl 58. l.

⁷² Ismerjük a Custodiatus somogy megyei helyeinek termését 1790-ből is Somogyvármegyének 1790. nov. 2-án tartott közgyűlési jegyzőkönyvéből, mely adatok azonban nem megbízhatók az adatokat közlő Melhárd szerint. Somogyvármegyei gazd. történeti adatok. 31. l.

⁷³ M. Lt. XLVII. 2, 3.

tatással és csépléssel történik.⁷⁴ Hogy az egyes helyeken melyik módszert alkalmazták és melyik volt túlsúlyban, pontosan nem tudjuk meghatározni, mert a kimutatások közösem szólnak a nyomtatott, vagy cséplő részről. Akalin cséplőpajtáról már 1808-ban történik említés.

A termett mennyiségből természetesen lejön a nyomtató, vagy cséplő rész, a deputatumok és a konvencióra, a jövő évi őszi és tavaszi vetésre, az állatok táplálására, egyéb előre nem gyanítható esetekre fordított mennyiség, azonkívül évente Kanizsán, Pesten, és Veszprémben lévő kollégiumok részére küldött mennyiség⁷⁵ és ezután az uraságnak maradt rész az, amellyel az uradalom szabadon rendelkezett és pénzzé teheti. A próbának tett gabonánál a cséplő, vagy nyomtató részt bizonyos arány szerint adja ki az uradalom, ez Somogyban 12, 31, 101, Zalában pedig 11, 30, 100 1828-ig, 1829-től az arató, nyomtató, vagy cséplő rész őszi vetésben 1 p. m. után $8 \frac{2}{4}$, tavaszi vetésből pedig 9 itce, mely a mérők után ugyanezen mennyiségben emelkedik.⁷⁶ 1829-ben 5595.7 kereszt és 7 kéve termett búzából az uradalomban, melyből az arató rész 529 kereszt volt; 2065.1 kereszt rozsból, 227.8 kereszt; 63.12 kereszt tavaszi rozsból 7.5 kereszt; 210.7 kereszt őszi árpából 24.12 kereszt; 205.13 kereszt tavaszi árpából 20.8 kereszt; 64.2 tönkölyből 6.6; 1429.13 kereszt zabból pedig 241.2 kereszt volt az arató rész, vagyis búza, tavaszi árpa és tönkölyből a termett mennyiség $\frac{1}{10}$ -ed része, rozs, őszi árpából az $\frac{1}{9}$ -ed, zabból pedig az $\frac{1}{8}$ -ad része volt az aratórész.

Az aratásra,⁷⁷ a termett gabona elraktározásának módjára nagyon kevés az ismeretünk a Custodiatus történetének eddig tárgyalt korszakában. Az uradalom ezen a téren sem volt elmaradott állapotban, hisz már a 18. századból is több

⁷⁴ L. erre Pankl. 59. l. Nagyváthy a cséplést csak akkor javasolja, ha vetnivalót kell készíteni, ha azonban jó szalmát akarunk, a nyomtatást dicséri. A szorgalmas mezei gazda 251. l. — Korizmic a nyomtatást csak szükséges rössznak tartja. i. m. V. 15. l. — Nyomtatni a búzát, kétszerest, árpát, zabot, bükkönyt, kölest, ritkábban rozst, mohart, magvas lóherét szoktak. Győrffy: Takarás és nyomtatás... 10. l.

⁷⁵ M. Lt. XLIV. 5.

⁷⁶ M. Lt. XLVI. 2, 3.

⁷⁷ Az árpa aratására l. P. P. l.: 122. l.

magtárt (Gölle Attala, Nagy Dobsza, Alsó Dörgicse) és a kukorica őrzésére szolgáló helyet említettünk meg ezek nagyságával együtt, melyek nem is újak. Figyelemreméltó Alsó Dörgicсэн a kőből készült magtár a 18. század folyamán. — Adatok nélkül pontosan nem dönthetjük el, hogy vajjon a vermekben⁷⁸ való gabonatarítás használatos volt-e a Custodiatuson, de említésével nem igen találkozunk.

Nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy mi történt az uraság részére megmaradt gabonával. Nagy mennyiségű az így megmaradt gabonamennyiség, több évből ismeretes az előző évi gabona is. Bő termések idején (1818, 1819, 1822, 1829, 1851) sok az uradalomnak jutott gabona. Úgy látszik, hogy az uradalom és a rend eltartására fordították a természet gabonát; az eladásra alkalmas piacok eléggé távol voltak.⁷⁹ külföldre való szállításra nem gondolnak, egy-két belöldi kereskedőnek eladott gabona elég csekély 1811-ben, sőt még a 30-as években is.⁸⁰ — A gabonaárak eléggé magasak voltak. 100 m. tiszta búza 4—5, a rozs 3—15, a zab 3.52—4 f. között váltakozott, a tönköly ára 3, a hajdináé pedig 2 f. volt. Az értékesítés azért is nehéz, mert a szomszédos megyék gabonát és élelmiszert oly bőségben termelnek, hogy a fogyasztás a termeléssel sehol sem egyenlő, miért is gyakran megesik, hogy a gabona ára ezen helyeken azonnal tetemesen alászáll, mihelyt egy nap több, mint 100 m. kerül piacra.⁸¹

A búzának fehér és vörös fajtáját találjuk a Custodiatuson.⁸² — A tiszta búza, kétszeres, őszi és tavaszi rozs mellett kisebb jelentőségű az őszi és tavaszi árpa, melynél kereszt, kéve mellett a petrencébe való rakás is ismeretes. — Sok tekintetben majdnem az első helyen áll a zabtermelés,

⁷⁸ A vermekre l. Pankl 65. l., Galgóczi I. 131—132. l.; Kóhalmi Fekete 35—36. l.; Pethe I. 670—71. l.; Nagyváti: A szorgalmatos... 263. l. Még 1900-ban is előfordul a gabona őrzése vermekben. l. Tormay Béla: A magyar gazda kincsháza. Bp. 1900. 43. l. A magházak (granariumok)-ra l. Nagyváti 255. l. P. P. I. 277. l. — A gabona nyomtatására szolgáló fedett szűrűre (csűr) l. Gyórfy i. m. 34. l.

⁷⁹ L. Melhárd. i. m. Somogy vm.-i gazd. tört.-i adatok 47. l.

⁸⁰ M. Lt. LVII. k. 1—20.

⁸¹ Melhárd itt i. m. 47. l.

⁸² M. Lt. XLVI. 23.

melyre az állattartás miatt van szüksége az uradalomnak, mert: A marhát hízlalja a gazda két szeme, egyik a gondozó, másik a zab szeme.⁸³ 1831-ben Göllén az uradalom 3454 holdon termel zabot!

A 18. század folyamán nem, de a 19. században megtaláljuk a gabonaneműek között a Custodiatus birtokain a *tönkölyt* is kisebb mennyiségben. A tönköly kalászos növény és a búza fajhoz tartozik. Magyarországon Somogyban és más túl a dunai és Duna és Tisza melléki erdősebb vidékeken van némileg divatban a vetése.⁸⁴ Hasznossága némely részben még a buzát is meghaladja, lisztje minden gabonaneműek lisztjénél fehérebb.⁸⁵

„Gabonának nevezi a Magyar ezeket a lisztes és nagyobacska magvú plántákat; búza, tönköly, rozs, árpa, zab. Ha pedig azt mondja — élet: — már akkor a kölest, tatárkát, lencsét, borsót, s más némelyeket is, amit holdakként inkább természet, igen meghatározatlanul hozzáérti“.⁸⁶

A Custodiatuson a *köles* termesztéséről külön nem tudunk. — Már a 18. században Gölle, Attala, Taszár és Mernyén adóznak a jobbágyok *hajdinából* (*pannicum*, pohánka, tatárka⁸⁷), a 19. század folyamán pedig az allodiális földeken, még a jobbágytelkeken is (nagyobb mennyiségben ez utóbbin) ismeretes a hajdina termelése, mely az árpát majdnem megközelíti mennyiségben. Hajdinából 1 p. m. 1829-ben 3—7, 1833-ban pedig 9.68 p. m.-t hoz.⁸⁸ — *Lencséről* 1768-ban csak Mernyén hallunk, a harmincas években pedig őszi és tavaszi lencse elvetett mennyiségét (őszié 5 és 8, a tavaszié 10—16 p. m. között váltakozik.) ismerjük. *Borsónak* (*pisum*) a 19. században két fajtáját találjuk a Custodiatuson. Az uradalomban rácorsóból 1827—31. között 3, 1830-ban 16, gömbölyű borsóból pedig 1831-ben 18 $\frac{3}{4}$, 1832—33-ban pedig 27, 26 p. m.-t vetettek.

Itt említjük meg az uradalom *kender* termelését is. Ter-

⁸³ Tormay i. m. 355. l.

⁸⁴ Galgóczy I. 60. l.

⁸⁵ Pethe I. 448. l.; Nagyváti: A szorgalmatos... 168. l.

⁸⁶ Pethe I. 413. l.

⁸⁷ Fényes Elek: Magyarország statisztikája. Bp. 1842. I. 124. l.

⁸⁸ A gabonaneműekre l. a táblázatokat.

melésével a somogy megyei helyek már a 18. században is foglalkoznak. Göllén és Mernyén ekkor a termés 130—130 font. — 1809-ben Kis Dobsza, Pettend és Göllén a magaskender összesen 804 $\frac{5}{8}$ font súlyú, Göllén a virágos kender 68 $\frac{6}{8}$ font. 1828—33 között már tekintélyes a kender mennyisége az uradalomban, (1828-ban 1268 $\frac{3}{4}$, 1833-ban 3393 $\frac{3}{8}$ font.) — A *kendermag* Göllén 1809-ben 9 m. és 37 $\frac{7}{8}$ itce, az uradalomban pedig 1828-ban 18 $\frac{3}{8}$ m., a későbbi években pedig 35 m. és $\frac{1}{4}$ itce. — Némely helyen a jobbágyok a harmincas években a kender és kendermag váltsága címén fizetnek az uradalomnak, így 1829 és 1831—33-as években összesen 104 f.-t. Attalán sessióként 2 f.-t. fizettek.⁶⁹ A mernyei, göllei és dobszai kerületben kisebb mennyiségben az uradalom a repcét is termeszt. Az allodiális táblákba összesen 1820-ban 2, 1825-ben 7.5 p. m.-t vetettek.

Jóllehet, az uradalom gabonatermelésre van beállítva és ez aránylag egyszerű munkát igényel, mindazonáltal nem idegenkedik a több fáradságot igénylő kapásnövények termelésétől sem. Már a 18. században nagyarányú a *törökbúza* termelése. 1768-ban az uradalomnak a jobbágyok csövestől (in truncis deductae) 1902 $\frac{1}{2}$ p. m.-t adnak tized fejében. Törökbúzát az egész uradalomban termelnek és ez a következő korszakban is folytatódik. A számadások különbséget tesznek az allodiális és tizedes terményeken belül a jó és aljas (jobb, puha) csutás *kukorica* között. — Kukorica termelés alá pl. az uradalom 1831-ben Göllén harmadában 548, konvencióba pedig 30 hold földet ad ki. — Göllén kívül Attala és Hetény a fő kukoricatermő helyek. — A termés némely évben feltűnő jó volt. Míg 1828-ban 1 p. m. elvetett jó kukoricából 46 p. m. lett, addig 1831—32-ben százszorosát hozza meg a kukorica p. m.-je. 1831-ben 108, 1832-ben pedig 103 p. m. lett 1 p. m. után.

A kukorica mellett a másik kapásnövény a *burgonya* (kolompér) jelentőségét a számadásokból csak a 19. században ismerjük, hisz a burgonya csak a 18. század második felében terjedt el Magyarországon és csak 1818 óta több évről szűk termése és az abból itt-ott keletkezett éhség követ-

⁶⁹ M. Lt. XLVI. 2.

keztében kedvelte meg Magyarország népessége.⁹⁰ Nagyon érdemes a „földi alma” nevelése, mivel ez az egyetlen gyümölcsnek közönséges nevelése is egy terméketlen esztendőnek szükségét kipótolhatja, mivel ez a gyümölcs, ha mindjárt a fergetegek, záporosó és jég a tartományok minden mezei vetését elrontotta is, mindezekben a viszontagságokban békében nyugszik a föld gyomrában és akármilyen sovány földben is bőven szokott teremni.⁹¹ — Termelése a Custodiatuson elég jelentékeny mind az allodiális, mind a jobbágytelkeken. — A burgonya 3—5-szörösét hozza meg az elvetett mennyiségnek. A termés elég számottevő, pl. az összes (allodiális és tizedes) termés 1853-ban 4870 p. m. a Custodiatuson.⁹²

D. Bortermelés.

A bortermelés már nagyon régóta fontos jövedelmezőségi ág a Custodiatuson és a 19. században a gabonatermelés és állattenyésztés mellett a harmadik helyet foglalja el. Ugyanez állapítható meg Magyarország bortermelésére vonatkozólag is: „A természeti tényezők kedvező viselkedése folytán már a 18. században jövedelmezőség dolgában a harmadik helyet foglalta el a gabona és az állatok után a bortermelés.”⁹³ — Az uradalom egyes részeinek fekvése (a Balaton két partján) lényeges a szőlőtermelés szempontjából. Az elsőrangú bortermő vidékeket egymás között, ha nem is elsőrangú, de még mindig igen tekintélyes borárút produkáló területek kötik össze szinte megszakíthatatlan vonalakban, így húzódik a bortermő vidék a zalai balatoni bortermő területtől egyrészt, a pécs-villányi-szekszárditól másrészt Fehérmegyén át Buda, Gyöngyös, Eger, Hont ősi bortermő vidékéig és onnan Putnokon át keletnek a tokaji Hegyaljához.⁹⁴ — Ebbe a vonulatba illeszkedik bele a Cus-

⁹⁰ Wenzel i. m. 395. l.

⁹¹ P. P. I. 70. l.

⁹² A kisebbfajta gabonaneműekre, a kapásnövényekre és borra az összeírások megtalálhatók a M. Lt-ban Fasc. XLII. Nr. 8. alatt.

⁹³ Szekfü: Faji sajtáságaink a gazdaságtörténet világánál. Minerva 1922. 166. l.

⁹⁴ Szekfü u. o. 165—166. l.

odiatus bortermő vidéke is és pedig a zalai bortermő vonulatba Dörgicse, a Balaton somogyi részén Őszöd, a pécs-vilányi-szekszárdi vonulatba pedig Taszár, Dobsza és Várong vidéke, míg a mernyei szőlőtermelés kisebb jelentőségű. Dörgicse a balatoni borvidékbe tartozik, mely magában foglalja Zalavármegye tapolcai és balatonfüredi járásait.⁹⁵ — A magyar nép szívesen foglalkozott szőlővel és bortermeléssel, — a bortermelés az egész országban és különösen azon vidékeken van meg, hol a magyarság évszázadok óta lakik.⁹⁶ Ebből a szempontból is helytáll Dörgicse magyar lakóságának évszázados szőlőtermelése.

Természetesen a dörgicsei és őszödi bortermő vidék mellett a Custodiatius többi somogyi bortermő helyei másodrendűek. A Custodiatius bortermő helyeire kissé túlzott a somogymegyei szőlők általános jellemzése: „Somogyvármegyei szőlői általában ötödosztályúak s még annyira sem termékenyek és fizetők, hogy a házi szükségletnek eleget tennének; a megye nagy része borhiányban szenved, minek következtében szükségletét a szomszédos Baranya és Zala megyékből szerzi be“;⁹⁷ — ugyanis a Custodiatuson borvételről nem igen tudunk (1809-ben még igen,⁹⁸ de később nem), a Custodiatius termése az uradalom szükségletét kielégíti.

A bortermelés tárgyalása két részre oszlik, a szőlő művelésén kívül a termés, a bor minőségével, mennyiségével, értékesítésével is fogunk foglalkozni.

A Custodiatuson a szőlőművelés allodiális és jobbágytelkeken történik. A 19. század adatai szerint a termésből kiindulva, mennyiségileg fehér borból 3-szorta, vörös borból pedig 7—8-szorta akkora a termés a jobbágytelkeken, mint az allodiális telkeken, pedig ez a bor minőségére fontos, ugyanis jóval kevesebb a szőlőművelésre a gond a jobbágytelkeken, hisz a jobbágnak bármiféle bor jó, csak az a fontos, hogy bor legyen; ezzel szemben az allodiális szőlő mű-

⁹⁵ Borászati zsebnaptár. 1931. évre. Szerk.: Dr. Baross Endre. XXXII. évf. 70—71. l.

⁹⁶ Szekfű itt i. m. I. rész. 165. l.

⁹⁷ Melhárd Gy.: Somogyvármegyei gazdaságtörténeti adatok. 46—47. l.

⁹⁸ M. Lt. LII. 1.

velése már több gondot igényel. Nem tudjuk az allodiális szőlő nagyságát meghatározni,⁹⁹ nincsenek speciális adataink az uradalmi szőlő művelésére, azt azonban megállapíthatjuk, hogy ezeknek a szőlőknek a művelését az uradalom nem bízta a jobbágyokra. Már 1768-ban pontosan tudjuk, hogy a dörgicsei szőlőt művelő extraneusok nem a Custodiatius jobbágyai, hanem Szentantalfa, Menczel-Döröng, Nagy Vázsony, Szentgál, Udvari, Vörös-Tó, Budavár, Ocs, Balaton-Henye-Pécsöly, Kis Dörgicse, Vászoly és Ajkáról valók, ezeknek a fossoroknak a száma ekkor 102, — vagyis a kényesebb és finomabb munkát, melyet a dörgicsei szőlő művelése igényel, nem a jobbágyok végzik, hanem az extraneusok, akiket bérmunkásoknak lehet tartani.

A szőlőművelés területére nézve az egész uradalomra vonatkozólag ismerjük a fossorok számát a 18. század közepéről, a 19. században pedig tudjuk a szőlővel művelt területek holdankénti nagyságát. A szőlőterület egykori mértéke a nép nyelvén ma is használatos „kapás”,¹⁰⁰ „fossor”, vagyis akkora terület, melyet egy szőlőkapás munkál meg egy nap alatt.¹⁰¹ Az uradalom fossorainak száma 1768-ban összesen 1223. De így még nem tudjuk a terület pontos nagyságát nem ismerve, hogy Somogy megyében egy kapásnak hány öl felel meg. Mivel pedig ebből az évből a terméseredmény nem ismeretes, a terület nagyságát a 18. században holdak-

⁹⁹ Dörgicsén 1812-ben még nem volt allodiális szőlő. Ekkor Kovács Pál kasznár becsű szerint szerzettilyent „oly szépen és csendesen, hogy senkinek szembetűnő nem volt és ezt az uraság mindaddig használta, míglen 1822-ben a Mtgos Horváth családtól az Inscriptionalis szőlő által nem jött”, azután ezt eladták és a 10 esztendei haszonvételen kívül 3100 f.-t nyert az uraság (l. M. Lt. Rel. Occ. 1829. VIII. 5 a. — Kékkuton is van már 1823-ban allodiális szőlő, de alig termett valamit, amit ekkor még a tabellába se vettek be. Extractus Fagopyri, Paunici et Vinorum etc. (l. M. Lt. LII. 8.)

¹⁰⁰ Acsády Ignác: A magyar gazdasági élet 1720-ban. Magyar gazdaságtörténeti Szemle (M. Gt. Sz.) I. évf. 1894. 49. l.)

¹⁰¹ Gerendás i.m. 137. l. Ennek kiterjedése csaknem minden vidéken változik. Fényes Elek: Magyarország statisztikája 284. l. szerint Csáktornyan 94, Zalában 100, Pest megyében 200—250 öl tett egy fossort.: — Borászati Zsebnaptár 1931. 15—16. l. idézi Gerendás u. o. — L. még Pauly 316—17. l.; v. ö. M. Gt. Sz. 1895. 243. l. idézi Wellmann 143. l.

ban nem tudjuk meghatározni. — 1827-ben a bortermelésre fordított terület a Custodiatuson 1050 hold.¹⁰²

A 19. század első felében a szőlővel beültetett terület szemmel láthatólag növekedett kiterjedésében. Ennek a jelenségnek az az alapja, hogy az emberek minél több bort akartak termelni. A bortermelők minőség helyett mennyiségre tekintenek, jóság helyett bőséget akarnak elérni és azon fajtákat ültetik, melyek sokat adnak. Ugyanez a cél magyarázza a szőlőknek a sík földön való elszaporodását is. A sík szőlőknek már akárhány helyt nagyobb az ára, mint a hegyinek, paraszt és nemes egyaránt megadnak érte minden árat.¹⁰³

A Custodiatuson a török pusztítás után a szőlőterületeket is ujonnan kellett ültetni. — A várongi uradalmi szőlőről tudjuk, hogy 1735 körül Vincenti Domonkos bérlő tokaji, somlai, soproni, badaacsonyi, pozsonyi és modrusi szőlőkből hozott vesszőkkel ültette be,¹⁰⁴ 1810-ben pedig már a piarista rend Mernyén, Várongon és Homokon allodiális és jobbágyszőlőket ültetni¹⁰⁵ és az uradalom a 19. század folyamán a szőlőterületet bővíteni is igyekszik, mely ellen pl. a dörgicsei külső és belső lakosok tiltakoznak. Bolla Antal ugyanis 1816-ban a dörgicsei szőlőhöz tartozandó gyöböket be akarja ültetni szőlővel, de a dörgicseiek nem engedik, mert ez a terület gyümölcsfákkal van tele és a talaj kövecses.¹⁰⁶

Nagy figyelmet fordít az uradalom a szőlő művelésére. 1809-ben a következők megtartását írja elő szigorúan. Elsőben is arra kell vigyázni, hogy télen, midőn legalkalmasabb az út, talán szánút is talál lenni, akkor elegendő trá-

¹⁰² M. Lt. LXXI. A. 2. A dörgicsei szőlő nagysága 1827-ből hiányzik, de 1748-ból ismeretes, nagysága ekkor 466½ hold. M. Lt. LXXI. c. 4. — Pettenden 1828-ban 128½ kapás nagyságú volt a szőlő, melyet 527.40 f.-ra becsülték, de oly elhagyatott, hogy csak kevés termő tőkéből és egy néhány gyümölcsfából áll és már a szőlőhegy nevet meg sem érdemli. Ezért az uradalom megbecsülve a szőlő értékét a jobbágyoktól átvette. (M. Lt. LXXI. k. 1.)

¹⁰³ Szekfü: Faji sajátosságaink. 179. l.

¹⁰⁴ Melhárd: A fehérvári örkanonokság... 39. l.

¹⁰⁵ Hist. Prov. I. 327. l.

¹⁰⁶ M. Lt. LXXI. c. 18.

gyát kell hordani. Mivel az uraság földei igen soványak, tökéletlenek, ezeket trágya nélkül helyrehozni lehetetlen, „ugyanis a nagyon sovány szőlő keveset terem, fája elsatnyul; a nagyon kövér ellenben bőven terem, de gyenge, tartalmatlan és tökéletlen bort ad, sőt a túlságos tápbőség miatt mintegy megzabál s szinte betegségét vagy kiveszését idézi elő; különösen a bő nedvességű állati trágya után el szokott a szőlő fodrosodni. Kell a szőlőt trágyázni és annak idején szükséges is, de a bő és főleg állati trágya nem helyeselhető, mert szaporodik ugyan a bortermés és sok lesz a lőré, de kevés az igazi jó bor; úgyhogy a bőven termő rossz szőlő szaporításán kívül sok vidéken éppen e körülménynek lehet tulajdonítani, hogy bortermésünk hírében és jóságában fogyatkozott“.¹⁰⁷

A szőlőművelés további folyamán tavasszal a metszést kell elvégezni: „A tőkék egytől-egyig megtisztíttassanak. a bagolyfejek róla lehányattassanak. A sovány szőlőt egyik esztendőben újhold alkalmával. másik esztendőben holdtöltekor kell metszeni, az új szőlőt pedig megfordítva. Melyből az következik, hogy a vén szőlőnek jó bujtani való vesszeje fog lenni, az új szőlő pedig nem hajt haszontalan fatyúvesszőt, mely a tőkét idő előtt el szokta rontani. Metszéskor arra is kell vigyázni, hogy minden jófajta tőkén, amelynek elegendő hosszú vesszeje vagyon, bujtásnak való vesszőt kell hagyni; ha pedig bujtásnak helye nem volna. mégis meg kell egy szál vesszőt hagyni „porhíjjasnak“ vagy porbújtásnak, ezen porbújtással lehet az öreg szőlőt megfiatalítani, máskülönben olyan ritkák fognak maradni az uraság szőlői, mint most (1809), melyből is az uraságnak nem kevés kára következik. mert az üres föld úgy felveszi a kapálást, mint a jó tőke és mégis tőke nélkül bő termése sohasem fog lenni. A döntögetésnél arra kell vigyázni, hogy azon esztendőben, melyben a cserebogár kukaca két eszten-

¹⁰⁷ Galgóczi Károly: Mezei Gazda II. Pest. 1854. 57. l. — Pethe is ajánlja a trágyázást. II. 521. l. Nagyváti a szőlő trágyázása ellen van: „azt ugyan én tapasztaltam, hogy a trágyázott szőlő többet termett, de a bort is mindig alábbvalónak találtam, mint a száraz, sovány helyről valót. A spanyolok és a Rajna-vidékiek sohasem trágyáznak“. A szorgalmas mezei gazda... 11. l.

dős, senki se döntsön, mert az megemészti a tőkét is és így sem öreg, sem fiatal tőke nem lesz. Ezen esztendőben új szőlőt sem jó rakatni, mert ebben is kimondhatatlan károkat szokott tenni. — Legjobb az esztendőben, melyben a „cserebogár kibújik a földből, döntögetni és új szőlőt rakatni.“

A szőlőművelés mozzanatai a következők: Legelső a nyitás, a téli hideg ellen minden ősszel betakart szőlők nyitása; második a metszés, addig kell metszeni, míg a tőke meg nem indul, vagy ha valaki a rendes időt elmulasztotta volna, nyesse meg, amidőn a levelek is mind kifejlődtek. Ekkor kell a felső oldalgyökereket is a metszőkéssel letisztítani. Ezután következik az első kapálás, a másodikat akkorra kell hagyni, amikor a gerezdek elvirítottak, a harmadikat, mikor már a szemek megnövekedvén, zsendülni kezdenek. Az első kapálást követi a felkarózás. Erre a legjobb idő, mikor már a gerezdek elvirítottak. A második kapálást előzze meg a felkötözés; az igazgatás, (a levelek megritkítása), a harmadik kapálás előtt történjék. A harmadik kapálás annál szükségesebb, mentül füvesebb a szőlő, mely miatt a gyümölcsök árnyékban tartatván, szomorú tekintetűek és ízetlenek maradnak. Azonban inkább többször kell kapálni, mint keveset, mert a negyedelés, amint a szőlőművesek tartják, az erszényt üresíti, de a hordót tölti.¹⁰⁸ A szüret az őszi szántás-vetés után történik a Custodiatuson.

Nagyon jelentős a szőlőművelésre Várongon már az 1774-ben említett présház (domus torcularis). A Custodiatuson a magtalan szőlő, vagyis amely 12 esztendeig metszetlen és kapálatlan marad, az uraság szabad rendelkezése alá esik.¹⁰⁹ — Itt említjük meg, hogy a Custodiatuson már 1778-ban szigorúan tiltják a marháknak a szőlőkben való legeltetését. — A szőlőművelésre nagyon jónak tartják az úgynevezett „főző esztendő“-t. A szőlősgazdák efelől egyebet nem tudnak mondani, hanem hogy száraz, minden 10 esz-

¹⁰⁸ A szőlőművelés mozzanataira I. Nagyváti: A szorgalmatos. II. 42—53. l.

¹⁰⁹ Articuli Promonthoriales in Comitatu Simighiensi super promonthoryis Mernye, Homok, Taszár, alias Telek, Őszöd. Nyomatotok articulusok. M. I. LXXI. A. 1. 1778.

tendő alatt legalább egyszer fordul elő és olyan jó bort csinál, hogy azt 50—60 s több esztendeig is el lehet tartani.¹⁰⁹

A Custodiatuſ szőlőiben gyümölcs is szokott teremni.¹¹⁰

A nyári gyümölcsöt, melyet nem lehet megaszalni, a Custodiatuſon a gazdatiszt igyekezék eladni; a téli gyümölcsöt: körtét, almát, diót, takaríttassa jó helyre, az ilyeneket jó pénzen el lehet adni, a szilvát szorgalmasan szedesse össze és pálinkát főzessen belőle.¹¹¹ De mindenekelőtte kiadja pálinkásnak, próbát tétessen, hogy egy kazán mennyit ad, de nem az első kazánról lefolyt pálinkát, hanem amely a másodikról folyt, azt kell zsinórmértékül venni.¹¹² — 1809-ben az átvételkor szerepel a Custodiatuſon a borseprűből lett pálinka. Már a 18. századból tudunk Alsó, Felső Dörgicsén gyümölcstizedről (1768). Mernyén meg már régebben is volt gyümölcsmegőrző; ismerjük Göllén a szilvafákkal beültetett kertet, azonkívül tudunk Várongon pálinkaégető zsidóról, Alsó Dörgicsén uradalmi pálinkafőzőt ismerünk, Várongon és Taszáron pedig szeszfőzőt említ az összeírás 1768-ban. — A törkölytermelés is fontos tényező a Custodiatuſon. 1824-ben 168, 1825-ben 159, 1828-ban Mernyén 20 ³/₄ akó törkölyről találunk említést.

A földesúri jövedelmek nem csekély részét szolgáltatta a bor, melyből a jobbágy urának kilencedet tartozott adni, még pedig mind a szőlőhegyen termettből, mind a kerti szőlőkől. A földesúrnak a kilenced mellett pontosan körülírt borkimérési joga is volt, de ez az educillatio a jobbágyak is hoz jövedelmet. A Custodiatuſon a jobbágyok borból tizedet és kilencedet, a zalai birtokokon tizedet és hegyvámot adnak.¹¹³ Az uradalom tized címén 1768-ban 643 urna bort

¹⁰⁹ Nagyváthy i. m. 15. l. — szerinte ilyen volt az 1773, 1779, 1789, 1790. esztendő.

¹¹⁰ A terebélyes, árnyékos gyümölcsfákat Schams a szőlőkben ártalmasoknak tartja. Erre idézetet I. Szekfű: Faji sajtóságaink. Minerva, 1922. 180. l.

¹¹¹ A szilva, ha édes, és megérett és az égető értelmes s a kazán jó, 8 akó után ad 1 akót, de ha éretlen, savanyú, 11—12 akóból lesz 1 akó Láng. A borseprűnél, törkölynél szintén így van a dolog. Nagyváthy, 168. l.

¹¹² Instructiones. 1809.

¹¹³ Extractus Vinorum tam allodiarum, quam Nonalium et Decimalium in Inclito Dominio Mernye anno 1809. M. Lt. LII. I. — Kilencedről csak Várongon hallunk. Igy M. Lt. LII. 3.

kap, mely 1019.50 f. jövedelmet jelent. Homokon ekkor a tized 200, Dörgicsén 302 urna, ez a Custodiatus két legnagyobb szőlőtermő helye. — A tized kimérésénél a Custodiatuson 1653-ban a győri és veszprémi mérték szerepel és a tized kivételénél nagyon kell vigyázni, hogy a mustot vízzel meg ne rontsák. — A bor mértékegysége a 18. században az urna,¹¹⁴ hydra, pint, mérő (media). Dörgicsén 70 mérő van egy urnában 1768-ban. — A 19. században a mérőegység az akó¹¹⁵ és az itce. — A tizedszedés a szüret végeztével történik. Az összeíráson a hegybírónak, hegymesternek és esküdteknek kell jelen lenniök, és ezek hitelesítik az összeírást. A lefoglalt borokat a kerületi tiszt veszi át, de a tiszttartónak kell jelenteni a bort, a számadónak pedig, hogy hány akó és mennyi az accrescentia. — A Custodiatuson a bordézsmá megváltásáról nem tudunk, ami az uraságnak, ha nincs a borra szüksége, gazdaságosabb,¹¹⁶ de erre a szőlő ura a jobbágyot nem kényszerítheti.¹¹⁷

A zalamegyei szőlőbirtokosok tized és hegyvámval tartoznak az uradalomnak. Pfahler vagy kilenced vagy hegyvámról szól,¹¹⁸ az 1715:97. t.-c. szerint a hegyvám növelése a régi szokáson túl tilos és a hegyvámot p. m.-vel kell venni.¹¹⁹ A dörgicseiek 1768-ban hegyvám címén minden öt kapás nagyságú szőlő után 40 mérőt szoktak adni és ekkor összesen 75 urnát adtak. 1809-ben a tized Dörgicse, Kékkút és Lovason összesen 735.44 $\frac{1}{8}$ akó, a hegyvám 123 $\frac{3}{4}$ akó. 1823-ban Dörgicsén a söprűs új borból a tized 1018 akó 57 itce, 1826-ban pedig 811.31, a hegyvám pedig 181 akó 23

¹¹⁴ Az urna nagysága Magyarország különböző helyein változó, a pozsonyi 60 mérőt tartalmaz, a mérő 40 hüvelyk köbölt, így az urna 3400 hüvelyk köböllel egyenlő. Szoktak mindenegyes urnához seprű címén (titulo fecum) négy mérőt hozzáadni, hogy az urna 64 mérőből álljon. Pankl. 268. l.

¹¹⁵ A magyar akó 64 itce Taszáron. M. Lt. LV. 3. c.

¹¹⁶ Nagyváthy, 102. l.

¹¹⁷ Pfahler, 240. l.

¹¹⁸ U. o. 257—258. l.; a hegyvámot a kilenced helyett adják. Szabó Dezső i. m. 769. l.

¹¹⁹ Pauly 226. l. Pfahler a kapások száma után kívánja a ius montanum vételét, de némely mívelt szőlőnél elég az úr vagy offiális szemmértéke, vagy a mívelő jó lelkiismerete. II, 94—95. l.

itce.¹²⁰ Kékkúton 1791-ben a tized 95 urna és $3\frac{3}{4}$ hydra, a hegyvám pedig $104\frac{1}{2}$ hydra.¹²¹

A termett bor minőségét a 18. században nem határozhatjuk meg pontosan. De elég jó lehetett, urnáját a korcsmákban 2 f.-ért adták, a bor ára 1 f. és 25 kr. Kékkúton és Alsó Dörgicsén 1.50 f., viszont az allodiális termés ára Alsó Dörgicsén 1.20 f. volt. — A 19. században a bor fajtái: fehér és vörös seprűs új bor. (L. az allodiális és tizedes bormennyiség táblázatát.) — A jó bornak tisztának, átlátszónak, kedves és jó illatúnak, kedves ízűnek (az édesség és csipős savanyúság elegyedett íze ez), folyónak, erősnek, gyökeresnek (ez a bor legnemesebb tulajdonsága és ezért forralják ki, de az igen tüzes bor ártalmas), könnyen ihatónak, könnyen szállíthatónak és egységes tápláló erejűnek kell lennie, ha módjával élünk vele.¹²²

A borkimérés¹²³ nagy, hasznot jelent az uradalomnak, meg a jobbágyoknak is. A Custodiatu korcsmai nagy részében az uradalom borát mérik. 1768-ban 1120 urna bort adnak így el. Göllén, Attalán, Fonón és Taszáron $\frac{3}{4}$ éven át, a többi helyeken $\frac{1}{2}$ éven át mérik az uraság borát, urnáját 2 f.-ért, melyből leszámítják a kimérő jutalmát és ezután lesz az uradalom tiszta jövedelme. — Ekkor a borkimérés jövedelmei közé a pálinkát sehol sem vették fel, mert az officialisok és a jobbágyok elbeszélése szerint nyáron nagyon kevés a haszon, télen már többet fogyasztanak, viszont ekkor már a község intézi a borkimérést és így ebből külön alig van jövedelme az uradalomnak. — A 19. században Mernyén az uraság borát mérik és mióta 4 vásár van, esztendőnkint elkel 310—340 akó; Öszöd, Dörgicse a maga borát méri. 1828-ban Dörgicsén azt olvassuk, hogy árusai lévén a boroknak, tartsanak meg a legjobb óborból 500 akót, a többit

¹²⁰ M. Lt. I.II. 5.

¹²¹ M. Lt. LXXI. F. 1. — A Custodiatuson nem engedik meg, hogy csávált bort adjanak a szőlősgazdák az uradalomnak hegyvám és dézsma helyett. Aki ilyet ad és ugyancsak aki az uraság hegyvámát és dézsmáját eltitkolná, az uraság által büntetessék, de paraszt ember készpénzzel, vagy akárki is szőlőjének elvesztésével ne terheltessék, Articulí Promonthoriales etc. 17. §.

¹²² Nagyváthy: A szorgalmatos... II. 154—157. l.

¹²³ L. erre Pfahler 105. l.

bocsássák árúba, az alját 5 ½, a javát 6 usque 7 f.-n vagy ha lehet, drágábban is adják.¹²⁴ Vadén a korcsmáros a bor árulásáért 6 p. m. kétszerest, 1 hold őszi, 1 hold tavaszi földet, melyet maga művel, és 1 hold rétet kap, a háznál lévő kertje pedig 2 ¾ holdas, árendát semmit sem fizet. A várongi belső korcsmában az árendás borát mérik ki félesztendei árenda mellett, a többiben az uraság borát mérik. Taszár az uraság borát árulja, Dobsza is, a pettendi korcsmáros azonban nem. — 1822—27. között a dobszai kerületben 178.28 akó fejtett, 1378.05 akó söprűs bort mértek ki, szilvapálinkából 1.20 akót, borpálinkából pedig 2.34 akót.¹²⁵ — 1809-ben a Custodiatus somogymegyei korcsmáiban 54 akó fejtett, 886.2 akó söprűs bort, 16.32 akó pálinkát találtak. — A Custodiatuson a bort kádakban, vasas vagy faabroncsos hordókban tartják. Így 1809-ben kádban 271, vasas abroncsos hordóban 49 ¾, faabroncs hordóban óborból 1035 ¼, újborból 55 ¾ akót tartottak.¹²⁶

A bor őrzésére a pince szolgál. Már a 18. században számos pince ismeretes a diversiorumokban, meg az uradalmi és zsidó háznál. Pontosán ismerjük a pincék befogadó képességét is. Alsó Dörgicsén a pince 1774-ben pl. 500 urna bor befogadására alkalmas. Itt urasági pince 1811-ig még nem volt, ekkor építette Kovács Pál dörgicsei kasznár a „nagy pintzét“, aki ezt a pincét, amit minden ember lehetetlennek mondott, kősziklából vájatta ki és nemcsak, hogy ez a pince ebben az évben el is készült, hanem még azon év november hónapjában a dézsmaborokat be is hordták,¹²⁷

Befejezésül idézzük Mitterpacher szavait: A szőlők művelése, ha szinte nem teljességgel káros dolog is, mindazonáltal ritkán van belőle annyi haszon, hogy a szántás-vetésnek elébe lehessen tenni. Mert azon kívül, hogy sok, nagy és költséges munkával jár, az idők viszontagságainak is alá van vetve és mikor legbővebb is a termés, bizonytalan a jövedelem, kivált ott, ahol inkább sokat, mintsem jót igyekeznek a szőlőművesek termesztani.¹²⁸

¹²⁴ M. Lt. Rel. Occ. 1828. X.

¹²⁵ M. Lt. LVII. b. 9.

¹²⁶ M. Lt. LIV. 20.

¹²⁷ M. Lt. Rel. Occ. 1829. VIII. 5. a.

¹²⁸ Nagyváthy: A szorgalmatos... II. 4. l.: u. így Pethe, II. 419. l.

Itt még megemlítjük a „*kékkúti savanyúvíz*“ forrást, mely Kékkút helységtől keletre fekszik s kövel van kirakva. Vize könnyű italú, erős, orrtekerő, közelíti a füredit, csak-hogy színe egy kevésbé kékes. A kútnak falai világosabb sárga iszappal vannak bevonva, mint a füredié. Kár, hogy birtokosa, a kegyes iskolák szerzete itten fürdőházat nem épített — írja róla Fényes Elek.¹²⁹

Sör készítéséről és méréséről a Custodiatus birtokain nem tudunk a tárgyalt korszakban.

E. Erdőgazdálkodás.

A Custodiatus területén nagy erdőségeket találunk. 1700-ban Akali Dörgicsén az összeírás egy kb. 10 hold nagyságú „rossz“ erdőt, Felső Dörgicsén 40 hold erdőt említi, melynek azonban rossz a fája. A következő évi összeírás szerint Ószödön 120, Taszáron 200, Kis Taszáron 40, Göllén 200, Homokon 50, Vadén 100 s Nagy Mernyén 80 hold az erdő. — A 18. század közepén a Custodiatuson az erdők nagy pusztítása következik be. 1767-ben Alsó-, Felső Dörgicsén és Akalin a „közös“ erdő még bőséges épület, és tűzifában, melyből a lakosok szükségleteiket szabadon elhozhatják, Kékkúton azonban épület- és tűzifát már a szomszédos erdőkből szereznek, ugyanis itt a cserjéserdőt kivágták, Vadén pedig hamuzsír égetéssel¹³⁰ 1768-ban az egész erdőt elpusztították, mely erdő régebben 200 sertés makkoltatására volt elég. — A 18. században a Custodiatus erdőinek nagy pusztítása Hiemer bérlete alatt történt. A bérlő nem elégedett meg a tászári, homoki, fonói erdő elpusztításával, melyekből mindenfajta számtalan épületfákon kívül sudár fenyőfákat, vad kőrisfákat, mogyoró-

¹²⁹ Magyarország általános leírása. Pest. I. 1856.

¹³⁰ A hamuzsír égetést csak ott engedik meg, ahol a fát ős számra nem lehet eladni. Nagyváthy i. m. 40. l.; Nagyváthy szerint a hamuzsír égetés csak úgy lehet a gazdának hasznos, ha olyan erdeje van, amelyhez szekérrel férni nem lehet. A hamuégetés, ahol haszontalanul sok fa rothad el, meglehető. Hamunak legjobb fa a cser, bükk, éger, nyírfa, juhar, kőris és szilfa. A szorgalmatos... II. 248. l. — Legtöbb hamuzsírt Máramaros, Bereg, Ung, Brassó, Arad, Verőcze, Pozsega és Zala vármegyékben készítettek. Fényes E.: Magyarország statisztikája. 201. l.; a hamuzsírra l. még Eckhart: A bécsi udvar stb. 218. l-től.

fákat, és somfákat is gyökerestől kiásva Hidvégre szállítattott, hanem még a szőlőkben lévő új palántákat, ojtványokat és szilvafákat, bárhol is találtak azokat, kiásatva elvitette. Ugyanígy elpusztította a vadéi, szentmiklósi erdőket is, melyekben épületfák már alig találhatók, pedig 13 évvel ezelőtt még számos igen virágzó fa volt ezekben az erdőkben, melyekből most minden fajta gyökerestől kiásott élőfát kertjeinek díszítésére elszállított.¹³¹ Ehhez a pusztításhoz még hozzájárultak a jobbágyoktól az erdők ellen elkövetett kihágások és bizony már ekkor az erdőben szegény jobbágyokat 2—3 mérföldre küldik fáért és a jobbágyok barmaik nagy kárával robotpénzen kötelesek saját maguk részére fát szerezni. Oly nagy volt a Hiemer által okozott pusztítás az erdőkben, hogy a 15 évvel előbb virágzó erdők helyét oly pusztaság (vasta solitudo) foglalta el, hogy az olyan erdők, melyek a gyalogosoknak a sűrűség miatt alig voltak járhatók, most még a megterhelt szekereknek is kényelmes útát nyitnak. — Ily viszonyok mellett 1767-ben Mernyén az erdő még ad fát, Göllén már az erdő, a fa is kevés, ezért a jobbágyok már a szomszédoktól robot és census ellenében kényszerülnek fát szerezni: Taszár-, Nagy Dobsza- és Pettenden tűzifát még ad az erdő, épületfát Taszár uradalmi engedéllyel a szomszédos erdőkből, Nagy Dobsza pedig bizonytalan módon (precarie) szerez; Ószödön a fahordás csekély.¹³² Az 1772-ben készült mérnöki térképeken Taszáron még elég nagy erdő látható,¹³³ míg Fonó-, Gölle-, Attalán erdőt alig találunk, ezek helyén a földek már nagyrészt fel vannak mérve. Már 1768-ban kell gondolni a Custodiatuson erdőgazdálkodásra. Ekkor ültette az uradalom a hetényi erdőt.

A nagy pusztítás azonban nem tudta teljesen tönkretenni a Custodiatus erdeit. 1809-ben még mindenütt szép erdőket találunk, de siralmasan lehet tapasztalni, hogy az árendátor urak alatt a végtelen számú szőlőkarók, meg a hordóknak való dugafák a tölgyfát csaknem teljességgel kifogyasztották. Ezért nem lesz szabad a tölgy, bükk és

¹³¹ Rel. Dep. ad 7.-um. Homok, Fonó, Taszár. O. Lt. Kanc. 1775. 2819. sz.

¹³² Urbéri 9 pont.

¹³³ L. Taszár közölt térképét. (45. l.)

cserfa levágása és pénzért magtermő fát eladni sohasem lesz szabad.¹³⁴

Az uradalom nagyon védi az erdőt a 19. században. „A faizás a dörgicsei districtusban, hol az erdő szakaszokra van osztva, az eddig szokásban volt mód szerint legyen, mivel a tapasztalás mutatja, hogy ezáltal nemcsak nem pusztul el az erdő, sőt inkább szemlátomra gyarapodik. Meg nem engedtetik mindazonáltal, hogy ölfá feléből vágattassék le, mint eddig szokásban volt.”¹³⁵ Télen a szabad faizás miatt kettős vigyázást ír elő az uradalom. „A faizásra bizonyos idő és a dült vagy száraz fa hordására az erdőnek egy része határozottassék meg, az ellencselekvőket pedig az urbarium szerint keményen kell megbüntetni.”¹³⁸ Az uradalom 1809-ben megengedi a vadei erdő kikerítését, mert ott a haszontalan gyertyánfa miatt az abrincsos és tölgyes erdő nem gyarapodhatik.

Az erdő haszna a *makkoltatás* és az *eladott fa*. A 18. század folyamán a Custodiatus erdeinek nagy része makktermő, nagyságát is aszerint határozzák meg, hogy hány disznó makkoltatására elegendő. Ságbon szigorúan tilos az egyedül makktermő fából álló erdő kivágása 1768-ban. Ebben az évben a Custodiatus erdei 1950 sertés makkoltatására elégségesek. Ebből a szempontból ekkor a homoki és a dörgicsei erdő a legnagyobb. Dörgicsén 500, Homokon 300 sertés részére elég a makk. — 1818-ban a mernyei uradalomban 950 öreg sertés és 600 süldő élhet az erdőben makkon és ekkor pl. a vadéi erdőben 200 öreg sertés 5 hónapig élhet, Szentmiklóson 400 süldő egy hónapig, a mernyei cserben pedig 150 öreg sertés 5 hónapig, stb.¹³⁷ 1816-ban makkbér címén az uradalom bevétele 151 öreg sertés után 4645.46 f., 994 süldő után 15291.02 f., összesen 19936.48 f., melyből a tisztség és cselédség kifizetése után 14473.43 f. az uradalom jövedelme.¹³⁸ 1830-ban a mernyei, taszári és göllei kerületben

¹³⁴ Instructiones. 1809.

¹³⁵ U. o. — Nagyváthy is követeli, hogy ne összevissza, hanem meghatározott sorrend szerint vágják ki a fákat. A szorgalmatos... II. 200 l.; I. még Pankl. 132. l.

¹³⁶ M. Lt. Rel. Oec. 1828.

¹³⁷ M. Lt. XLV. 15.

¹³⁸ U. o. XLII. 12. \

1400 sertés után 7465.60 f. a makkbér, 1 sertés után 1.20 f., Mernyén, hol a cser 200 sertést akár egész télen eltarthat, az egész időre 8 f., Ebben az évben a dobszai kerületben nincs makk, ami van, az is csekély és férges.¹³⁹ — Az uradalom a makkoltatást a jobbágyoknak adja bérbe készpénzfizetés ellenében, mivel pedig a mernyei jobbágyok a pénznek szűkiben vannak, pénz helyett p. m. gabonát adnak, a homokiak pedig pénz helyett az uraság szőlőjét tartoznak becsületesen bekapálni.¹⁴⁰

Az erdők másik jövedelme a *faeladás*, melyről Alsó Dörgicsén már 1768-ban tudunk; 1810-ben meg már az a terv is felmerül, nem lehetne-e fát szállítani a birtokról Pestre, melynek öleit itt 80 f.-ért lehetne eladni. Vadéről lehet a legkönnyebben szállítani és a legnagyobb haszonnal és pedig Földvárig kocsin, innen pedig hajóval. De a Mernyén összehívott jobbágyok kijelentése miatt, hogy ők 1 öl fát káruk nélkül 100 f.-on felül nem tudják Földvárra szállítani, a terv csak terv maradt.¹⁴¹ — Az uradalomnak fa-, téglakő- és erdőből befolyt jövedelme elég kevés a 30-as években. (1830-ban 3386 f., 1833-ban 78.18 f.). — Van bizonyos tudomásunk az eladott makk- és gubacsról is az említett években.¹⁴²

Az uradalom gazdálkodását végigtekintve (állattenyésztésről l. alább) idézzük Molnár Albert, göllei számtartó feljegyzését az 1813. gazdasági év munkájáról: „Az 1813. esztendőben attalai határban lévő berekben ami tavali esztendőről elmaradva irtatlan, a rekettyéből és zsombéknak kiktakarítása a tavaszi időben továbbra is folytattatott, de ez mind sűrű rekettyésből állva és mégsem lehetett vége ezen esztendőben. Télben a hetényi méhesről való parrag rétnak egy darab sovány része robotos kocsik által hordattatott meg birkatrágyával és a Felsőhetényi gulyásháznál lévő régi összeszaporodott trágyával; ennek vége lévén ugyan tél által az attalai szérűskertre hordattatott a trágya zsidótól, korcsma és hajdúházaktól, de még a jobbágyok istállóitól is,

¹³⁹ M. Lt. XXXIX. 2. i.

¹⁴⁰ U. o. LVIII. 1. 2—5.

¹⁴¹ Hist. Prov. I. 326—27. 1.

¹⁴² De gallis et glandibus venditis, M. Lt. LVIII. 1. 1—14.

kik akkor abban az időben örömet ideadták. Göllében az uraságtábla szántóföldjeire és soványabb rétjeire hordtatott a trágya. Azután tavasz előjőve, kinek mi ideje előadta magát, ahhoz láttunk, mint zab és kukorica takarétáshoz és folytattuk a szükséges dolgokat; úgy annak vége lévén, szénahordáshoz és kazalokba való rakáshoz láttunk. Azután az aratás jött elől, annak munkáltatását tettük és folytattuk mindenütt; vége lévén rendtül-rendre mindenütt olvasás szerint számba vettem és úgy azután mindenütt összehordattatott és kazalokba rakattatott. Következett a gabona dézsmálás, abban foglalatoskodtunk. Mindezeknek vége lévén, próbatételeihez láttam, Dörgicsén hasonlóképen; legutoljára maradt Dobsza, ottan is elvégezvén a sarjú kaszálásokat, úgy a gyűjtőben is megtekintvén úgy egyik részen, mint a másikon. Előjött a szántás-vetés, nyomban követte a szüretelés és vége lévén mindenütt a szüretelésnek, rendelés szerint, akikre rendelve volt, elvégezte az akolást, úgy a borok szedését is. Kukorica szedés is tétetvén, úgy a majorság kukoricájának behordása góréba, azután a jobbágyság látott a magáé után, azt is elvégezvén, azonnal a dézsmálás után láttunk a szalmabéli hajdinák behordatásával együtt. Bejövén mindenféle, a trágyázáshoz fogtunk, részint a szántóföldekre, részint a soványabb parragrétekre. Dézsmaborok behordatásának vége lévén, a borokat inventáltam, mindenütt december holnapban. Ahol fogyta idejiben, az épülethez szükséges fákat döngöztettünk.¹⁴³ — Dörgicsén télen a gazdasági munka végével mészke fejtéssel is foglalkoznak, melyet a béresek a révig visznek, hogy a Balaton befagyásával át lehessen szállítani.^{143a}

F. Rét, legelő.

A Custodiatuson nagy jelentőségű az állattartás, mely már a 18. században is jövedelmezőség dolgában a gabona-termelés után következik. A 18. század elejéről ismeretes összeírás a jobbágyság állatállományát közölve az igavonó

¹⁴³ Részlet Molnár Albert göllei tiszttartó úrnak 1809. esztendőől kezdve egész 1828. év végéig tett munkálkodása feljegyzéséből. Az 1815. esztendő. M. Lt. LIII.

^{143a} M. Lt. Rel. Occ. 1828. X. 2. dd.

barmok, fejős tehének, vontató és ménesi lovak, juhok, kecskék és sertések nagy számáról tesz bizonyosságot. Ebben a korban a rideg, külterjes gazdálkodás az uralkodó, a jószág a pusztán él, — az istállózás, takarmánytermelés még kevés szerepet játszik. A hetényi, a vadéi pusztán lévő bikák, ártányok és barmok szállásáról már 1774-ből tettünk említést. Az uradalmi házak, diversoriumok, zsidó házak mellett sövényből készült, náddal, szalmával fedett istállók 14—24 állat részére, meg a félszerek arról tesznek bizonyosságot, hogy a külterjes gazdálkodás kezd racionalizálódni és a Custodiatus már ebben a korban sem volt az állattartás terén elmaradott állapotban. Az extenzív állattenyésztés intenzívebbé válása az istállózás fokozottabb bevezetésével és a takarmánytermeléssel kapcsolatos. A 19. században a szarvasmarhák, sertések száma csekély az előző századhoz viszonyítva a rendelkezésünkre álló kevés adatok alapján, ezzel szemben az uradalomban ekkor a hangsúly a birka-tenyésztésen van és ezért az istállózás nem fejlődik. Az istállók alig jönnek számításba a juhaklok mellett és a 19. század elején a Custodiatuson az állattenyésztésben még a külterjes gazdálkodás található meg.

Bizonyos mértékben a 19. század 20-as évei körül az istállózás alapja, a takarmánytermelés is kezd jelentős lenni és az uradalomban a következő takarmánymennyiség ismeretes:¹⁴⁴

	széna				s ar j u			lucerna	rázott		bükköny	
	öl	parrag	sásos	hosszu	boglya	öl	hosszú öl	hosszú öl	öl	hosszú öl	öl	hosszú öl
1814	152 ² / ₄				31			9	27			
1815	141 ² / ₄			195 ² / ₄	45 ² / ₄		70 ² / ₄		23	42	74	
1820		99 ³ / ₄	62			55 ² / ₄			33		23 ² / ₄	
1821		151	87			41 ³ / ₆			43		41	
1822		124 ¹ / ₄	60 ² / ₄			36 ¹ / ₄			24		24 ² / ₄	
1823		90	91 ¹ / ₄			25 ³ / ₄		4	41		31	
1824		102 ² / ₄	94			53 ¹ / ₄		5			44	
1826		150	86 ¹ / ₄				69 ³ / ₄	11			49	
1827		152 ² / ₄					59 ² / ₄	14				

¹⁴⁴ M. Lt. XLII., 10, 11. — A kaszáló rét nagyságát az első úrbérendezés alkalmával csak a kiküldött tisztviselők szemmérték szerint határozták meg a fű mennyisége után — négyszög ölekben csak idők folyamán alakult ki a mérték. Pfahler.; 65. l.

Ezenkívül még mohar 1812-ben 50 petrence, 1814-ben pedig 2 öl (ekkor Dörgicsén). Ez a táblázat már lényeges takarmánytermelésre utal és mutatja az uradalom gazdálkodásának racionális irányú haladását. — A szénatermelés legjobb Mernyén, leggyengébb Taszáron. A sarjú a dobszai kerületben a legjobb, a rázott pedig Mernyén.

Már az előző időkben is az uradalom érdeke a jó legelő. Az összeírások bőven közlik a rét és legelő nagyságát. 1758-ban Alsó Dörgicsén 4 urasági kaszáló van, Pusztasághon a Ságh nevű kaszáló rétet az akaliak bérlik; a kékkúti urasági Ispányrétet pedig a helybeliek. Göllén az uradalmi réten 8 szekér,¹⁴⁵ Várongon 4 szekér; Hetényben 20 öl széna terem; Vadén 1768-ban (ekkor lett ez a pusztá allodialis terület) a bérlő 60 darabból álló szarvasmarha nyája után fizet bért; — az uradalmi rét 15 öl szénát hoz; — ugyanekkor pedig Nagy Dobszán kevés a legelő (ezért nem adnak a jobbágyok kifőzött vajból tizedet). — Az uradalom egész területén a rét nagysága 1767-ben 2410 szekérré való, 1768-ban pedig 1947 1/2 szekér nagyságú, ami az állatok akkor ismert nagy számával arányban van, de még mindig jóval kisebb, mint a szántóföld, „holott jóval több rétnak kellett lenni, mint szántóföldnek,¹⁴⁶ mivelhogy a földművelésnek lelke a barom és ennek trágyája.”¹⁴⁶ — 1828-ban az urasági rét 1071 3/4 hold, ez 2485 kaszásnak felel meg. Ezen a réten 1661 szekérré való széna és 325 szekérré való sarjú terem.

Az uradalomnak már a 18. században is van arra gondja, hogy az állatoknak megfelelő táplálékuk legyen. A rét trágyázása már a 18. század közepén nem új dolog a Custodiatuson. Göllén, Nagy Dobszán, Pettenden és Ószödön a réteket már az úrbérrendezés előtt trágyázzák. Mernye, Taszár rétjei nélkülözik a trágyázást, Homokon a rét

¹⁴⁵ Egy kaszás rét alatt általánosan olyan kiterjedésű rétet értettek, melyen 1 szekér széna szokott megteremni. M. Gt. Sz. 1894. I. 49. l. — Acsády Ignác: A magyar gazdasági élet 1720-ban. Ugyanígy Pfahler 65. l.: Est vero Falcastrum unum in genere eius magnitudinis spatium, in quo unius currus in Regione vel Comitatu concernenti usitatum faenum (faenum tantum, non cum cordo simul sumptum) provenit; — l. még Wenzel i. m. 200—201. l.

¹⁴⁶ Nagyváthy: A szorgalmatos... 101. l.

terméketlen, melyet nagy távolsága miatt nem trágyázhatnak. — Az uradalom vigyáz a rétekre más szempontból is. Mernye-, Taszár-, Ószödön a sarjút nem kaszálják, Ószödön csak kis mennyiségben. Gölle, Homokon a sarjút esős időben kaszálják ugyan, de csak kis mennyiségben. Ugyanígy van Nagy Dobszán is, hol a telkesek 7—8 kocsi szénát remélhetnek.¹⁴⁷ Rendszeres trágyázást csak a rét kap a Custodiatuson. Erre helyezik a fősúlyt és a rét egyes részeit felváltva tárgyazzák. „A rét trágyázása Somogyban rendes szokás, hol a legdrágább és legszükségesebb gabona sinylődő szemmel nézi, hogy a kaszáló ott is, ahol semmi szükség nincs rá, tenyéryi vastagon beterítve a legkövőbb és csak dudvát hízaló tsupa ganéval.”¹⁴⁸ Az uradalom is így vélekedik: Somogyban elmulhatatlanul megkívánatják, hogy a rétek minden negyedik esztendőben bőségesen megtrágyáztassanak.¹⁴⁹ Ennek az az oka, hogy Somogyvármegye rétjei másod, de leginkább harmadrendűek, legnagyobb részt sásban és bokorban bővelkedők annyira, hogy hasznos takarmányt alig termelnek; — mely része pedig hajlósabb, gyakran szorul javításra, s már annyira elerőtlenedett, hogy a trágyát mind a rét emészti fel, s a szántóföldek semmi munka árán nem termékenyíthetők meg, miáltal megtörtént, hogy több terület, mely előbb búzát termelt, most már a rozsot is alig termi meg.¹⁵⁰

A trágyázást télen, a gazdasági munka végén végzik. 1813-ban Hetényben a parragrét egy sovány részét birka-trágyával és a felső hetényi gulyásháznál lévő összeszaprodott trágyával trágyázták. Az attaljai szérűskertre a trágyát zsidótól, korcsma és hajdúházaktól, de még a jobbágyok istállóiból is hordták. A jobbágyok stb. ebben az időben örömmel odaadták a trágyát, amit Göllén az urasági tábla szántóföldjére és sovány rétjeire hordtak.¹⁵¹ Ószödön a trágyázásról addig nem tudtak, míg juhot nem rendeltek ide. Vadén a 15 hold megtrágyázott rét 8—9 évig fog eltartani, Göllén 3 év alatt 80

¹⁴⁷ Urbéri 9 pont.

¹⁴⁸ Pethe I. 693. l.

¹⁴⁹ Instrukciones: A rétekről 2. §.

¹⁵⁰ Melhárd Gy.: Somogyvármegyei gazd. tört.-i adatok. 46. l.

¹⁵¹ Molnár Albert göllei tisztartó jelentéséből. M. Lt. LIII. 1.

hold rétet trágyáznak meg, Taszáron a dábói rétet már többször megtrágyázták, de csak 1827-ben maradhatott meg a trágya, máskor a zápor elmosta. Dobszán nem nagy a megtrágyázott terület (6—6 hold egy évben), a parragos rétek itt a szántóföldek javítása miatt mindezideig trágyázatlanok. Ságbon 2, Kékkúton 1 hold trágyázásáról tudunk.¹⁵² Ilyen a helyzet 1830-ban is.¹⁵³ — Ezekből is világos, mennyire tudják a Custodiatuson, hogy „a trágya alapja a jó gazdaságnak s a jó gazdának legbizonyosabb aranybányája a trágyagödör”¹⁵⁴ s hogy mennyire fontos az állattartás miatt a jó legelő és takarmány.

A tudatos rétgazdálkodásnak bizonyos nyomát a Custodiatuson a 19. század elején találjuk meg. Az uradalom 1809-ben elrendeli, hogy „ha hosszú ősz vagy on, a réteken található cserétek, rekettyebokrok kiirtassanak. Gyenge, engedelmes télben, de legkésőbb tavasszal, főleg a gyalogjobbágygal, míg a marhás alászánt, a régi hantos és új pucoktúrások úgy eltétessenek és igazíttassanak, hogy a rét hasonló egyenes legyen a szoba fölgyéhez, mert így több széna terem és kévesebb kaszás kell. Tudja ugyanis a jó, tapasztalt gazda, hogy az egyenetlen rétből, mihelyest a jobbágynek kaszája kaszálás idejében megakad, azonnal tarisznyájához mégyen, kaszáját, vagy kell, vagy nem kell, igazgatja, kotrogatja, csak hogy az idő múljon, mely által az uraság véghetetlen kárt szenved.” — Ezenkívül az árkok tisztogatását is előírja az uradalom.¹⁵⁵

A gondoskodásnak meg is van az eredménye. Dörgicsén Kovács Pál kasznár a szántóföldeket és réteket 1811 óta úgy megjavította, hogy most már annyi széna terem, hogy 2000 birkát könnyen ki lehet tartani és teleltetni. Mikor Kovács Pál Dörgicsére jött, az uraságnak itt csak 900 birkája volt, melynek fele Somogyban telelt. — Nagy eredményt ért el Kovács kasznár Kékkúton is. 1812-ben még a nagy bozótban rókák és egyéb férgek laktak, de a kasz-

¹⁵² U. o. XLVIII. 1.

¹⁵³ M. Lt. XLV. 2.

¹⁵⁴ Galgóczy K.: Mezei gazda. I. 35. l.; a trágyázásra való buzdítást l. még Kóhalmi Fekete: A Jó Gazda Ember, Pozsony és Pest. 1798. 4. l.; Pethe: Pallérozott... I. 104. l.

¹⁵⁵ Instructio, 1809.

nár télen már nádat aratott benne, sőt annyira kiszárította, hogy a bozót jó parragszénát termett és kocsival mindenütt járható lett.¹⁵⁶

A 18. században a legeltetés Mernye-, Taszár-, és Homokon az erdők sűrűsége miatt az erdőben nem lehetséges, de azért elégséges a legelő. Nagy Dobszán és Ószödön a legelő csekély, éppúgy Göllén is, mely utóbbi helyen éppen ezért a szántóföld negyed részét legelőnek hagyják s minden négy évben felszántják. Pettenden a legelőt az áradás sohasem rontja meg, itt a levegő nedvesebb és így alkalmasabb a fű az állat tartására.¹⁵⁷

Az uradalomban az uraságnak csak Göllén van a 19. században külön legelője, a többi birtokon még nagy terjedelmű a közös legelő. 1827-ben Mernyén a szabadmező a közös legelő, Szentmiklóson mintegy 700 hold tilos a jobbágyok ökrei számára. Ószödön az egész határban a bevetett földek kivételével szabad a legeltetés. Vadén az egész erdő (1000 hold) legelő. A Göllén lévő külön urasági legelőt a jobbágyok marhái is járják. Attalán és Várongon semmi közös legelő nincs, Taszáron a közös legelő nem más az ugarföldnél, a battai határszélen lévő erdő csekély, de ezt, valamint a fonói és homoki határokat birkáknak nem lehet használni; a dobszai száraz és lapányos egész határ közös legelő; Dörgicsén a közös legelő nagyságát nem tudni, azonban a marha számára mindig elegendő volt.¹⁵⁸ — A közlegelőt az uraság nem kisebbiti, sem a jobbágyok fel nem szánthatják, az uraság marháit nem lehet ezekből kizárni, de az uraságnak sincs megengedve, hogy a közlegelőket szerfölött számos seregeikkel akármi módon szaporítsák.¹⁵⁹

Azzal a szomorú képpel szemben, melyet Thessedik a 18. századi tiszántúli rétek és legelők állapotáról ír,¹⁶⁰ a Custodiatius helyzete a 18. században nagyon kiváló, ugyanis

¹⁵⁶ M. Lt. Rel. Oec. 1829. VIII. 5. a.

¹⁵⁷ Urbéri 9 pont.

¹⁵⁸ Rétek, legelők, szántóföldek, stb. összeírása. 1827. M. Lt. XLVIII. l.

¹⁵⁹ Nagyváthy: 110. l. (Nr. aul. 759. 1811.)

¹⁶⁰ Thessedik Sámuel: A paraszt ember Magyar Országban. 'Pétsett. 1786. 120—123. l.

már ekkor ismeretes a rét trágyázása, a legelő értékesítése. Ez folytatódik a 19. században is és a közölt táblázatból eléggé tekintélyesnek látszik a takarmánynövények tudatos termesztése.

G. Allattenyésztés.

Allattenyésztés terén a 18. században igavonó ökrök, fejős tehének és rideg marhák mellett még kis jelentőségű a kecskék és juhok tenyésztése. A század közepén bárányok után 541 darabot adnak tized címén a jobbágyok az uradalomnak.

Szarvasmarha nélkül alig lehet elképzelni oly mezei gazdálkodást, mely jól folyik, a gazdának örömet szerez és hasznot hajt.¹⁶¹ — A Custodiatuson a 18. század folyamán igavonó, vonyós (boves jugales) ökrökkel, fejős tehennel (*vaccae mulgibiles*) és rideg marhákkal (*pecora gregalia*) találkozunk meglepő nagy számmal. Így:

	Igavonó- ökör	Fejős- tehén	Rideg- marha ¹⁶²
1758	807	461	319
1768	1229	564	591

A 19. századra viszont nem ismerjük a szarvasmarhák mennyiségét, csak a hetényi major adatai állnak rendelkezésünkre,¹⁶³ hol az öreg három, két és egy esztendő marhák száma 191, — 305, — 97 között változik, 1831-ben 305 drb., 1832-ben 98, mely esésnek az az oka, hogy a teheneket és üszöket a birkák kedvéért eladták.

A tenyésztés a 18. században szilajpásztorkodás keretében történt Gölle, Mernye és Attala legelőin, Vadé és Hetény pusztáin és az ezeken talált szállások némileg a gazdálkodás haladottabb formáira utalnak. A szilajpásztorkodás mellett az istállóháznak is vannak már ekkor nyomai. Erre utal 1774-ben Göllén az uradalmi háznál lévő két istálló, a mernyei két ökoristálló, 1808-ban a 24 öles mernyei istálló, Göllén pedig a 40 öles marhaakol.¹⁶⁴

¹⁶¹ Tormay i. m. 156. l.

¹⁶² Az adatok az összeírásból ismeretesek; — az 1768-as adatok a facultates colonorumból valók.

¹⁶³ M. Lt. LVI. l.

¹⁶⁴ Az 1808-as adatokat l. u. o. XXXIX. l. a.

Kevés az ismeretünk a custodiatusi szilaj pásztorélet rajzolására, pedig meg volt, mutatja pl. Bóoka Ferenc vadéi gulyás, computusa 1795-ben, melyből megtudjuk, hogy az 1794. ápr. 30-án történt számvetéskor a nov. 18-iki ráadás-sal együtt öreg, harmatfű, idei és tavalyi marhákból összesen 291-ről adott számot, melyből csak 266 maradt meg, a többi részint elhullott és elveszett, részint összetiporták.¹⁶⁵

Nincsenek adataink a Custodiatuson a majorozásra, a marhahizlálásra, a tej és tejtermékek felhasználására, csupán a 19. században tudunk ököreladásról. 1831-ben az öreg marhák párját 120 f.-ért, a 3 esztendősök párját 80, a 2 esztendősök párját 60, az 1 esztendősök párját pedig 30 f.-ért adta az uradalom Grünhut Ábrahámnak a hetényi gulyából.¹⁶⁶

Nem ismerjük eléggé a szarvasmarhák állapotát, tenyészetét, pedig ennek kedvez Somogy vármegye éghajlata.¹⁶⁷ Nem tudjuk, hogy mily szerepe és befolyása volt a 18–19. században említett marhavésznek¹⁶⁸ és hogy milyen fajtájúak voltak a Custodiatus szarvasmarhái a tárgyalt korszakban.

Lótenyésztésre vonatkozólag a jobbágyoknál 1768-ban vonós (equi felciates) és ménesi lovakról (equi equaciles) történik említés. 1758-ban 510, 1768-ból pedig 855 vontató lóról és 1768-ban 564 ménesi lóról tudunk az uradalomban. Ezek minden bizonnyal a gazdaságban használt lovak és ezek részére szolgálnak az említett istállók. — Lógazdasággal, ménesek tartásával még a 19. században sem találkozunk a Custodiatuson. — Mernye, Gölle, Ószöd és Attalán vannak a lovak a legnagyobb számban.

Kezdetől fogva nagy jelentőségű a Custodiatus birtokain a *sertéstenyésztés*. 1701-ben az összeírás 118 sertést említ Gölle-, Taszár-, Ószöd- és Várongon. Számuk a század közepén is jelentős. Ekkor az összeírás csak az ártányokat (sa-

¹⁶⁵ M. Lt. XLV. 19.

¹⁶⁶ M. Lt. LIX. w. 1. Az eladásokat l. u. o. w. 2–4.; a tulok párja 25 f. volt 1832-ben.

¹⁶⁷ Melhárd: Somogyvm.-i gazd. tört.-i adatok. 45. l.

¹⁶⁸ Láng Lajos: Magyarország gazdasági statisztikája. Bp. 1887; — a marhák pusztulásának okairól l. Nagyváthy: A szorgalmatos... II. 277–78. l.

bellici fetiferi, 915) említi, de már a század végén (1795) öreg disznókról, süldőkről (két esztendő) és malacokról (egy esztendő) is tudunk. Ez a felosztás szerepel a következő korban is. 1809-ben az öreg disznókból 42 kant, 60 ártányt, 565 göbét, 467 öreg disznót és 720 malacot ad át a Horváth familia 14,010 f. értékben a rendnek. Ugyanebben az évben a göllei és dörgicsei sertések száma 467 öreg disznóból és 48 malacból áll. 1817-ben az alsó dörgicsei, a dobszai, göllei és mernyei falkákban lévő disznók száma 1458. — A 19. században 1—2 év ismert adatain kívül teljes képet az uradalom sertésenyésztéséről csak 1828—53. évek között nyerünk. Ekkor az uradalom sertésállománya folytonosan emelkedik, míg 1828-ban 531, addig 1853-ban 801 sertést említ az összeírás. — 1808-ban az uradalomban 1531-ben megbecsült sertés értéke 20697.50 f.¹⁶⁹

Az uradalomban a sertések legfőbb tápláléka a makk, a nagy erdők erre elég anyagot szolgáltatnak. A 19. században már nem elég az uradalmi erdő a makkoltatásra, idegen erdőt is kibérelnek, így pl. 1816-ban Batthyány Antal endrőczi erdejét; sőt még makkot is vásárolnak, pl. 1817-ben.¹⁷⁰ 10 év múlva meg már az uradalom részéről makk eladásáról is tudunk.¹⁷¹ — 1768-ban a Custodiatu erdői 1950 sertés makkoltatására elegendők. 1817-ben 950 öreg és 600 süldő, 1830-ban 1600 öreg sertés makkoltatásáról van tudomásunk és pontosan ismerjük, hogy az egyes erdők hány hónap, vagy hétig elegendők bizonyos számú sertés makkoltatására.¹⁷² A sertés a 18. században künn a pusztán legel, külön szállás szolgál részére Göllén és Mernyén és télen-nyáron, a régi gazdálkodási mód szerint, a tarlót, legelőt, ugart járják és szerzik meg eledelüket. „A sertések legelői a feltört ugarföldek legyenek, hogy a felforgatott dudvákat gyökerestül kitorják és megemésszék, — olvassuk Plessingnél.¹⁷³ — A sertések hizlalása csak makkal történt. 1817-ben Mernyén a

¹⁶⁹ M. Lt. XLV. 22.

¹⁷⁰ Hist. Prov. II. 3—4. l.

¹⁷¹ M. Lt. LVIII. l. 1—7.

¹⁷² Pethe a makkot a takarmányok közé sorozza, melynek összegyűjtésével nem lesz szükség a máshová is fordítható kukoricát kelletlen fogyasztani. I. 679. l. — A makk hasznáról l. még Nagyváthy: A szorgalmatos... II. 247. l.

¹⁷³ P. P. I. 154. l.

tavaszi apróbbféle süldőknek árpát is adtak.¹⁷⁴ — A Custodiatuson termelt nagy mennyiségű kukoricának is volt a sertés-tenyésztésben bizonyos szerepe, de annak részletei nem ismeretesek.

A sertés-tenyésztés főleg házi szükségletet elégít ki. Hízott sertéseket küldenek pl. 1828-ban a pesti és kanizsai szükségekre;¹⁷⁵ eladásból 1830—33 között 2—3000 forint az uradalom bevétele, ami a disznók tekintélyes számához viszonyítva kevésnek látszik, 1828-ban párját 49, 1830-ban 44 és 65 f.-ért adják, az eladásnál 1 disznó ráadás is ismeretes, sőt a kereskedőnek az uradalom még 10 p. m. kukoricát is ad.¹⁷⁶ — A disznók fajtáit a Custodiatuson nem ismerjük.

Nagy gondot fordítanak a sertések gondozására és védelmére. A Custodiatuson a kanásznak a göbe ellését azonnal be kell jelenteni a tisztnak, aki nemcsak hogy megparancsolja a kanásznak, hogy a malacokat karóhoz ne verje, hanem maga is utána fog nézni és vigyáztatni. Ha a göbe annyit malacozik, hogy maga el nem tarthatná, 2—3 hétig alatta hagyattatik, azután a feleslegeket le kell ölni, felfüstölteni, vagy készpénzben eladni.¹⁷⁷

Az uradalomban a kanászok szerződésében az uradalmi sertések között saját sertéseik tartása is benn volt, erre utal az uradalom egyik rendelkezése a 19. században, amikor az uradalom a konvención felüli darabok eladását rendeli, mert a kanászok és egyebek elszaporodott sertéseinek tartása az uradalomra igen terhes; a felesleges darabokat az uradalom minden tekintet nélkül a maga részére fogja konfiskálni.

A 19. században a Custodiatus állattenyésztésében legjelentősebb a *juhtenyésztés*. Ennek oka a viszonyokban rejlik. A 18. század 80-as éveiben a juhtenyésztés fellendülése az uradalmakban általános jelenség. A finomabb juhok behozása hazánkba is ebbe a korba esik. Az első merinói juhot Magyarországra 1773-ban hozták. Ekkor érkezett haza gr. Harrach részben paduai, részben eredeti spanyol juhokkal.¹⁷⁸

¹⁷⁴ M. Lt. XLII. 12.

¹⁷⁵ M. Lt. Rel. Oec. 1828. X. 2. dd.

¹⁷⁶ U. o. X. aa. 2—3.

¹⁷⁷ Instructiones 1809.

¹⁷⁸ Dr. Rodiczky Jenő: A juh és gyapjú ismertetése. Bp. 1882. 17. l. és: Adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. A juhtenyésztés. Magyaróvár. 1880. 10—11. l.

A juhok nemesítésére a gyapjú miatt volt szükség, mert a magyar juhok gyapja durva.¹⁷⁹

A Custodiatuson a göllei juhnyáj nyomait már 1701-ben megtaláljuk, ugyanis itt 246, Taszáron pedig 70 bárányról tudunk. Ez a szám folytonosan emelkedik és 1768-ban már Gölle csak tized címén 250 bárányt ad az uradalomnak, mely ilyen címen ekkor 516 bárányt kap. — A 18. században Göllén és Attalán a legnagyobb a juhtenyésztés. A jobbágyok birtokában lévő juhok és kecskék (oves, caprae mulgentes) száma összesen 2978. Ugyanekkor Göllén 1127, Attalán 245, Fonón 298, Taszáron 329 bárányt találunk. Ezek mellett Mernye bárányainak száma csekély (119), ennyi Alsó Dörgicsén is. Kis Dobsza, Pettend, Lovas és Kékkút kivételével az egész uradalomban ismeretes a juhok tenyésztése, a nagy dobszai azonban alig jön tekintetbe. A század további folyamán a göllei és mernyei major birkái emelkednek ki. Áttekintést együttes adatok hijján a mennyiségről és a fajtákról nem adhatunk. — 1808-ban a rendnek 3628 birkát adtak át 42942.50 f. értékben,¹⁸⁰ még ugyanebben az évben 4874 megbecsült birka értéke 45263 f. volt.¹⁸¹ Ugyanekkor Dörgicsén 59 kecskét is találunk, melyet 747.50 f.-ra becsültek.

A 19. század folyamán lett igazán jelentős a juhtenyésztés a Custodiatuson. A trágyázás is ettől kezdve nyer nagy szerepet az uradalomban. A század eleji adatok hiányában a fellendülés leginkább a 30-as években észlelhető. 8—9000 között változik ekkor a bárányok száma, sőt a mustrálásra megszámolt birkák 1831—32-ben a 10000-es számot is meghaladják.¹⁸²

Nagyon nehéz a birkafajták megállapítása az uradalomban. Az ősi magyar racka juhnak (oves) a 18. században van szerepe, a finomabb parlagi juh (ovis germanicus), melyet birkának neveznek,¹⁸³ is megtalálható az uradalomban, mert az összeírások már 1808-tól a „birkák“ mennyiségéről tesznek említést. Vajjon a parlagi juhból nemesített merinói, vagy selyembirkát is tenyésztettek-e az uradalomban, a tár-

¹⁷⁹ Dr. Rodiczky Jenő: A juh és gyapjú ismertetése. Bp. 1882. 17. l.

¹⁸⁰ M. Lt. XLV. 24.

¹⁸¹ U. o. XLV. 22.

¹⁸² L. a birkák mennyiségének táblázatát.

¹⁸³ Wellmann i. m. 156. l.

gyalt korszak végéig nyílt kérdés maradt. Minden bizonnyal igen sokáig a Custodiatuson magyar juh volt, hisz 1828-ban Dörgicsén a birkák megmustrálásánál a tiszt azt tapasztalta, hogy a birkák koszosak, kivéve a tokló falkát, melyben csak 5 drb. volt koszos. Ugyanekkor a vadéi nyáját Járányi István taszári ispán a golyvától félti. — De a német juhnak (birka) is meg van a Custodiatuson a maga szerepe. Az ősödi majorban lévő birka nem koszos, tiszta, de sovány és goromba szőrű. A dörgicsei majorban a bárány apró és állós, melynek az az oka, hogy a toklót is meghágtják, mely gyöngé lévén, gyöngé lesz annak minden ivadéka. A bárányok legjobbak Taszáron, de az anyabirka itt is sovány.¹⁸⁴

A 19. században a meryei majorban lévő birka a legerősebb. A göllei, taszári, ősödi és dörgicsei legelőkön nevelkedett birkák már gyengébbek. Szentmiklós csak nyáron jó a birkáknak, hol igen jó az erdei legelő. A homoki határ az uradalom birkatenyésztésében mint a nyaralásra legegészségesebb hely jelentős.¹⁸⁵

Az uradalomban a 19. században a szarvasmarha tenyésztés rovására a birkatenyésztés lép előtérbe. Nagy gondot fordítanak a kosbárányok kiválasztására, a juhok táplálására, a mustrálásra, a gyapjú nyírására. Pontosán előírják, hogy a kosbárányoknál nagyon kell vigyázni arra, hogy szájuk padlása olyan fehér legyen, mint a hó, mert ha legkisebb persegetés vagy fekete folt látszik rajta, mind tarka zömök birkák fognak reá fajazni, a tarka birkánál pedig förtelmesebb nincsen.¹⁸⁶ — De mintha az ellésnél nem vigyáznának eléggé. 1828—33 között 5 éven át a szaporulat kevesebb, csak 1831-ben több, pedig szigorúan kötelessége a pásztoroknak a megdöglött barom bejelentése. A Custodiatuson a megdöglött állatot fölbontják és a nyavalya okát így keresik meg. „Ne gondolja a pásztor, hogyha hírt adni elmulaszt, a bőrrel, vagy a dög fülivel számot adhat; a dög megnyúzaskor szavahihető embernek kell jelenlenni.“ — A Custodiatuson a birkák táplálására, ha nem lenne elegendő takarmány, a krumplit, répát is fel kell használni télen, mert ezáltal a vér sűrűsödésétől megmentik a

¹⁸⁴ M. Lt. XLV. 30.

¹⁸⁵ M. Lt. XLV. 7.

¹⁸⁶ Instructiones.

birkát (ez a nyavaja azonban főleg nyáron gyakori, melynek a zöld fű az oka), ezenkívül így jobban fog telelni és a répa, meg a krumpli takarmánypótlékul is fog szerepelni.¹⁸⁷

Lényeges a juhtenyésztésben a vén juhok kiválogatása ősszel, a mustrálás. Az idős állat fogai ugyanis megtompulnak, nem rághat, nem emészthet és nem tejelhet úgy, hogy a bárány ne koplaljon.¹⁸⁸ 5 ellés után a juh mészárszékre való mely ekkor ép 2 esztendő. — A Custodiatuson 1828-ban a talált birkák $\frac{1}{8}$ részét, 1830-ban $\frac{1}{20}$ -ad, 1831-ben pedig $\frac{1}{20}$ -ad részét mustrálták ki. Átlag évente az $\frac{1}{15}$ — $\frac{1}{11}$ -ed részét szokták kimustrálni.

A német birkák nálunk gazdáikkal együtt jelennek meg. Ezek az opiliók (birkások), akik között az igazi birkás, vagy bért fizet a birkák után, vagy részt kap azok jövedelméből.¹⁸⁸ A Custodiatuson ilyenek voltak 1828-ig és ezeket itt *részes birkásoknak* nevezték, akiknek minden 100 urasági juh után 20 saját juhuk volt. 1828 után azonban az uradalom csak olyan juhásztorokat fogadott fel, akiknek saját juhaik nincsenek, s akik pénzért szolgálnak s még élelmet sem kapnak; ezek a *száraz birkások*.¹⁸⁹

A birka számadásra az uradalomban nem fordítanak elég gondot. Így Dörgicsén a birka számát sem a birkás, sem a tiszt nem tudja, a szám sem a számadó könyvével, sem a birkák rovásával nem egyezik meg, a dörgicsői birkásnál még a döggönyvecske is hiányzik (a többinél meg van). Göllén sem tudják a juhászok a birkák mennyiségét, a számadást pedig 1828-ban itt úgy mellőzték el, hogy az urasági birkát Göllére hajtották, a magukét pedig a hetényi pusztán hagyták.

A magyar juh tenyésztésénél „tejből, bárányból és ennek bőriből, az ürük eladásából, azoknak jó drága bőriükből s közönséges gyapjúból várjuk leginkább a hasznot. Egy szép ürübőrnek nagyon szép az ára, a báránynak 20 krajcártól felfelé 2 és 3 f.-ig is, van egy aranyos is”.¹⁹⁰ — A Custodiatuson a juhok bőrét rendszeresen eladják. 1828-ban az

¹⁸⁷ M. Lt. V. 2. b.

¹⁸⁸ Nagyváthy: A szorgalmatos... II. 473. l.

¹⁸⁹ Hist. Prov. II. 1828. 43—44. l.

¹⁹⁰ Pethe III. 4. rész, 153. l.

évenként esedékes bőrök párját 3 f.-ért számítják.¹⁹¹ 1831-ben 5 f. 4 kr.-ért, 1832-ben 4 f. 12 kr.-ért és 6 f.-ért.¹⁹² — 1810-ben az uradalom 100 kost is elad, melynek párját 23 f.-al számítják.¹⁹³ 1830-ban a kimustrált juhok darabja 6 f. 30 kr.-ba kerül,¹⁹⁴ 1832-ben a taszári uradalom egész juhnyáját eladják, darabját 5 f. 30 kr.-ért, az egyéb uradalmi kosokat 16 és 10 f.-ért adják, 100 után pedig 4 ráadást adnak.¹⁹⁵ — Ezekből az eladásokból azt is látjuk, hogy a Custodiatuson a nemesebb juhajták még nem ismeretesek. Az árak a német és magyar juhokban jó közepesnek látszanak.¹⁹⁶ — A kimutatásokban a birkák, a birkabőrök és a gyapjú jövedelme együttesen szerepel a Custodiatuson, a juhok tejhasznáról nem találunk említést.

A jobbágyok bárányokból tizeddel és kilenceddel¹⁹⁷ tartoznak az uradalomnak. A kilencedet darabszám adják, a tizedet készpénzzel megváltják.¹⁹⁸

Legnagyobb a juhok haszna a gyapjúból. A Custodiatuson a juhokat kétszer nyírják, tavasszal és nyáron, a második nyírás augusztus második felében történt.¹⁹⁹ A nyírás előtt az állatot a pataknál megmossák, de sokkal tanácsosabb a lenyírt gyapjú külön megmosása.²⁰⁰ Ennek az a célja, hogy a nyers gyapjúból a piszkot és a felesleges zsírt eltávolítsák a nélkül, hogy jó tulajdonságai változást szenvednének, nevezetesen a tisztára mosott gyapjúnak is ruganyosnak és simulékonynak kell maradnia.²⁰¹

Legjobb a lágy gyapjú. A leglágyabbak a comb, az oldalak és a szügynél lévők, ezeket külön kell választani.²⁰²

¹⁹¹ M. Lt. LVIII. u. o. l.

¹⁹² U. o. u. 2—5.

¹⁹³ U. o.: t. l.

¹⁹⁴ U. o.: t. 3.

¹⁹⁵ U. o.: t. 4—5.

¹⁹⁶ 1827-től nagyon leszállt a kosok ára is, a legdrágábbak 100 f.-on alul kelnek el az előző magas árakkal szemben. A visszaesés oka a magántenyésztők versengése és a gyapjúkonjunktúrának ez időben szembeszökő változása. Rodiczky: A juh és gyapjú ismertetése 24—26. l.

¹⁹⁷ M. Lt. XLVI. 2.

¹⁹⁸ U. o. XLV. 26.

¹⁹⁹ A gyapjúnyírásra l. Pankl. 177. l.

²⁰⁰ Rodiczky i. m. 128. l.; Pethe III. 4. rész 127. l.

²⁰¹ Rodiczky i. m. 129. l.

²⁰² Pankl. 177 l.

Ilyenféle lehet a Custodiatuson az 1828-ban említett „jobbféle“ gyapjú. Taszáron, de méginkább Mernyén. — A kimutatások közlik a tiszta nettó gyapjú súlyát, majd a gyapjút írhatóval együtt, külön az írha, a zsák és a kötél súlyát, mindenkor fontokban. A gyapjú nettó súlya folytonosan emelkedik a Custodiatuson. Míg 1810-ben a taszári kerület adata nélkül az uradalomban a tiszta gyapjú súlya 6894 $\frac{1}{4}$ font, addig 1826-tól, (mely időtől fogva teljesen ismeretes az uradalom gyapjútermelése), 1832-ig 15000 font a tisztagyapjú, 1831-ben 15.000, 1832-ben 14.000 fonton felül emelkedik.²⁰³ Legnagyobb a göllei gyapjútermelés. — A Custodiatuson a birkagyapjú mázsáját²⁰⁴ 42—44—48—50—60—80 f.-ért árulják. A báránygyapjú ára mázsánként 50—58—40—45—45—60—80 f. a. 30-as években. — Az uradalmi gyapjút főleg kereskedők veszik meg. — A bárány és birka szerint különböző a megnyírt gyapjú súlya. Egy-egy bárány gyapjának súlya is eléggé változik. 1827-ben 68, 1828-ban 75, majd 61—68—51—54 század font egy-egy bárány után a gyapjú. Ez az arányszám a birkáknál nagyobb: 1.54—1.71. 1.74. 1.75, 1.77, 1.86 és 1831-ben 2.22²⁰⁵ egy-egy birka gyapjának a súlya.

Az uradalom *szárnyas állatállományával* kapcsolatban itt csak utalunk a kappanok, csirkék nagy számára, melylyel a jobbágyok tartoznak az uradalomnak. Ezek külön tenyésztése nem ismeretes. — A Custodiatuson a *vad* rendi szükségletet elégíti ki a 19. század folyamán. Pénzen kívül csirkét, tojást, meg vadat is küldenek fel Pestre. — Vadászat Dobsza, Dörgicse és Göllén nevezetes.²⁰⁶

A Custodiatus külterjes gazdálkodásában a *méhészetnek* is nagy a jelentősége. Már 1701-ben három helyen feltűnően nagy számú méhkast említenek (Taszáron 19, Ószödön 10, Várongon 17, összesen 46 méhkast). 1768-ban méhtized címén az uradalom bevétele 109.80 f. Egy-egy méhkas értéke 2 f. (Várongon csak 20 dénár). akik pedig nem adnak tizedet, azt pénzen váltják meg, (1—1 jobbágy után a summa redemptio-

²⁰³ L. a gyapjútáblázatot.

²⁰⁴ A gyapjú árúsításánál nálunk a bécsi mázsát használják. E. 56 kg. Rodiczky: Adatok... Juhtenyésztés. 57. l.

²⁰⁵ M. Lt. XLVI. l.

²⁰⁶ M. Lt. Rel. Occ. 1828. X. 2. dd.

nalis 20 dénár). Késpénzzel Homok-, Taszár-, Pettend- és Mernyén (itt csak részben) váltják meg a méhtizedet. — A 18. században legnagyobb az attalai méhészet (36 kas). Az egész tárgyalt korszakon át nagy jelentőségű a hetényi pusztán lévő méhes, mely karókkal van bekerítve és melyet szántóföld és erdő vesz körül.

A méhek kezelése a Custodiatuson primitív, pl. 1809-ben 136 teli kas mellett 453 áll üresen, melyekből a méhek bizonyára kipusztultak,²⁰⁷ pedig az anyaméhek és rajok számából következően nagy jelentőségű lehet az uradalomnak, különösen a rendszeres följegyzéseket tartalmazó 30-as években. 542—643—724—771-re emelkedik az anyaméhek száma 1853-ra; míg 1809-ben 147 rajról tudunk, addig 1832-ben 745-ről történik említés. A 19. században a jobbágyméhek után is tizedet meg censust adnak. Göllén a méhek még Rákóczi idejében kerültek caducitás címén a földesurasághoz és ezt az uradalmi ispán kezeli.²⁰⁸

A mézből is jelentős az uradalom bevétele. 2—3000 fonton felüli az uradalom évi méztermése. Igen jó lehetett az 1832. esztendő a termett 8614 fonttal. A Custodiatuson a méz mázsáját az uradalom 24—30—40 f.-on adja és a haszon 400—800—1200 f.-on felül emelkedik; az 1832-es évben pedig 2056.12 f. a méz eladásából származó bevétel. A mézből esztendőnkint 50 fontot Pestre küldenek, melyet a számításba külön nem vesznek be.²⁰⁹

A Custodiatus az uradalomhoz tartozó Balaton körüli halászatot bérletbe adja ki. 1779-ben a dörgicsei határhoz tartozó Balaton vizén a halászást a füredi halászok bérlik egy évre 50 rhénes f.-ért, akiknek a dörgicsei—sághi, akali határban való halászást is megengedi az uradalom. Megengedik nekik még a faizást is a makkot termő cser és tölgyfák kivételével, melynek esetleg kivágásáért 12 f.-al büntetik őket. A fürediek kötelesek az uraságnak a halat 1 f.-al olcsóbban adni. Ha télen nem lehet halászni, csak 25 f.-t kötelesek fizetni. — 1824-ben Turber György a szárszói uraság gazdája veszi ki az őszödi, akali és sághi vizeken a halászást. „A bérlő három év alatt évenként 4 mázsa fogashalat

²⁰⁷ M. Lt. LVI. 20.

²⁰⁸ Rel. Deput. ad 4-um. Gölle. O. L. Kanc. 1773. 2819. sz.

²⁰⁹ M. Lt. XLVI. 1.

köteles az uradalomnak adni, melyek közül a legkisebb 6 fonton aluli nem lehet. Ekkor az uraság a halászást saját magának fenntartja mind a három vizen, más csak az árendás tudtával halászhat. Ha a Balaton nem fagy be, 60 f.-t köteles váltóban beadni a mernyei kasszába, de ha egy vagy két hétig lehet halászni, az ígért mennyiséget köteles megadni. Halászkunyhót az uradalom csináltat a halászoknak az akali határban, akik itt a makktalan fát hátukon a kunyhóhoz vihetik... — Ilyen feltételek mellett adja ki az uradalom a halászatot, melyet 1828-ban nyolcan, 1851-ben pedig kilencen vesznek ki közösen, mely utóbbi évben, ha jég nincs, négy mázsa hal helyett 100 f.-os váltócédulát kötelesek befizetni.²¹⁰ — 1768-ban a dörgicsei halászok a halászásért tizeddel is tartoznak az uradalomnak, melynek pénzbeli értéke ekkor 5 f.

H. Ipar.

A Custodiatuson *iparszerű* üzem volt a *húskimérés*. A mészárszék jövedelme (macelli proventus) az uradalomnak jár, melyet az uradalom a jobbágyoknak ad ki bérletbe.²¹¹ A bérletért készpénzt tartoznak fizetni, ezenkívül 1768-ban faggyút is kötelesek adni. A mészárszékhez telek és rét is tartozik. A mészáros háza után is fizet az uradalomnak bért, (2758-ban Göllén 20, Mernyén 18 f.-t.) Alsó Dörgicsén a mészárszék a 18. század közepén már kőből van.

A gazdálkodásban a *malom* elengedhetetlen. Az uradalomban 1758-ban 8, 1768-ban 14 malom után fizetnek bért, 28, ill. 52 f. értékben, az utóbbi évben Göllén, Attalán és Fonón csak „az uradalmi jog elismeréséért“. A birtokon levő malmok részint az uradalomé, részint a közösségé. Göllén 1758-ban 2 „forgó“ malom van. 1768-ban vízimalmokról (molendina aquatica) tudunk a Custodiatus birtokain. 1809-ben a mernyei uradalomban egy vízi és 3 szárazmalmot említenek.²¹² A rend 1810-től szárazmalmokat építtet Göllén és Mernyén.²¹³

²¹⁰ M. Lt. IX. X. 1—5.

²¹¹ A malmok, korcsmák, serházak és a pálinkaégetés bérbeadását ajánlja Nagyváthy is. 82. l.

²¹² M. Lt. LIX. X. 1—5.

²¹³ Hist. Prov. I. 327, 333. l.

Iparszerű *boltok* a Custodiatuson már a 18. században ismeretesek. Mernyén 1758-ban a „görög bottya“ a házzal együtt üres. 10 évvel később Göllén, Várongon és Mernyén zsidó boltokat találunk. A zsidó házához díszkert, udvar, rét, félszer és istálló is tartozik. — A 19. században az uradalom az iparral foglalkozni óhajtó zselléreknek bizonyos kedvezményekkel siet segítségükre. 1828-ban 150 □-öl építésre szolgáló telket, 550 □-öl kertet és bizonyos egyéb kedvezményeket ad, (így 3 szabad esztendő alatt, amikor kötelesek a házat felépíteni, 1 ezüst konvenciós forinttal tartoznak, a robothól mentesek, ezért és a 5 napi vadászatért, meg a kertért pénzt fizetnek; az építésre az uradalom ad nekik ingyen fát, melyen kívül faizást, legeltetést az uradalomtól nem követelhetnek).

Az uradalomban szeszfőzéssel, pálinkaégetéssel is foglalkoztak, melyre azonban áttekintést nyújtó adatok nem állnak rendelkezésünkre.

I. Pénzgazdálkodás. A Custodiatus jövedelme.

Minden gazdálkodás végső célja a föld terményeinek értékesítése. Tulajdonképpen a jövedelem ad igazi képet valamely uradalom gazdálkodásának eredményéről, jó-rossz milyentől. Ha a Custodiatus jövedelmét nézzük, azonnal a rendszeres adatok hiányossága tűnik fel. Körülbelül 130 éven tekintettük végig a gazdálkodást és mindig az adatok hiányosságára utaltunk. Így vagyunk a jövedelmekkel is. A hosszú időre rendszeres kimutatásunk az uradalom jövedelméről csak 1827—33 között van. Az egyes birtokok jövedelmi értékét az előző évekből csak 1758, 1768, 1788 (ez nem teljes), és 1804-ből tudjuk, vagyis csak azokból az évekből, melyekben az uradalmat valami célból összeírták.

A 18. században a Custodiatus bérlők kezén volt, akiknek bizonyára nem volt érdeke, hogy nyilvánosan pontos jövedelmi kimutatásokat adjanak, mert hátha látván a jövedelmet, több bért követelnének tőlük. A távol lévő custosok a bérlet összegét veszik fel, mellyel kapcsolatban nehézségekről nem igen tudunk. Matusek korából három bevételkiadás jegyzék ismeretes,²¹⁴ elég részletes, de nem teljes. Ez

²¹⁴ O. L. Act. Eccl. 39:57, 39:54 és 39:59.

csak arra mutat, hogy bizonyos feljegyzések már ekkor is voltak.

A 19. század elején kapunk áttekinthető képet a számadások vezetéséről. A számadások legfőbb ellenőrzője a Custodiatuson a pesti exactoratus. Az egyes kerületek a pénzt nem tarthatják maguknál, hanem Mernyére kötelesek küldeni, hol a mernyei számtartó az uradalom pénzeinek legfőbb vezetője, aki számadást (extractus) köteles beadni a mernyei főkormányzónak. Pénzről a göllei kasznár számot ad ugyan (a tisztartó helyett ő teszi be a kasszába a pénzt), de a pénzt nem kezeli; a dobszai ispán sem számadoz a pénzről. A Custodiatuson minden kerületben van számadó. Dörgicsén 1851-ig külön számadóhivatal is van. Dörgicsén borról az ispán ad számot, gabona-, széna-, stb.-ről a kasznár, míg Göllén gabona-, széna-, marha- és borról is a kasznár végzi a számadást. A jobbágyok dolgairól az összeírást a mernyei tisztartó vezeti, a kézi robotot a mernyei számtartó, Taszáron az ispán. Hónap végén számadást kell készítenie a mernyei számtartón kívül a dobszai ispánnak és a göllei kaszárnak is. Minden hónap végén az inkasszált pénzt Mernyére köteles küldeni a dobszai ispán és minden évben számadást kell beadnia a göllei kaszárnak.

A számadások készítésében 1815-től a következő változásokat rendeli el Bolla Márton rendfőnök: „Eddig két rubrica volt: perceptio és erogatio, most 1815-től kezdve mint az Extractusokban, mint in Corpore Rationis ezen négy rubricák legyenek: Obventum, Perceptio, Erogatio és Restantia. Az Obventum rubricája alá csak azok a Summák íratassanak, melyeknek mennyiségét a Positiokból általlátni nem lehet. Ilyenek a füstpénz, konyhára való váltsága, különféle árenda vagy bér, pénzbeli büntetések és más ilyenek.”²¹⁵

Az uradalmi számadások nem pontosak. Sokszor előfordul, hogy két helyen talált egyazon dologra vonatkozó adat között némi eltérés van. Ugyanezt tapasztalhatjuk a documentumok és a számadások között is, így a robotnál, a terméskimutatásoknál, a vett próba és az elnyomatott gabona között, a készpénznél, stb. Ezek alkotják a difficultásokat.

²¹⁵ M. Lt. LIV. 14.

melyekre a számadó ad választ. A Custodiatuson az exactoratus sincs megelégedve a számadásokkal. Pl. a dobszai 1820-iki számadás nincs a parancs szerint elkészítve és az exactoratus most csak azért nem küldi vissza, mert a számadót nem akarja megszegyeníteni.²¹⁶ — A hibás számadást nem tudjuk kiegészíteni és úgy kell azt elfogadnunk, ahogy van.

A 18. században a *bevételek* tételeit alkotják (az 1768-as adatokat közöljük): Az allodiaturák jövedelme (nagyon csekély — 1211.50 f.), a különböző árendák (643 f.), a jobbágyok úrbéri censusa (627 f.), a jobbágytelken élő nemesek szerződésbeli censusa (230 f.), a kilenced-tized jövedelme (ez a legjelentékenyebb — 6590.55 f.), a hegyvám (143.90 f.), a borkimérés (749.27 f.), és az erdő (141.09 f.) haszna. Ez a rendes bevétel, amihez járul még az úrbéri szabályozás által bevezetett marhas és kézi robotok (6668.60 f.), valamint a culinariák (192.27 f.) készpénzre átszámított értéke. A kettő összege az uradalom jövedelme (17474.89 f.), melyből a megváltott tized értékét (422.25 f.) le kell vonni. Az allodiaturák jövedelmének kivételével a többi az uradalom 18. századi úrbéres jövedelme.

A 19. század *jövedelmi* tételei: Előbbeni maradék, régi tartozások, gabona és takarmány jövedelme; bor, pálinka; birkák, bőrök, gyapjú és dohány; sertések, szarvasmarha, lovak, méhek, kender; erdők; rév- és halászat jövedelmei (allodiális jövedelmek); mindenféle árenda és adózás; censuales földek, rétek, szőlők és legelők; caducitas; béresesek. — birkásokhoz tartozók és egyebek jövedelmei²¹⁷ (általános jövedelmek). A 19. század úrbéres jövedelmeit (konyhára való váltása, tavalyi adósság, füstpénz, felülszolgált robot értéke) az uradalom jövedelem-táblázataim nem tüntetik fel, ezeket csak a jobbágyokkal való számvetés táblázatából ismerjük.²¹⁸

A 19. században nagy az uradalom *kiadása* fára, téglára, kőre és mészre, épületekre, boltbeli szerekre, sóra, robotnap-

²¹⁶ M. L. L. LIV. 17.

²¹⁷ L. a jövedelmi táblázatot.

²¹⁸ L. a jobbágyokkal való számvetés táblázatát.

számra, deputátumok- és conventiokra, jószágszerzésre, ezekhez jön még az évenként Pestre küldendő tekintélyes összeg. (57—66000 f. a 30-as években).²¹⁹

A hiányos adatokból is kiviláglik a Custodiatus értékének fokozatos emelkedése. A birtok bérlete 1727-ben 500 f., 1755-ben már 1500 f., 1744-ben 2000, 1757-ben 2500 f. Hiemer 1768-ban 17.000 f.-t érő javadalmat 5200 f. bérért bírja. Edlingtől a Custodiatus bérletét 12000 f.-ért veszi át fivére. Horváth Zsigmond és Gludovác József 16.000 f. bért fizetnek. Edling halála után a kincstár 30.000 f.-ért adja át Horváth Zsigmondnak a Custodiatus bérletét, akinél 1808-ban Egerváry Ignác rendfőnök 40.000 f.-ért hagyja a bérletet. — A piarista rend tulajdonába jutott javadalom rendszeres gazdálkodással nagy jövedelmet hoz. Erre szükség is van, hisz a birtok jövedelme negyedfélszáznál több szerzetesnek eltartására szűken elég.²²⁰ A jövedelem a 30-as években 92—96 ezer f. között váltakozik. 1850-ban 160, 1851-ben pedig 166 ezer f.-ra emelkedik, 1852-ben pedig 105 ezerre esik vissza. A kiadások levonása után a tiszta haszon évi 4—5—7—11 ezer f. — „Valóban gazdag a nagyérdemű piaristák rendjének adott fejevári Custodiatus.”²²¹

A Custodiatus jövedelme *közcélok*at is szolgált a 18. században. Dolberg háborús szükségekre 1000 f.-t ad kölcsön 1761-ben; a szempei árvaház részére 1782-ben 15000 f.-t kérnek,²²² és ezt később is kéri az uradalomtól, Edling azonban igyekszik megszabadulni ettől a tehertől,²²³ de eredménytelenül. Az elmaradt összeg 1790-ben már 14259 f. és 19 ²/₄ kr.-ra emelkedett.²²⁴ — Edling Fülöp bérlő a tallósi árvaház részére 1782-ben 2259.20 f.-t adott.²²⁵ — 1785-ban különféle címen adományokra a Custodiatus kamarailag becsült jövedelmének ¹/₃-át kéri.²²⁶ — A 19. században az insurrectionalis hadsereg segítyezésére a rend az egész provincia nevében

²¹⁹ L. a kiadások táblázatát.

²²⁰ M. Lt. II. 18. d.

²²¹ Fényes Elek: Magyarország mostani állapota. I. 77. l.

²²² Az árvahágyra l. Hóman—Szekfű: VI. 265. l.

²²³ O. L. Kanc. 1782. 2655. sz.

²²⁴ U. o. 1785. 11820 és 1784. 5495. sz.

²²⁵ U. o. 1782. 2675. sz.

²²⁶ U. o. 1785. 11810. sz.

10500 f.-t adott a Custodiatuſ révén,²²⁷ 1851-ben a kolera elhárítására az országgyűlés elhatározása szerint 1000 hold után hónaponként 10 f.-t kell fizetni; a Custodiatusra egy hónapra 380.66 $\frac{6}{8}$ f.-t határoztak meg, az 1851. évre pedig összesen 4568.1 f.-t.²²⁸

A Custodiatuſnak vannak örökös *terhei* is. Ilyen a *cassa parochorum*-ra és a *fortificatioſ* segélyre²²⁹ állandóan adandó 1492 f. 42 x-t, amit az adománylévél is említ. Ezt a rend 1811-ben ötszörösen fizette.²³⁰ Azonkívül a Custodiatuſ 4 plébániájának (Mernye, Attala, Taszár, Gölle) és az uradalomhoz tartozó Székesfehérváron lévő Szent Anna kápolna patronatusi joga.

Edling Rudolf a Custodiatuſ plébániáinak az épületek javítására a szükséges anyagok nyújtásán kívül évenként 2000 f.-t juttatott; a fehérvári árvák részére 2000 f.-t tett le; a Custodiatuſ plébániái árváinak 565 f.-t adott, mely utóbbiból alakult ki a Custodiatuſ egyetlen alapítványja a „gróf Edling Fülöp-féle árvaalapítvány“. Edling Fülöp 1807 jan. 9-én 7300 f.-ról szóló kötelezvényt tett le az árvák részére, vagy más jámbor célra, mellyel létrehozta a nevével elnevezett custodiatuſi alapítványt.²³¹

*

* *

A táblázatokban mégegyszer végigszemlélhetjük a Custodiatuſ egész 19. századi fejlődését. A 18. századra nem áll ilyen összefüggő anyag rendelkezésünkre, ezért voltunk kénytelenek számos részletadatot említeni a tárgyalás közben, azonkívül a gyér adatok összeállítása sem vezetne eredményre. — Látjuk a felfelé irányuló gazdaság fejlődését, mely a 30-as években teljesen racionalizálódott és sok tekintetben egy jól szervezett, eredményre törekvő birtok és gazdaság benyomását teszi, mely a Magyar Kegyes-Tanítórend fenntartására van hivatva és ezzel nemzeti célt is szolgál.

²²⁷ Hist. Prov. I. 306. l.

²²⁸ M. Lt. LX. 55.

²²⁹ L. erről Hóman—Szekfü VI. 122. l.

²³⁰ Hist. Prov. I. 345—46. l.

²³¹ Melhárd: A fehérvári örkanonokság... 41—42. l.

A következő feladat megvizsgálni, hogy a fejlődés ezen magaslatára eljutott uradalom hogyan alakul át a jobbágyság felszabadításával és később a gazdasági gépek bevonásával mintagazdasággá? Ennek megvizsgálása azonban további kutatásokat igényel.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
<i>Bevezetés.</i>	3
1. <i>A birtok története.</i> A Custodiatus. Az örkanonokok a 18. században. — A birtok adományozása 1807-ben a Magyar Kegyes Tanítórendnek. A birtok átvétele.	5
2. <i>A birtok leírása.</i> A Custodiatushoz tartozott és most is tartozó összes birtokrészek felsorolása. A tárgyalás folyamán szerepet játszó birtokok története, népességi viszonyai.	15
3. <i>A Custodiatus régi birtokai.</i> Nádasdy küzdelme a baranyamegyei custodiatusi javakért. A Custodiatus régi birtokaira vonatkozó gazdasági ismeretek összegezése: területi, lakossági, jobbágyi, termelési és jövedelmi viszonyok.	26
4. <i>A Custodiatus jobbágyviszonyai.</i> A jobbágy. A Custodiatus jobbágysági az urbérrendezés előtt; szolgáltatásai Rhabovszky, Hiemer bérlete alatt. Hiemer jobbágyelnyomása. Az urbérrendezés lefolyása. Az urbarium pontjai. Telekviszonyok. Mérnöki térképek. Remanenciális földek. Irtások. A szőlők nem tartoznak az urbéri telkekhez. — Jobbágyok tagozódása. Zsellérek. A jobbágyok köteleiségei. A Custodiatuson ismeretes a jobbágy-szolgáltatások pénzübeli értéke. A robot. Kilenced, tízed, hegyvám elmélete; ezek szerepe a Custodiatuson. — A jobbágy és földesúr viszonya. Compossessorok. Felszabadítások. — A 19. századi állapotok. A jobbágyok adózásai a 19. században. A tizedszedés módja. A jobbágy tulajdonságai.	35
5. <i>A Custodiatus gazdálkodása.</i>	80
A) <i>Az allodium,</i> annak művelése. A Custodiatus a 19. század elején nem törekszik az uradalmi nagy üzem kialakítására. — A 18. században az uradalom gazdálkodása közepes, de nem elhagyatott, ezt mutatják a gazdasági épületek is 1774-ben. — A 19. század eleji beruházások.	80
B) <i>Terület, talaj. Adminisztráció.</i> Somogyvármegye talajviszonyai. A Custodiatus földjeinek minősége. A föld javítása, irtások. A szántóföld, rét, szőlő területnagysága — Fundus instructus. — A Custodiatus adminisztrációja. A pesti exactoratus; uradalmi tisztviselők, ezek fizetése.	86

- C) *A gabonatermelés. — Kapásnövények.* A háromnyomásos rendszer. A gabonatermelésre fordított terület, vetésterület. A vetés ideje; előnyösebb a ritka vetés. A föld előkészítése. Csak a 50-as évektől racionális a *Custodiatus* gazdálkodása. Gabonaneműek. A termés. A tönköly termelése. — A kapásnövények termesztése. 100
- D) *Bortermelés.* Magyarország bortermő vidékébe a *Custodiatus* is beletartozik. A szőlőművelésre fordított terület nagysága, ennek növekedése a 19. században. A szőlőművelése; nyitás, trágyázás, metszés, kapálás. — Gyümölcsstermelés a szőlőben. — A bor, ebből adandó tized, a szedés módja, a hegyvám. — A termett bor minősége. — Borkimérés. A bor őrzése. — A kékkuti savanyuvíz forrás. 115
- E) *Erdőgazdálkodás.* Az erdők területe. A 18. századi nagy erdőpusztítás. Erdőgondozás. Az erdő haszna: makkoltatás, faeladás. — Az 1815. év gazdasági munkája. . . 125
- F) *Rét — legelő.* A takarmánytermelés jelentősége. A rét, legelő nagysága. A rét trágyázása, gondozása. A legeltetés, a közös legelők. 127
- G) *Állattenyésztés.* Szarvasmarha-, ló-, sertés-tenyésztés. A makk. A sertések gondozása. — Juh-tenyésztés. Jelentősége a 19. században nagy. A juhok gondozása. Mustrálás. A juhok haszna. Gyapjú. — Méhészet, méz. — Halászat. 155
- H) *Ipar.* Iparszerű üzemek: mészárszék, malom, bolt 145
- I) *Pénzgazdálkodás. A Custodiatus jövedelme.* Számadások hiányosak. A 19. századi számadás. Bevétel-kiadás. — A *Custodiatus* értéke folytonosan emelkedik. — A *Custodiatus* örökös terhei. Alapítvány. 144

TÁBLÁZATOK.

1. A jobbággyokkal való számvetés.
 2. Az uradalom allodiális és tizedes gabonatermése.
 - a) tiszta búza,
 - b) kétszeres,
 - c) őszi és tavaszi rozs,
 - d) őszi és tavaszi árpa,
 - e) zab,
 - f) tönköly,
 - g) hajdina,
 3. A próbának tett gabona.
 4. Kapásnövények.
 - a) kukorica,
 - b) burgonya,
 5. A Custodiatus bortermése.
 - a) söprős újbor.
 6. Birkák és gyapju a Custodiatuson 1827—55 között.
 - a) a birkák mennyisége,
 - b) mustrabirkák
 1. találtak,
 2. kimustráltak.
 - c) lett bárányok,
 - d) megnyirt bárányok, birkák,
 - f) a gyapjú fontokban.
 7. A Custodiatus jövedelme 1827—55 között frt-okban és kr-okban.
 8. A Custodiatus kiadása 1827—55 között frt-okban és kr-okban.
-

2. Az uradalom allodiális és tizedes gabonatermése.

Év	a) tiszta buza										
	remélt	tavalyról maradt	ősz-szesen	tényleg termett	marad az uraságnak ⁵	tavalyról maradt	ősz-szesen	elvetett ⁶	termett	1 p. m. után lett	allodiális és tized összesen
	x. k.	x. k.	x. k.	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.	m. i. ⁶	x. k.		x. k.
1809				4237·8							
1810	4193·6 ¹			5706·1	3391—						
1811	4514·3 ²			4985·2	4345—						
1812	5393·4			6165—	5505—						
1813	³			3835—	2575—						
1814	4364·10			4874—	3670—						
1815	3521·14			4542—	3080—	972	4068				
1816	3736·13	280·47	4016·6		2807—	972	4450				
1817	4948·8			5720—	3922—						
1818	5995·13	2239·2	8235—	1019·2	9147—	2381	10.192				
1819	4688·3	1771·3 ⁴	6459·6	7259—	5706—	2290 ¹	7259				
1820	3096·9	494·8	3591·2	2456—	1489—	547	3003	734			
1821	8491·7			8456—	7056—			620			
1822	5143·7	2231·14	7475·4	4869—	5637—	2231	7100	687			
1823	3228·1			3275—	1907—	449	2379	567			
1824	4692·13	260·8	4953—	3454—	2015—	147	3601	760			
1825	6071—	309·4	6380·4	6285—	4874—	208	6493	794			
1826	4639·1	1926·4	6565·5	2908—	3221—	1844	4752	936			
1827	4684·13				1448—			821	4728·5	5·4	4756·1
1828				5890·19	4059·19			883·3	4890·12		5926·4
1829				7728·5	5085·5			870	5596·7	6·5	7034·2
1830				5034·71	352·64			821	4390·4	5·2	5520·2
1831					2061—			871	6683·14	5·54	8160·1
1832					4161·48			914	3709·6	5·3	4275·12
1833					3553·22			945	5989·5	8·42	6658·6

Év	b) kétszeres										
	remélt	tavalyról maradt	ősz-szesen	tényleg termett	marad az uraságnak ⁵	tavalyról maradt	ősz-szesen	elvetett ⁶	termett	1 p. m. után lett	allodiális és tized összesen
	x. k.	x. k.	x. k.	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.	m. i. ⁶	x. k.		x. k.
1809				3545·14							
1810	2921			4051·13							
1811	2492·4			2918	1478						
1812	3488·9			3803	2363						
1813	³			3069	1619						
1814	3307·14			3548	2098						
1815	2648·5			3135	2310	103	2413				
1816	2438	711·3	3149·3	3153	2102						
1817	3367·14			3867	2856						
1818	3084·3	1683·13	4768·1	5651	4925	1857	5652				
1819	2700·2	1480·5 ⁴	4180·7	4791	3373	1889	4791				
1820	3370·13	780·11	3370·13	2073	1912	856	2930				
1821	4213·5			4354	3336						
1822	2639·1	1150·11	3789·12	2434·1	2522	987	3421				
1823	2467·12	252·7	2900·4	2047	1190	220	2268				
1824	3955·8	274·5	4229·13	3424	3777	218	3642				
1825	3852·10	297·5		4212	3872	534	4747				
1826	3848·13	1022	4870·13	2595	2819	1099	3694				
1827	2308·11				782						2321·8
1828				4370·29	3329·29						4290·8
1829				4048·71	3031·71						
1830				2252·43							
1831					1052						4427·12
1832					2046·12						2545·11
1833				1532·40							3453·10

Év	c) őszi és tavaszi rozs														
	remélt	tavalyról maradt	összesen	tényleg termett	marad az uraságnak ⁵	tavalyról maradt	ősz-szesen	elvetett	termett		1 p. m. után lett	allodiális és tizedes összesen			
	x. k.	x. k.	x. k.	p. m.	p. m.	p. m.	p. m.	őszi	t.	őszi	tavaszi	őszi	t.	őszi	tavaszi
1809	1803·8		3686·12	2223	1957										
1810	2527·4			3604											
1811	2949·10			3648	3373										
1812	3055·14			3409	3134										
1813	³			³	3540										
1814	3628·11			4147	3641										
1815	2524·8			3022	2355	2192 ⁹									
1816	2100·12			2455	1790										
1817	2625·13			3059	2385										
1818	2658—			4015	3605	946	4015								
1819	2909·2	904·4	3562·4	3445	2714	130	3445								
1820	2457·10	138·6 ⁴	3047·8	2194	1418		205 ¹⁰								
1821	3868·11			3812	2935		396								
1822	2841·3			3121	2182		377								
1823	3277·2			3539	2627	52	3592	404							
1824	4460·19	80·13	3358—	4564	3614		374								
1825	4424·12			5252	4393	79	5331	267							
1826	3836·4			3505	2874	271	3776	342							
1827	2482·16	239·8	4075·12		1008		391	36	2482·8	4·1	3·7	2570·10	404·10		
1828				4309·48,22	2711·48,8		389		1671·1			3695—	13·5		
1829				5074·61,94	56	3324·61,50	56	340	17	2063·1	5·4 ¹¹	3669·9	4167·7		
1830				3844·22,117	15		560	8	1206·8	36·10	6·9	2570·4	42·7		
1831					1175—,30—		493	27	2873·12	77·10	6·59	3·45	5769·1	77·10	
1832					3598·14,183	21	486	4	1386·2	201·14	4·1	3·34	3079·10	225·5	
1833					1142·18,58	45	553	22	1798·19	64—	8·5	3·5	4265—	71·10	

x keresztes (terux.),
k kőve.

¹ A dörgicsői ker. adata nélkül.
² A dörgicsői ker. adatával együtt.
³ Nincs összegezve.
⁴ 1817-ről is maradt.
⁵ meto. iteo.

⁷ Átlagban az egész uradalomban 8,16.
⁸ 1820—26. között csak az allodiális táblákban ősszel elvetett gabona ismeretes.
⁹ A kiadások (jövő évi konventio és vetés, Kanizsa, Veszprém, Pestre való küldés) után maradt.

⁹ Az elvetett búza mennyisége ez.
¹⁰ 1820—28. között az allodiális táblákban összes elvetett rozs mennyisége ismeretes csak.
¹¹ Átlagban az egész uradalomban őszi 8,51, tavaszi 4.

Év	d) őszi és tavaszi árpa															
	remélt	tavaly-ról maradt	össze-sen	tényleg termett	maradt az uraságnak	tavaly-ról maradt	össze-sen	elvetett		termelt		1 p. m. után lett		allodiális és tize-des összesen		
								őszi	tavaszi	őszi	tavaszi	őszi	tavaszi	őszi	tavaszi	
	x k	x k	x k	p m	p m	p m	p m	m i	m i	x k	x k	x k	x k	x k	x k	
1809				450 ¹												
1810	247·7			461												
1811	545·6			1045												
1812	988·8,102·4			2062,133	1882,133											
1813	1			1198	979											
1814	515·3			879	620											
1815	1168·3			2238	2075	1428 ³										
1816	886·5			1488	1146											
1817	1204 ¹²			2381	2099											
1818	914·14	305·3	1220	2048	1999	641	2048									
1819	764	305·3 ³	1069·3	1565	1391	634	1565									
1820	299·6			441	260			3634 ⁵								
1821	652·2,327·—			1079,476	901,416			28								
1822	445·3,426·9			720,421	525,372			30								
1823	329·3,216·8			436,258	239,183			23								
1824	430·2,122·10			505,252·	307,202			23								
1825	526·13,523			802,107	600,74	12	119	27								
1826	431·—,102·3			548,106	373,56			40								
1827	423·10,145·2			4	584,50			40	26			10·13	4·—	404·10	145·8	
1828				1121·20,184·35	951·20,132·35			40	25	436·11	118·5			732·9	149·15	
1829				670·56,316·20	278,136·20			41	70	216·7	205·13	5·3	3·6 ⁵	703·—	448·5	
1830				636·3,347·44	87·44			60	36	242·—	179·3			345·6	241·2	
1831					132			40	64	294·14	296·10	7·22	5·12	540·6	384·—	
1832					456·52,404·67			101	73	160·2	274·10	5·48	5·56	360·—	213·3	
1833					151·13			90	61	493	120·5		2·43	717·14	187·5	

¹ Nincs összegezve.

² Hozzájárul még 35 1/6 petrence 1818-ban 9 2/6, 1824-ben pedig 90.

³ 1817-ről is maradt.

⁴ Nincs meg.

Év	e) z a b															
	remélt	tavaly-ról maradt	össze-sen	tényleg termelt	maradt az uraságnak	tavaly-ról maradt	össze-sen	elvetett		termelt		1 p. m. után lett		allodiális és tize-des összesen		
								őszi	tavaszi	őszi	tavaszi	őszi	tavaszi	őszi	tavaszi	
	x k	x k	x k	p m	p m	p m	p m	m i	m i	x k	x k	x k	x k	x k	x k	
1809																
1810	4045·12			5647												
1811	2619·12			3937												
1812	2459·3			5319	3693											
1813	1				1710											
1814	3840·10			6797	5077											
1815	3029·14			7431	5170											
1816	3578·14			7183	5239	13	7199									
1817	3379·10 ^{2*}			7311	5446											
1818	3260·1	1370·7	4360·8	9728	8612	2704	9728									
1819	3004·5	1800·2	4801·7	9840	7892	3796	9840									
1820	3423·5			5861	386											
1821	3763·—			6547	4497											
1822	2948·6	1026·5	3914·1	5026	4715	1495	6522									
1823	4418·6			8346	6176	12	6188									
1824	3343·14	456·9	3799	5511	4428	1008	6520									
1825	2404·9			3561	2283	914	4476									
1826	2821			3568	1206										petrence	
1827	2621·1				2008			830				4·7		2621·5	168	
1828				2342·4				834		1224·14				1644·8	99	
1829				4843·24	1735·24			695		1929·13	2·13			2837	5	
1830				6697·47				766		2586	7·3			3897·10		
1831				2948·47				847		2149·10	5·20			3271·7		
1832				1936				747		2247·11				5079·6	86	
1833				4850·29				712		1874·10	5·19			2670·2	50	

⁵ 1820—26. között csak allodiális árpa mennyisége ismeretes.

⁶ Általában az egész uradalomban 5,28.

^{2*} Petrence 1816-ban 12, 1817-ben 5 1/6, 1918-ban 9/6, 1820-ban 46 12/6, 1822-ben 54 1/6, 1832-ben 52 1/2, 1833-ban 168 3/4.

Év	f) T ö n k ö l y								
	remélt x. k.	tavalyról maradt x. k.	tényleg p. m.	marad az uraságnak p. m.	tavalyról maradt p. m.	elvetett m. i.	termett x. k.	1 p. m. után lett	all. és tiz. összesen x. k.
1809									
1810			137						
1811			88						
1812	68·3			48					
1813	1		154	119					
1814	142·3		247	115					
1815	134·2		237	187					
1816	135·9		208	208					
1817	82		181	181					
1818	89·13		160	110					
1819	80·14		126	91					
1820	103·9		135	103					
1821	122·12		181	151					
1822	83	nem	96	76	nem				
1823	73·7	maradt	121	101	maradt				
1824	94·12		173	133					
1825	80·7		127	87					
1826	109·3		181	136					
1827	86·11			35		36	86·13	1·6	97·3
1828			84·39			18	27·9 ³		57·2
1829			316·20	131·20		28	64·2	2·4 ²	94
1830			191·29	35·29		44	74·8	4·14	106·10
1831				33		36	111·50	3·28	146·11
1832									
1833									

¹ Nincs összegezve.

² Átlagban az egész urad.-ban⁵.

³ Csak Dörgicsén.

Év	g) h a j d i n a						
	allodiális x. k.	tized x. k. p. ²	összesen x. k. p.	elvetett p. m.	termett x. k.	1 p. m. után lett	all. és tiz. össz. x. k.
1809							
1810	601						
1811							
1812			430·9,43				
1813							
1814	323·14	1198·4	1522·3,4				
1815	261·14	667·13	929·12				
1816	172	5158·7	532·8,7				
1817	230·3	1024·3	254·6				
1818			775·10,5				
1819	207·10	652·81,1	759·91				
1820	770·3	871·7,1	1461·10,1				
1821	127·2	604	731·13				
1822	62·7	930·5	992·12				
1823	617·6	860·13	1478·4				
1824	164·7	789·11	954·3				
1825	144·6	851·14	996·5				
1826	196	1348·14	1545·14				
1827	257·10	902·2	1166·12				
1828			397·4	38	321·13		1550
1829				109	383·2	3·7	1344
1830				114	1064·13		
1831				115	653·1		
1832				122			2038·6
1833				144	1131·11	9·68	2738·7

¹ 1817-ben kilenced (506.—10) és harmad (518.3) összege ez.

² Petrence.

3. Próbának tett gabona

	Év	elnyomatott vagy csépel- tetett x. k.	1 p. m.-be 72 itcét számlálva lett m. i.	kiadva a nyomatott v. cséplő részt m. i.	maradt az uraságnak m. i.
Tiszta buza	1828	94	102·5	12·50	89·27
	1829	121	159·19	18·21	145·15
	1830	135·12	146·39	15·60	130·44
Kétszeres	1828	53	52·6	8·48	45·56
	1829	66·5	78·58	7·57	71·1
	1830	61·5	64·30	6·13	57·36
Őszi és ta- vaszi rozs	1828	95 1, 13 5	135·38, 24 54	12·56, 2·54	110·54, 22
	1829	124·4, 9	189·59, 11·56	21·39, 1·28	168·30, 10·30
	1830	108, 8·12	165·47, 13·31	17·70, 1·31	147 46, 11·71
Őszi és ta- vaszi árpa	1828	36·6, 12·10	62·38, 17·14	7·34, 2·6	55·4, 15·8
	1829	11·13, 6	331·44, 15·22	23·59, 1·41	207·57, 10·30
	1830	69·14, 74·10	126·—, 22·44	14·20, 2·16	111·2, 20·28
Zab	1828	76·8, 5 ¹	168·5	20·7	145·35
	1829	89 5, 5	179·78	22·6	158·50
	1830	106·5	219·47	23·24	197·19
Tönköly	1828	5·8	11·26	1·31	10 5
	1829	6·	11 70	1·14	11·11
	1830	38·2	59·64	5·46	54 10
Hajdéma	1822	992·2 ²			p. m. ³ 766—
	1823	1478·4			1255
	1825	946·5			938
	1827	1165·77			1087

¹ Petrence.

² Próbára kiolvasott kéve száma.

³ Csak Mernye, Gölle és Taszár kerületekből.

5. A Custodiatus bortermése

a) S e p r ü s u j b o r									
Év	fehér			vörös			összesen		
	alldialis akó, itce	tizedes a. i.	összesen a. i.	alldialis a. i.	tizedes a. i.	összesen a. i.	alldialis a. i.	tizedes a. i.	alldialis és tizedes együtt
1811							1639·46	1038·48	
1812	619·16	2195·21		134	4165·60		753·16	4914·12	
1815	66·48	645·11		39·32	623·34		106·16	1338·48	
1822	354	1103	1457	135	626·63	761·63	489	1729·69	2218·63
1823	741·45	2135·17	2876·62	204·30	1571·62	1776·28	946·15	3707·23	4653·31
1824	569·16	1858·4	2427·20	162	1361·32	1523·32	731·16	3219·36	3950·62
1825	448·16	1320·48	1796	128·48	1070·16	1199	577	2391	1968
1826	299·16	1389·32	1688·48	80·101	732·32	833·32	400·16	2122	2522·16
1827	354·48	1163·63	1518·47	81·32	770·25	821·57	436·16	1934·24	2370·40
1828			1764·16			1343			3107·16
1829			2284·28			1656·47			3941·11
1830			1181·20			998·20			2179·40
1831			1636·53			1486·11			3123·11
1832			695·23			526·6			1221·32
1833			1685·24			110·48			1796·8

1811 és 14-ben félvörös-siller (kástétos) borról is tudunk. Ez 1811-ben összesen 2677 akó és 59 itce, 1814-ben pedig 404 akó 57 itce (all. 57 akó, tized 567 akó és 58 itce) volt. — 1824 és 25-ben uradalmi törköly termelés is van (168 és 159 akó).

6. Birkák és gyapju 'a Custodiatuson

Év	a) A birkák mennyisége											
	öreg			két esztendős (tokló)			egy esztendős (bárány)			összesen	szaporulat	
	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény		több	kevesebb
1827	129	1124	3648	67	779	954	25	548	753	8024		
1828	159	1657	3810	13	764	617	43	800	928	8491	467	
1829	153	1311	3392	30	697	806	52	630	848	7919	490	173
1830	149	1808	3440	41	522	689	26	787	774	8236	317	
1831	153	2137	3571	22	614	692	24	899	1040	9012	858	42
1832	137	2087	3464	19	469	560	41	767	930	8474	156	734
1833	130	2127	3194	35	548	731	162	652	932	8511	484	447

b) Mustrabirkák. 1: találtak

Év	öreg			két esztendős (tokló)			egy esztendős (bárány)			idei			összesen
	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény	kos	ürü	nőstény	
1828	110	1087	3505	60	718	891	13	489	617	37	983	1102	9609
1829	161	1572	3363	—	429	602	34	735	854	40	840	1038	9658
1830	143	1267	3075	29	629	769	44	546	727	18	958	910	9115
1831	138	1595	3164	41	524	669	25	608	670	36	1315	1365	10140
1832	143	1966	3261	22	554	649	19	640	747	32	966	1090	19093
1833	134	1959	3044	19	438	528	34	612	791	39	479	942	9372

2: Kimustráltak

1828	35	136	688	13	37	51	—	18	28	—	99	116	1226
1829	14	223	474	—	6	20	1	25	17	—	35	28	843
1830	11	35	350	—	—	8	—	7	5	—	15	10	441
1831	13	80	256	—	2	1	1	5	5	—	11	7	381
1832	34	294	320	—	14	5	—	13	3	—	10	8	701
1833	18	138	347	—	9	2	—	6	9	—	—	—	529

a) Birkák és gyapju a Custodiatuson 1827–33. között

Év	c) Lett bárányok					
	ellett		meg- dögölt	volt	meg- maradt	szapo- rulat
	kos	nöstény				
1828	1067	1122	237	2426	2189	
1829	1006	1125	491	2622	2131	58
1830	1014	952	546	2512	1966	165
1831	1396	1466	22	2802	2780	814
1832	1346	1390	650	2736	2086	694
1833	1157	1196	545	2353	1808	409

Év	d) megnyirt					
	birkák			bárányok		
	összesen	gyapju	1 birka után lett gyapju f.	összesen	gyapju font	1 bárány után lett gyapju f.
1827	8009	12325	1·54	1504	990	·68
1828	7582	14326	1·71	2001	1458	·75
1829	7740	13657	1·74	1893	1182	·61
1830	7215	12837	1·77	1611	908	·55
1831	7407	15022	2·22	2494	1700	·68
1832	7790	14526	1·86	1893	976	·51
1833	7542	13235	1·75	1868	1022	·54

e) A megnyirt gyapju értéke

Év	birka gyapju		bárány gyapju	
	1 mázsa f.	f (ezüstben) kr	1 mázsa f	f (ezüst- ben) kr
1827	48	5679·22	43	408
1828	42	5776·22	30	420
1829	44	5768·50	38	431·11
1830	50	6161·45	40	348·48
1831	60	8657·36	45	734·24
1832	60	8451	60	573·42
1833	80	10 316	80	801·36

f) A gyapju fontokban

Év	a gyapju sulya		az írha az	a zsák sulya	a kötél sulya
	tisztán (netto)	írhával együtt			
1795		3501	92		
1819	3659	3824	165		
1823	5801	6078	276		
1826	13612	14404			
1827	12460	12891	430	396	261
1828	14318	15070	751	323	176
1829	13657	14370	712	509	242
1830	12837	13359	522	437	276
1831	15022	15630	608	390	132
1832	14526	15015	489	385	222

¹ Csak a göllei kerület adata.

7. A Custodiatuű jövedelmei 1827—33 között forint és krajcárokbán.

	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
előbbeni maradék	5809'2	11,865'21	4311'26	7031'17	5186'20	6741'47	6820'42
régebbi tartozások, restanciák	2360'16	7041'12	1241' 7	2386' 1	785'29	179'55	2088'26
gabona és takarmány	31,986'53	32,856'38	37,541'25	46,344'44	17,735'25	21,968'17	27,793'51
takarmány						40'	8'
italbéliek, bor, pálinka	12,606'1	13,091'39	13,310'25	12,079'		12,812' 5	7083'12
eledelre valókból	4'40	10'	122' 2	360'33	65'24	141'38	95'36
birkák, birkabőrök; gyapjú csak 1832—33 .	20,716'50	18,748'26	21,960'20	19,419'57	26,396'40	29,536' 7	32,677'32
szarvasmarhák, bőrök; lovak csak 1827—31	2242'20	590'	1017'	2292'	495'	12,279'	972'
sertések	54'65	46'15	44'45	2949'	2041'20	1888'20	2605'
méhek	643'20	815'19	611'	447'12	847'49	2135'40	1261'18
kender (1827-31) és dohányfélék	580'56	261'43	606'	589'56	732'18	930'15	37'13
fa, téglá, kő és mészbéli szerek, meg erdőből (1827—31)	2333'	340'18	1709'15	3386'	174'39	122'30	78'15
sajkás és halászokhoz tartozók	142'52	115'51	128'36	103' 6	3'	88'10	149'44
malmokhoz tartozók					34'	3'44	26'48
présház, pince és korcsmához tartozók . .							11'15
gazdaságbeli eszközök					9'	9'	
épületek					8737'		
árénda és jobbágy adózás	5090'14	6237'47	7342'59	7938'26	557' 7	10,057'36	8520' 4
consualis földek, rétek stb.	1670'26	2291' 5	1834'54	1484'37		1933'	1949'12
erdők, gubács						1757'57	2821'30
caducitas	378'	103' 7	627'37	52'49	660'		200'
deputatumok, conventiók						1131'27	
vásár					738'39	886'26	888'28
a generalis cassából kölcsön					300'		
a többi cassából adminisztráltak ¹				44,043'10	53,263'17		
ruházat					150'	6'	
összesen	92,029'52	94,445'44	92,411'53	160,281' 9	166,632'43	103,022'98	196,088'13
levonva a kiadást	80,164'31	90,388'46	85,408'	154,701' 8	159,187'44	96,475'13	90,986'40
marad jövedőre	11,865'21	4056'57	7003'53	5580' 1	6844'59	7447'45	5101'33

¹ 1832 és '33-ban ezt az összeget a gabona rovatban tünteti fel az összeírás.

8. Custodiatius kiadásai 1827—33. között forint és krajcárokban.

	1827	1828	1829	1830	1831	1832	1833
gabona					47'52	87' 9	214'15
élelemrevalók	242'50	275'	227'15	525'14	258'9	185'50	196'46
italbéliek, bor- pálinka	259'26	1613'37	1016'14	1351'6	2595'2	557'10	119'5
birkák, birkabőrök, gyapju 1832, 33	789'46	605'17	876'36	263'42	354'38	818'35	411'16
szarvasmarhák; bőrök és lovak 1827—31	460' 8	1130'24	33'19	1119'37		119'38	1'45
sertések	56'18	42'15	25'	67'	49'33	54'30	38'40
méhek				4'15		1'36	5'24
fakarmány					58'32	74'48	
kender és dohánnyélék	193' 6	12'15	26'28	16'48	40'12	11'50	29'57
fa, téglá, kő és mészbeli szerek					3781'14	2021'37	
boltbéli szerek					4365'6	300'22	1162'24
só	3353'54	2595'51	2740'48	3928'44	6412'52	2660' 5	2148'29
robotnapszám	3612'20	4086'50	2784'53	3282'39	3721'40	2903'31	1868'3
béresekhez tartozók					668'29	232'22	313' 1
kocsikokhoz tartozók					1300'7	42'55	190'
birkások, gulyások és kasznárokhoz tartozók						'46	'30
malmokhoz tartozók	135'52	— —	45'	112'42	76; 221	1'12	139'6
sajkás és halászokhoz tartozók					223'46	36'30	59'18
présház, pince és korcsmárhoz tartozók					243'38	208'46	226'49
gazdaságbeli eszközök	210'6	562'26	516'17	317'5	484'3	51'28	91'7
házi eszközök	578'6	395'50	— —	500'18	7'48	5'45	149'19
épületek	3240'20	2984'53	4758'42	7165'17	6412'52	10,600' 4	7715'51
árénda és jobbágy adózás					10'	170'30	
erdő					2'44		
caducitas						17'	
egyházi dolgokra	497'23	493'56	594'39	1517'28	616'3	3331'51	487'30
deputatumok, conventiók	6736'2	7784'10	7866'56	7811'41	7946'56	9527'42	9008'48
perek; tisztelet és napidíjak	494'37	2769'12	439'35	1266'18	1378'45	788'35	2874'17
utiköltségek, interveniensek, posták ¹	134'36	672'21	1466'22	1429'45	1592'17	1336' 4	2397'45
fundatiók	25'35	217'41	25'35	— —	— —	51'10	25'35
segédelmek	40'	757'7	2332'5	10,757'45	1576'38	849'20	
decimalis árénda	378'1	379'2	357'3	357'3	357'3	360'25	4785'
szerzemények					240'	357'3	357'3
tőkepénz, kamat					724'22	724'22	724'22
orvos, patika, temetési költségek	642'21	— —	296'45	29'40	220'10		589'39
csatornák, árokmeztők	283'3	650'58	614'35	1326'18	4964'53	832'17	2222'24
írásbéli szerek, könyvek, levelestár	112,24	149'27	237'52	183'55	28'48	154'33	189'33
vásár					32'	10'	
máshonnan vett összeg	182'30						1443'16
előbbeni hibajavítás	1'30	'18	11' 9	49'20	164'21	1359'51	
ruházat				380'12	1625'6	1341'35	
postára ¹	51'40	84'16	40'10	44'10			
mesteremberekre	398'54	34'37	228'42	269'43			
jóság szerzésre		3599'2					
generális cassaba adminisztráltak			500'	35'36	66,500'	60,000'	49,300'
Pestre küldtek	56,560'	57,000'	56,500'	44,049'10			
készpénzben adminisztráltak	— —	182'15	—'66	572'55			
összesen	80,164'31	90,388'46	85,407'59	157,701'8	159,187'44	96,475'13	90,986'40
						132,856'5 ³	137,900'46 ³

¹ Két tételben szerepel.

² A bevehetetlen tartozásokat a számadásból kihagyták.

³ 1852, 53-as évekre két költség kimutatás van, ezért a két végösszeg.

PALAESTRA CALASANCTIANA

A PIARISTÁK DOKTORI ÉRTEKEZÉSEI AZ 1952. ÉVTŐL

1. Jeney János:
GARAY JÁNOS. Bp. 1932.
2. Szimon Béla:
KISFALUDY SÁNDOR ÍRÓI KÖRE. Bp. 1935.
3. Gulyás János:
A PODOLINI PIARISTA KOLLÉGIUM TÖRTÉNETE (1642—1710.) Bp. 1933.
4. Nyers Lajos:
A NÁDOR BÍRÓI ÉS OKLEVÉLADÓ MŰKÖDÉSE A XIV. SZÁZADBAN (1307—1386.) Kecs-kemét. 1934.
5. Klimes Péter:
BÉCS ÉS A MAGYAR HUMANIZMUS. Bp. 1934.
6. Magyar István:
SZANA TAMÁS. Bp. 1934.
7. Tiborc Lajos:
ANDOR JÓZSEF (CYPRIÁN). Bp. 1934.
8. Ongrádi József:
A PIARISTÁK IRODALOMTÖRTÉNETI MUN-KÁSSÁGA. Bp. 1935.
9. Iván János:
A FÖLDBIRTOKREFORM ÉS TÁRSADAL-MUNK 1890—1914-IG. Bp. 1935.
10. Dallos István:
VASVÁR KÖRNYÉKÉNEK FELSZÍNI FORMÁI. Bp. 1935.
11. Mikos József:
A FEHÉRVÁRI KERESZTESEK 1193. ÉVI OKLE-VELE MINT MAGYAR NYELVEMLÉK.
12. Bojt Lajos:
A FEJÉRVÁRI ŐRKANONOKSÁG (Custodiatús) GAZDÁLKODÁSÁNAK TÖRTÉNETE A XVII. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1833-IG (két térképpel). Bp. 1935.

KAPHATÓK A KALAZANTINUMBAN
(BUDAPEST IV, VÁCI-UTCA 33.)